

Ministarstvo okoliša i turizma FBiH

**Priručnik za edukaciju i polaganje
općeg dijela ispita za turističke
vodiče u Federaciji BiH**

**PRIRUČNIK ZA EDUKACIJU I POLAGANJE OPĆEG DIJELA ISPITA ZA
TURISTIČKE VODIČE U FEDERACIJI BiH**

Nakladnik:

Federalno ministarstvo okoliša i turizma

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. sc. Nevenko Herceg

Uredništvo:

akademik Sulejman Redžić, prof. dr. sc. Ljubomir Zovko, Šahbaz Džihanović,
prof. dr. sc. Nenad Brkić, mr. sc. Snježana Vasilj, dr. sc. Božo Skoko, mr.
sc. Nedjeljko Babić, Aida Bugarin, prof., Majo Haramandić, mr. sc. Anto
Matić

Recenzenti:

prof. dr. sc. Besim Spahić, mr. sc. Radoslav Dodig, mr. sc. Daria Krstičević,
Kasema Čatović, Katica Čerkez, prof.

Izvršna urednica:

Karmela Mabić

Lektura i korektura:

Zdravko Nikić, prof.

Računalna obrada i prijelom:

SHIFT kreativna agencija, Mostar

Tisak:

FRAM ZIRAL, Mostar

Naklada:

1000 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna knjižnica HNŽ Mostar

UDK 338.48(497.6)(035)

PRIRUČNIK za edukaciju i polaganje općeg dijela za
turističke vodiče Federacije BiH / [glavni i odgovorni urednik Nevenko
Herceg] . - Sarajevo : Federalno ministarstvo okoliša i turizma, 2008
(Mostar : FRAM ZIRAL) . - 235 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografske i druge bilješke uz tekst

Ministarstvo okoliša i turizma Federacije BiH

Priručnik za edukaciju i polaganje
općeg dijela ispita za turističke
vodiče u Federaciji BiH

Sarajevo, studenoga 2008.

PROSLOV

Čovjek, turistički djelatnik najvažnija je karika u lancu skrbi o gostu – turistu. Ukupno zadovoljstvo gosta turističkom ponudom izravno ovisi o vrsnoći usluga koje im pružaju turistički djelatnici. Pri tome je važno naglasiti kako su današnji turisti sve zahtjevniji, iskusniji i motiviraniji, pa izbor receptivnog turističkog odredišta ovisi o cijelome spektru njihovih motiva i očekivanja. Stoga je sasvim logično kako nam se, ako želimo postati konkurentni na svjetskom turističkom tržištu, valja prilagođavati tržišnim zahtjevima vrsnoće.

Kada je riječ o vrsnoći ljudskih turističkih resursa temeljna pretpostavka je njihovo stalno usavršavanje. Iako se posao turističkog vodiča na prvi pogled čini kao posao iz bajke, on je ujedno i vrlo odgovoran i mogu ga obavljati samo za to osposobljeni i certificirani vodiči. Turistički vodiči ponekad su jedini kontakt turista s destinacijom i o njima u mnogome ovisi kakvo će mišljenje o nama steći naši gosti i hoće li se ponovno vratiti. Općenito gledajući, za svakog je turističkog vodiča važno ne samo stjecanje znanja o znamenitostima određene destinacije nego i usavršavanje načina prenošenja informacija na turiste, pri čemu treba dolaziti do izražaja strpljivost, ljubaznost i osmijeh. Dobar turistički vodič je dobro obučeni vodič i vođa, profesionalac koji djeluje sigurno i suvereno vlada informacijama te ih na zanimljiv i prilagođen način prenosi turistima. Pri tome mora posjedovati dobre organizacijske sposobnosti i snalažljivost u nepredvidivim situacijama. Nažalost, u praksi kod nas, ali i u inozemstvu, nije rijedak slučaj da gost naiđe na nerazumijevanje, neljubaznost, ravnodušnost i neprofesionalnost. Takve situacije će se i dalje događati sve dok u svijesti svih ne zaživi ideja, bit svake turističke aktivnosti, zadovoljstvo gosta koji će to zadovoljstvo usmenim putem prenijeti prijateljima i poznanicima, te ne samo da će nam se taj isti turist vratiti, nego će sa sobom dovesti i prijatelje.

Vođeni tom idejom, u Federalnom ministarstvu okoliša i turizma pokrenuli smo program edukacije za polaganje ispita za obavljanje

poslova turističkog vodiča. Program edukacije namijenjen je osobama izražene osobnosti koje karakterizira komunikativnost i otvorenost, dvije temeljne predispozicije za rad u turističkom sektoru. Svrha priručnika koji je pred vama jest omogućiti stjecanje, ne samo temeljnih znanja za polaganje općeg dijela ispita za turističkog vodiča, nego i znanja kojima trebaju vladati svi certificirani turistički vodiči, počevši od ustavnog uređenja preko povijesti, osnova turizma i turističkog zakonodavstva, zemljopisa, prirodne i kulturno-povijesne baštine do komunikologije.

Susretljivošću domaćih eksperata, koji su svoja znanja i iskustva stavili na raspolaganje budućim certificiranim turističkim vodičima, nastao je Priručnik za polaganje općeg dijela ispita za turističkog vodiča. Iskreno se nadam kako će vam materijali publicirani u Priručniku pomoći ne samo za pripremanje ispita nego i postati obvezno štivo kojim ćete svakodnevno unaprjeđivati svoje znanje i time doprinosti vrsnoći domaće turističke ponude što je, uz očuvanje prirodnih resursa i kulturno - povijesnih znamenitosti, jedan od stožernih uvjeta atraktivnosti svake receptivne destinacije. Zahvaljujući svima koji su sudjelovali u njegovoj pripremi, preporučam svim turističkim djelatnicima ovaj priručnik kao dobar temelj za unaprjeđivanje općih uvjeta boravka turista, očuvanje i stvaranje prepoznatljivog i privlačnog turističkog okruženja te osiguranje turističkog gostoprimstva.

dr. sc. Nevenko Herceg
ministar okoliša i turizma Federacije BiH

KRATKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE

Uvod

Bosna i Hercegovina jeste zemlja zemljopisne i etničke različitosti. Geopolitički položaj današnje Bosne i Hercegovine, pojava zemljopisno šireg od povijesne zemlje Bosne, danas je, kao što je bio i mnogo puta ranije, kamen međaš različitih povijesnih, religijskih i ideoloških utjecaja. Zapadni i istočni utjecaj koji proistječu iz latinskih (rimskih, kasnije franačkih) i grčkih (bizantskih) tekovina stoljećima su se susretali upravo na području današnje Bosne i Hercegovine. Turska okupacija, te dugotrajno zadržavanje Turskog Carstva od 1463. do 1878. godine, dodatno je usložilo specifičnu kulturnu, ideološku i državotvornu sliku Bosne i Hercegovine. Što se tiče položaja Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vlasti 1878. – 1918., te pokrajine su imale poseban status, različit od položaja drugih zemalja u sastavu Habsburške Monarhije. Stvaranjem kraljevine SHS 1918. godine Bosna i Hercegovina ulazi u sastav te države 1918. – 1941. godine. Velikosrpski vladajući krugovi u Beogradu, sukladno svojoj unitarističko-centralističkoj politici sustavno nastoje negirati postojanje povijesnih zemalja Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Nakon Drugog svjetskog rata 1945. godine Bosna i Hercegovina postaje jedna od republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Raspadom komunističke Jugoslavije 1991.-1992. godine, nakon krvavog rata koji je okončan Daytonskim mirovnim sporazumom 1995. godine, Bosna i Hercegovina postaje samostalna, međunarodno-pravno priznata država.

Bosna i Hercegovina u pretpovijesno doba

U neolitsko doba nalazimo čovjeka na razmjerno visokom društvenom i kulturnom stadiju razvoja u onim krajevima koji su svojim karakteristikama omogućavali preduvjete za evoluciju neolitskog čovjeka. Kao i drugdje diljem Europe, neolitski čovjek se nastanio i živio u krajevima s naročitom formacijom tla – praporom, koje je odgovaralo primjeni i daljem razvoju primitivnog ratarstva.

Najpoznatije nalazište iz ovog razdoblja nalazi se u Butmiru kraj Sarajeva gdje je na površini od 5 700 m² otkopano oko 90 zemunica – primitivnog oblika kuća djelomično ukopanih u zemlju, rasprostranjenih u Europi tijekom IV. i u prvoj polovici III. milenija. Pored Butmira, poznije su proučena i nalazišta Donji Klakar i Novi Šeher.

Neolitska kultura u Bosni i Hercegovini autohtoni je proizvod balkanskih starosjedilaca čije nam ime nije poznato.

Ilirska plemena koja su s Kavkaza i prednjoazijskog područja proširila i zavladala područjem Balkanskog poluotoka nositelji su kultura metalnog doba. Iliri su, doselivši na područje Bosne i Hercegovine, sa sobom donijeli brončanu tehniku obrade metala, a ovdje su je dodatno usavršili. Oni su također graditelji prvih gradina koje u velikom broju nalazimo po čitavom kraškom području od Krajine do južne Hercegovine. Gradine se nižu na gorskim visovima u četiri velike skupine koje odgovaraju glavnim obitavalištima najstarijih, po imenu nam poznatih ilirskim plemenima: na Glasincu između planine Romanije i rijeke Drine prebivalo je pleme Autarijata; pleme Delmata nastanilo se oko Tomislavgrada (Delminium); u Krajini – pleme Japoda i na jugu Nere-tve pleme Ardiejaca. Poznata arheološka nalazišta iz ovog razdoblja su nalazišta u Sanskom Mostu, Donjoj Dolini i Glasincu. Važnija nalazišta na plemenskom području Delmata su grobište kod Gruda u Bekiji i krematorij u Gorici kraj Sović-polja, dok je Plana kod Bileće je najbogatije nalazište ardiejskog plemena.

U 4. stoljeću pr. Kr. jedan dio Kelta iz zapadne Europe seli na alpinsko područje, a odatle dalje prema Podunavlju i Panoniji, a oko 400. godine pr. Kr. osnivaju u Lombardiji cisalpinsku Galiju odakle 387./6. godine ugrožavaju sam Rim. Na ovim područjima prodor Kelta je tekao samo djelomično mirno – spajanjem nekih keltskih i ilirskih plemena; ostatak keltskog naseljavanja protekao je u ratnim osvajanjima – zajedno s plemenom Ardiejaca uništili su kulturu oslabljenih Autarijata.

Kelti su utjecali na materijalni i na duhovni razvoj ilirskih plemena, tako Iliri od Keltskog doseljavanja napuštaju svoje mrtvačke obrede i zamjenjuju ih keltskim običajem spaljivanja umrlih.

Antičko doba

Pisana povijest ovih područja počinje s rimskim osvajanjima i njihovim prodorom u unutrašnjost Bosne i Hercegovine u 2. i 1. stoljeću pr. Kr.

Rimljani su 9. godine nove ere ugasili posljednju pobunu ilirskih plemena pobjeđivši Desijate u srednjoj Bosni, čime su uspostavili čvrstu vlast i omogućili gradnju putova i naselja u unutrašnjosti. Ceste koje su gradili služile su za dalja vojna osvajanja na istoku, ali i za trgovinu, osobito za otpremu zlata, srebra i olova iz rudnika u istočnoj Bosni. Bosna i Hercegovina je velikim dijelom pripadala rimskoj provinciji Dalmaciji, samo je dio sjeverne Bosne bio u sastavu provincije Panonije.

Kršćanstvo je vrlo rano prodrlo u rimske gradove – prvi biskupi se u Srijemskoj Mitrovici (samo nekoliko kilometara od sjeveroistočne granice BiH) spominju već u potkraj prvog stoljeća. Na području Bosne i Hercegovine iskopano je najmanje dvadeset bazilika iz rimskog doba.

Za vrijeme rimske dominacije preko ovih područja prošla je najezda Gota, a zatim i Huni i Alani (4. i 5. stoljeće). U 6. stoljeću na Balkan dolaze dvije nove rase: Avari i Slaveni. Oni su jedno vrijeme djelovali kao saveznici, no po zapisima Konstantina Porfirogeneta, bizantskog cara i povjesničara, slavensko pleme Hrvata na Balkan je pozvao tadašnji car Bizanta – Heraklije upravo s razlogom da odagnaju avarsku opasnost od Bizanta. Hrvati su u tome i uspjeli, nakon čega su se naselili na ova područja.

Doseljavanje Južnih Slavena (6. i 7. stoljeće)

Južnoslavenski narodi koji su se na ova područja naseljavali krajem 6. i u 7. stoljeću nisu bili državno organizirani. Hrvati su naselili područje koje odgovara današnjoj Hrvatskoj i veći dio današnje Bosne i Hercegovine, osim dijela oko rijeke Drine, dok su se Srbi naselili na području koji odgovara današnjoj jugozapadnoj Srbiji, te dijelove Podrinja i istočne Hercegovine.

U vrijeme naseljavanja Balkana južnoslavenska plemena nalazila su se na stadiju vojne demokracije – glavno zanimanje im je bio rat, a najvažnije odluke su još uvijek rješavali na demokratski način – putem narodnih skupština. Katalizatori državnog uređenja Južnih Slavena bili su dalmatinski gradovi, i uz njih vezana romanizacija; ratovi, tj. pre-raspodjela ratnog plijena koja je utjecala na ekonomsko raslojavanje društva; te Crkva, koja je svojom organizacijom i feudalnim karakterom dovela do ubrzane feudalizacije Južnih Slavena. Područje Balkana, kao i Južni Slaveni koji su ga naseljavali nalazili su se pod različitim utjecajima razvijenih i moćnih država europskog Zapada i Istoka, tj. franačke i bizantske države. Južnoslavenska plemena na perifernim područjima teritorija bivše Jugoslavije, koja su graničila s razvijenijim državama (Slovenija – Franačka, Makedonija – Bizant) nisu uspjela organizirati samostalne feudalne države, dok su južnoslavenske zemlja koje nisu bile pod izravnim utjecajem – Hrvatska i Srbija (Raška) to uspjele. Najizoliranija od ovih utjecaja – srednjovjekovna Bosna, sačuvala je i najviše slavenske posebnosti i izvornosti u svojoj organizaciji, ali se i razvila kasnije od susjednih ranofeudalnih država.

Srednjevjekovna Bosna (1180. - 1463.)

Prvi spomen imena Bosna (horion Bosona) susrećemo u izvoru iz 10. stoljeća (958. godine) u dijelu bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta – „De administarndo imperio“ ili „O upravljanju carstvom“. Drugi bizantski izvor (iz vjerojatno osamdesetih godina 12. stoljeća, onaj ljetopisca Kinama, tajnika Manuela Komnena) navodi da „Bosna ne sluša srpskog velikog župana... to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast“. Drugu polovicu 10. stoljeća Bosna se nalazi u sklopu hrvatske ranofeudalne države, a zatim je u sastavu Bizantskog Carstva, te u 11. stoljeću u sastavu Zete. Tijekom tridesetih godina 12. stoljeća ugarsko-hrvatski kraljevi se tituliraju „Ramae rex“ i smatraju se gospodarom Bosne, premda stvarnu vlast u Bosni obnaša hrvatski plemić iz Slavonije – ban Borić. Krajem 12. stoljeća Bosna je samostalna država, a na vladarskom položaju se nalazi ban Kulin. 1189. godine ban Kulin potpisuje ugovor s gradom Dubrovnikom, kojem jamči privilegije i povlastice dubrovačkim trgovcima. Kako se iz ovog dokumenta mogu izvući važni zaključci o postanku i karakteru bosanske države, u inače oskudnim pisanim izvorima, ovaj ugovor se smatra i „rodnim listom“ bosanskog kraljevstva. Iz ovog izvora se vidi da je bosanski ban imao svoj dvor i dvorsku kancelariju, što predstavlja posljednji izraz u izgradnji feudalne državne vlasti.

Bosanska srednjevjekovna država je poslije Kulina, zbog pojave patarenske, Crkve bosanskih krstjana, bila pod pritiskom ugarsko-hrvatskih vladara, koji pojavu ove heretičke crkve uzimaju kao povod miješanja u bosanske državne stvari.

U ovakvim uvjetima slabi moć centralnog vladara, bana, a jača vlast velikaških obitelji – velmoža. Drugu polovicu 13. stoljeća, pa sve do trećeg desetljeća 14. stoljeća karakteriziraju velikaški sukobi. U to su vrijeme hrvatski plemići Šubići držali su veliki dio Bosne pod svojom vlašću. I Šubići, a kasnije i drugi bosanski vladari, obilato daruju bosansku vlastelu i potvrđuju im privilegije da bi ih pridobili na svoju stranu. Tom taktikom služio se i ban Stjepan II. Kotromanić (1323. – 1353). On je, dajući u feud čitave oblasti pridobio znatan broj plemića, te ojačao bosansku državu. Za Stjepana Kotromanića Bosna jača i ekonomski; u potpunosti se prelazi na feudalni način proizvodnje, razvija se rudarstvo, koje unaprijeđuju doseljeni Sasi, cvate trgovina i sl. Država se od područja *stare Bosne*, tj. područja gornjih tokova rijeka Bosne, Rame i Neretve, širi na Donje Krajeve, Usoru i Soli – posjede plemićke obitelji Hrvatinića, župe Duvno i Livno i Glamoč, primorje od Cetine do Neretve te Hum – župa hercega Stjepana Kosače, po čijoj je tituli kasnije i dobila naziv Hercegovina.

Za njegova nasljednika bana, a kasnije kralja Tvrtka I. bosanska država je doživjela svoj vrhunac. Tvrtko je teritorij Bosne proširio i na gornje Podrinje s Plivom, Tarom, srednjim i donjim Polimljem, Trebinje, Konavle i Dračevicu, te najzad Kotor, čime je stvorio uvijete da se u samostanu u Mileševu okruni za „kralja Srbijem, Bosni, Pomorju

i zapadnim stranama". Kako je kasnije proširio svoju vlast i na zemlje današnje Hrvatske – Dalmaciju i južnu hrvatsku do Velebita, te se od 1390. naziva „kralj Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Nakon smrti kralja Tvrtka došlo je do raspada bosanske države na pojedine oblasti. Plemičke obitelji Hrvoja Hrvatinića (od roda Svačića) koja je vladala Donjim Krajevima, Sandalja Hranića (kasnije Kosače) – vojvode humske zemlje, te Pavla Radinovića (te njegovi nasljednici Pavlovići) u Trebinju na jugu, te Olovu i Vrhbosni na sjeveru pa do Drine na istoku, bile su stvarni vladari svojih feudalnih posjeda – oblasni gospodari. Kraljevski posjedi su se nakon Tvrtka sveli na teritorij *stare Bosne*, kako je naprijed rečeno područje gornjih tokova rijeka Bosne, Rame i Neretve.

Značajna karakteristika bosanske srednjevjekovne države bila je i Bosanski sabor, koji se nazivao „sabor“ „stanak“, „zbor“, „sva Bosna“, „sav rusakg bosanski“ itd. Ovo staleško tijelo bosanskog plemstva raspravljao je i rješavao najvažnija državna pitanja. Naglašena uloga Sabora pored činjenice da se mogao sazvati i na inicijativu „bosanske rusagške gospode“, očitovala se i u tome da je Sabor često obavljao i izbor vladara, odlučivao o vladarevim darovima, o oduzimanju velikaških posjeda, o otuđivanju državnog teritorija, međunarodnim sporazumima, pitanjima rata i mira itd. Dodatnu posebnost srednjevjekovne Bosne nalazimo i u tome što je krupna vlastela – velmože imala svoje sabore, slične državnom saboru, sastavljene od svojih vazala.

Zbog nepristupačnog terena pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine, pokršćavanje nekih njenih dijelova završeno je u 9. stoljeću. U organizaciji Katoličke crkve Bosna je u ranom srednjem vijeku bila u crkvenom smislu vezana uz Splitsku nadbiskupiju (11. stoljeće), a od 12. stoljeća je pripojena Dubrovačkoj dijecezi.

No, kršćanska religija u Bosni imala je mnoge osebujne značajke. Naime, pored redovite katoličke vjeroispovijesti krajem 12. stoljeća javlja se heretička Bosanska crkva, čiji su se sljedbenici nazivali krstijani. Krstjansko krivovjerje bilo je slično bogumilskim, patarenskim i manihejskim pokretima u drugim dijelovima Europe. Bogumilstvo je po nekim stajalištima bugarski heretički pokret, koji je u 10. stoljeću osnovao svećenik Bogumil, a koji se potom proširio na Carigrad i neke dijelove Balkana. Bogumilstvo predstavlja dualističku teologiju prema kojoj je Sotona gotovo jednako moćan kao i Bog. Kako je po njihovom učenju vidljivi, materijalni svijet, djelo Sotone, ljudi se Sotonskog utjecaja mogu osloboditi asketskim životom: odricanjem od mesa, vina i spolnih odnosa. Izravna posljedica ove nematerijalne teorijske pretpostavke bilo je odbacivanje ideje utjelovljenja Isusa Krista, a do njegove smrti na križu nije nikad došlo. Također, odbačeni su svi obredi do kojih je materija igrala određenu ulogu: krštenje vodom, pričest, te osobito križ. Po stajalištu bosanskohercegovačke historiografije, Crkva bosanska imala je veliku potporu od strane bosanske vlastele. Struktura Crkve bosanske također je vrlo specifična. Titule koje srećemo u izvorima su gost, did i strojnik, a posebni naziv za posvećene vjernike bio je izabranik ili savršeni. Samo postojanje ove Crkve bilo je često povod

vojni ugarsko-hrvatskih vladara u Bosnu. S tim u svezi, da bi spriječio jedan od tih pohoda ban Kulin sazvao je skup na Bilinom polju, u travnju 1203. godine, na kojem se, zajedno sa svojim podanicima odrekao hereze i ponovo prihvatio katoličanstvo.

Materijalni, a osobito pisani, spomenici o razvoju srednjovjekovne Bosne rijetki su. Veliki dio podataka o društvenim i političkim značajkama bosanskog kraljevstva nalazimo u međunarodnim ugovorima i poveljama bosanskih vladara, koje se uglavnom nalaze u arhivima u Dubrovniku, Veneciji, Rusiji i Mađarskoj.

Posebno važni povijesni izvori za Bosnu i Hercegovinu su srednjovjekovni nadgrobnici spomenici – stećci. U suvremenim popisima zabilježeno ih je više od 58 000, a na njih više od 6000 uklesani su razni oblici i likovi, najčešće ljudski. Ti ukrašeni stećci, od kojih se najveći dio nalazi u Hercegovini, južnoj Bosni i obližnjim dijelovima Dalmacije nastali su u 14. i 15. stoljeću.

Pad Bosne i Hercegovine pod Turke (1463. – 1878.)

Turska osvajanja Balkana počinju prvom polovicom 14. stoljeća, dvjema bitkama koje su omogućile značajna prodore na teritorij današnje Bosne i Hercegovine, bitkom na rijeci Marici 1371. godine i na Kosovu polju 1389. godine. Turci nisu odmah uništavali postojeće feudalne države, a često bi čak i sudjelovali u velikaškim dinastičkim borbama, pljačkajući i stječući kontrolu na pojedinim dijelovima državnih područja. Vladare bi učinili svojim vazalima, pa su tako i bosanski kraljevi do Stjepana Tomaševića plaćali vazalski danak Osmanlijama.

Sredinom 15. stoljeća na području Humske zemlje formira se nova politička jedinica. Počeo ju je stvarati velmoža Sandalj Hranić proširivši svoje posjede od doline rijeke Rame do Kotora, od ušća Neretve do Lima. Formiranje Hercegovine dovršio je sin njegovog brata Stjepan Kosača, koji je uzeo titulu hercega, po čemu je Hercegovina i dobila ime. U to vrijeme, u Bosni je Tvrtka II. naslijedio Stjepan Tomaš (1443. – 1461.) koji se oženio kćeri herceg Stjepana Kosače – Katarinom. Katarina je rodila troje djece, a nakon smrti svog supruga proglašena je kraljicom majkom i nastavila je živjeti na kraljevskom dvoru. Stjepan Tomašević, Tomašev sin iz prvog braka i posljednji kralj Bosne (1461. – 1463.), nadao se papinoj pomoći u borbi protiv Turaka, te je prestao plaćati danak sultanu Mehmedu II. izazvavši tako sultanovu vojnu na Bosnu i njezin konačni pad. Kralj se bio sklonio u utvrđeni grad Ključ, gdje se Turcima i predao. Tomašević je na sultanov zahtjev naredio zapovjednicima gradova i tvrđava da se predaju osvajačima, nakon čega mu je sultan odрубio glavu. Nakon smrti Stjepana Tomaševića, kraljica majka Katarina sklonila se na Kupres, no ni tamo nije bila sigurna od turske ruke. Preko Stona je izbjegla u Dubrovnik, a odatle prebjegla u Rim, gdje je i umrla. U svojoj oporuci je napisala da Bosnu i Hercegovinu ostavlja svojoj djeci pod uvjetom da se vrate katoličkoj vjeri, u suprotnom zemlja ostaje posjed Svete Stolice.

Dugo očekivana pomoć pape i europskih vladara stigla je kasno po bosansko kraljevstvo. Ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin uvidjevši da je padom Bosne pala i posljednja prepreka za dalja turska pljačkanja i osvajanja Hrvatske i Ugarske, 1463. godine organizira vojnu protiv Turaka, i oslobađa vrbasku dolinu s Jajcem, te u idućih nekoliko godina na sjeveroistoku gotovo sve do Zvornika. Od osvojenih krajeve organizirao je dvije banovine Srebreničku i Jajačku, koja je osmanskim napadima odolijevala sve do poslije Mohačke bitke 1527. godine.

Kako smo naveli ranije, bosansko kraljevstvo je propalo 1463. godine, nakon čega su Turci pokušali osvojiti i Hercegovinu, no taj put bezuspješno. Hercegovina je osvojena nekih dvadesetak godina kasnije padom grada Herceg Novog 1482.

Osmansko Carstvo doživjelo je svoj vrhunac prodorom prema Beču, osamdesetih godina 17. stoljeća. Nakon njihova vojnog poraza pod Bečom, velika Osmanska imperija doživljava početak svog opadanja. S tim u svezi, nakon Karlovačkog mira 1699. godine, Požarevačkog 1718. i Beogradskog 1739. formiraju se približno današnje granice Bosne i Hercegovine. Zbog nastojanja Dubrovačke Republike da se odjeli od mletačkih posjeda u Dalmaciji, Turci su dobili dva izlaza na Jadransko more: Neum-Klek i Sutorinu kod Herceg Novog.

Okupacijom BiH od strane Turaka Osmanlija nastaju teška vremena za Hrvate katolike u toj zemlji. Zbog stalnih progona, a osobito nakon Bečkih ratova krajem 17. i u 18. stoljeću, oni masovno bježe s područja BiH, a na njihova ognjišta nastanjuje se po prvi put vlaško-pravoslavno i tursko pučanstvo. Da su vjerske prilike bile takve govori nam i sam turski sultan Mehmed II., koji u svom fermanu i bujruddiji između ostalog ističe da pa zauzimanju BiH nije našao niti jedne druge bogomolje nego katoličkih.

U vrijeme koje je prethodilo turskoj okupaciji BiH postojale su dvije katoličke biskupije: Bosanska, sa sjedištem u Đakovu, i Trebinjska sa sjedištem u Trebinju. Franjevački red je u Bosnu i Hercegovinu stigao krajem 13. stoljeća. Vrlo brzo su se pokazali uspješnim u suzbijanju bogumilske hereze, što su ostvarili mirnim, upornim i blagotvornim radom. Njihov dolazak značio je pojavu jedne vrlo značajne kulturološke komponente u BiH. Pored svoje vjerske uloge približili su se i narodu i vlasteli svojim neumornim evangelističkim radom, ali i obrazovnim djelovanjem. Tijekom dugih stoljeća osmanske okupacije ovih područja postali su jedna od rijetkih kulturoloških poveznica identiteta predosmanske BiH s modernom Bosnom i Hercegovinom. Franjevačka provincija Bosna Srebrena (dobila je ime po sjedištu biskupije u Srebrenici), imala je 37 samostana raspoređenih na čitavom području BiH. Dolaskom Osmanlija svi su samostani spaljeni, a franjevci su teškom mukom obnovili samostane u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu.

Turci su osvojena područja u Euroaziji, sve do 1517. godine dijelili na dva velika upravna područja: Anadoljski i Rumejski beglerbegluk, elajet ili pašaluk. Kasnije se broj pašaluka povećao na devet, a za vladavine Sulejmana I. Zakonodavca na četrdeset, među kojima je Bosanski pašaluk bio jedan od najvećih.

Bosanski pašaluk nastao je 1580. godine. U njegov sastav ulazili su Bosanski, Hercegovački, Požeški, Pakrački (Cernički), Bihački, Lički (Krčki), Kliški i Zvornički sandžak, koji su pored današnjeg područja Bosne i Hercegovine, uključivali i velike dijelove današnje Hrvatske.

Kako smo ranije napomenuli, dolaskom Turaka na područje Bosne i Hercegovine njezin etnički i konfesionalni sastav se promijenio. Tijekom dugih stoljeća okupacije, većinski katoličko pučanstvo povlačilo se na teritorije današnje Hrvatske, a jedan dio pripadnika Katoličke crkve, te skoro svi „bosanski krstjani“ prelaze na islam. Pored toga, vlaško-pravoslavno se stanovništvo, osobito tijekom 17. i 18. stoljeća, naseljava u opustošene krajeve Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Bosna i Hercegovine bila je granična i jedna od najudaljenijih pokrajina Osmanskog Carstva. Institucije nasljednih odžakluk timara (oznaka za posjed, feud) i ujedinjenost funkcija ajana i kapetana, koje su bile karakteristične za Bosnu i Hercegovinu pružile su ideološku osnovu bosanskohercegovačkom begovatu u njegovim kasnijim autonomaskim težnjama. Bit te borbe za autonomiju bio je u otporu reformama, koje je Osmansko Carstvo početkom i sredinom 19. stoljeća pokušalo sprovesti. Sultan Mahmud II. i njegov nasljednik Abdul Medžid pokušali su reformirati zastarjeli srednjovjekovni karakter turske države i poboljšati ekonomski i društveni položaj pripadnika drugih vjerskih zajednica, donoseći niz zakonskih akata, no provedba tih zakona bila jako spora i teška. Hatišerifom od Gilhane 1839. godine počinje razdoblje agrarnih, administrativnih i vojnih reformi – Tanzimata. Veliki otpor promjenama pružili su pripadnici bosanskohercegovačkog begovata, koji su oružanim otporom osmanlijskoj centralnoj vlasti nastojali zadržati svoje privilegije.

Na čelu tog bosanskohercegovačkog otpora bio je mladi Husein – kapetan Gradašćević. Jedan od političkih zahtijeva koje su isticali nositelji ovog pokreta bio je taj da bosanskohercegovački vezir bude osoba iz ovih krajeva, a ne stranac. Tako je i Husein-kapetan, poznat i po nazivu Zmaj od Bosne nakon prvotnih vojnih uspjeha pobunjenika proglašen vezirom. No, centralne vlasti su uz pomoć stolačkog Ali-age Rizvanbegovića uspjele privremeno slomiti otpor bosanskohercegovačkog begovata.

Bosna i Hercegovina u sastavu Austro - Ugarske Monarhije (1878. – 1918.)

Kraj 19. i početak 20. stoljeća donio je prekretnicu za daljnju povijest i sudbinu Bosne i Hercegovine. S trona odlazi Osmansko carstvo koje je vladalo Bosnom i Hercegovinom preko četriristotine godina i dolazi nova europska sila, Austro-Ugarska Monarhija. Socijalne napetosti, nezadovoljstvo kršćanskih podanika te otpor muslimanskog plemstva reformama u zadnjim decenijama osmanske vlasti doveli su do stanja nereda i kaosa u Bosni i Hercegovini. Ustanak potlačenog katoličkog i pravoslavnog pučanstva 1875. godine, u povijesti znan kao Hercegovački ustanak, koji je započeo u Gabeli pod vodstvom don

Ivana Musića iz Klobuka i katoličkih svećenika dobio je značenje općeg ustanka protiv osmanske vlasti. Općenito se smatra da je razrez poreza za nerodnu 1874. godinu bio povod za ustanak (1875. – 1878.) koji je započeo u Hercegovini a koji je zahvatio Bosnu, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku. Do kraja 1876. godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, koji su bježali pred nasiljem osmanskih vlasti prvenstveno na područje današnje Hrvatske i Crne Gore, popeo se na najmanje 100 000, a možda čak i 250 000.

Ustankom u Bosni i Hercegovini otvorilo se *istočno pitanje*, pitanje opstanka kao i podjele osmanskih posjeda u Europi, Aziji i Africi. Poraz Turske u rusko-turskom ratu (1877. – 1879.) te sklapanje Sanstefanskog mira izravno su se odrazili na Bosnu i Hercegovinu. Sanstefanskim ugovorom iz ožujka 1878. godine bio je predviđen neki oblik autonomije za Bosnu i Hercegovinu, u zemlji su se trebale provesti reforme čije modifikacije su trebale utvrditi Austrija, Turska i Rusija. Međutim, zbog nepoštovanja sklopljenog dogovora, na inicijativu austrougarske diplomacije od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. godine u Berlinu sazvan je skup predstavnika tadašnjih velikih sila Njemačke, Austro-Ugarske Monarhije, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske.

Berlinskim sporazumom, odnosno člankom 25. Berlinskog ugovora Austro-Ugarska Monarhija dobila je europski mandat da okupira i upravlja provincijama Bosnom i Hercegovinom, uspostavi red i mir te osigura sudbinu njezinih naroda. Ulazak austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu katoličko pučanstvo je doživjelo kao svojevrsno oslobođenje za razliku od muslimana i srpsko-pravoslavnog pučanstva koji su to smatrali okupacijom. Austrougarska vojska je nakon dva i pol mjeseca borbe slomila otpor muslimanskih ustanika kojima su se djelomično pridružili i pripadnici srpsko-pravoslavnog pučanstva.

Jedno od najvažnijih pitanja koje se postavljalo nakon austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine bilo je pitanje suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom. Bosna i Hercegovina se smatrala općedržavnim područjem kojim upravlja Zajednička vlada i vlade Austrije i Ugarske. Bosna i Hercegovina nije bila ravnopravna s ovim državama jer se nalazila pod upravom njihovih vlada i kontrolom parlamenata. Pučanstvo Bosne i Hercegovine nije uživalo građanska i politička prava kao što su to imali građani Austro-Ugarske i Osmanskog carstva. Građani Bosne i Hercegovine su tretirani kao bosanskohercegovački zemaljski pripadnici.

Uprava je bila povjerena Zajedničkom ministarstvu financija na čiju čelu je od 1882. do 1903. godine bio Benjamin Kállay. Njegovim dolaskom oblikuje se austrougarska politika prema Bosni i Hercegovini koja se održava sve do propasti Monarhije 1918. godine. Benjamin Kállay kao službeni promotor austrougarske politike nastoji u bosanskohercegovačkom pučanstvu razviti osjećaj zemaljske, bosanske narodnosti te stvoriti poseban bosanski jezik. Pokušaji izgradnje bosanske nacionalne ideologije postoje od šezdesetih godina 19. stoljeća. Bosanski namjesnik Osman Šerif Topal-paša može se smatrati idejnim tvorcem interkonfesionalnog bošnjaštva kojim se u načelu obuhvaća cjelokupno bosansko pučanstvo.

Benjamin Kállay i austrougarske vlasti zabranjuju manifestaciju hrvatskog i srpskog imena, nacionalna očitovanja kao što su grbovi, zastave, narodne pjesme te sve što bi moglo asocirati na povijesnu baštinu i tradiciju. Stvaranjem interkonfesionalnog bošnjaštva odnosno bosanstva stvorila bi se protuteža hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideologiji. Hrvatsko-katoličko pučanstvo kao i pravoslavno nije prihvatilo ideju bošnjaštva. Politika stvaranja interkonfesionalnog bošnjaštva odnosno bosanstva nije se mogla suprotstaviti hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji a i muslimanski krugovi u najvećem dijelu je ne prihvaćaju pa se sa sigurnošću može tvrditi da početkom XX. stoljeća bosanstvo odnosno bošnjaštvo nije predstavljalo alternativu hrvatskom i srpskom nacionalnom pokretu u Bosni i Hercegovini.

Odmah po zauzeću, austrougarske vlasti su nastojale uspostaviti kontrolu nad vjerskim zajednicama u BiH. Sveta Stolica i austrougarske vlasti bulom *Ex hac augusta principis Apostolorum cathedra* 5. srpnja 1881. uspostavljaju svjetovnu crkvenu hijerarhiju te za prvog bosanskohercegovačkog nadbiskupa imenuju dr. Josipa Stadlera. Uplitanje austrougarskih vlasti u vjerske poslove srpske pravoslavne crkve izazvalo je nezadovoljstvo srpskog pučanstva koje se manifestira kroz borbu Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Austro-Ugarska uspostavlja kontrolu tako što je 28. ožujka 1880. godine zaključila konvenciju sa Carigradskom patrijaršijom, po kojoj austrijskom caru uz plaćanje godišnje naknade pripada pravo da izabire mitropolita i episkope i da ih predlaže Patrijaršiji radi ispunjenja kanonske formalnosti.

Nezadovoljstvo islamske vjerske zajednice svojim statusom dalo je osnovni poticaj za izraženiju aktivnost koja se manifestirala kroz borbu muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju. Borba muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju prolazila je kroz dvije faze. U prvoj fazi imala je karakter borbe za autonomiju upravljanja vjerskim životom i školstvom, da bi u drugoj fazi prerasla u okvire političkih stranaka. Borba muslimana za uspostavu vjerske i vakufsko-mearifske autonomije prestaje sporazumom u rujnu 1908. godine, koji je sankcioniran u travnju 1909. godine. Ovim sporazumom Austro-Ugarska Monarhija osigurala je nadležnost u izboru i imenovanju najviših vjersko-prosvjetnih organa.

Prve građanske političke stranke u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća su nastale iz vjersko-prosvjetnih organizacija a na prvom mjestu ističu svoje nacionalno-političke ciljeve. Prva stranka koja se javlja u Bosni i Hercegovini bila je Muslimanska narodna organizacija, osnovana 1906. godine. Ova stranka zahtijeva političke i građanske slobode, slobodu javnih korporacija i autonomiju Bosne i Hercegovine. Politička stranka sa srpskim predznakom bila je Srpska narodna organizacija koja je imala nacionalno političke ciljeve. Također zahtijevaju autonomiju Bosne i Hercegovine koja u konačnici vodi ujedinjenju Bosne i Hercegovine s Kraljevinom Srbijom. Stranka koja je okupljala Hrvate u to doba bila je Hrvatska narodna zajednica, utemeljena 1906. godine u Docu kod Travnika. Zahtijevaju sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Stranka

vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, Hrvatska katolička udruga temeljila se na programu Starčevićeve HSP od 26. lipnja 1894. godine i osnovana je neposredno pred prve izbore za bosanskohercegovački Sabor 1910. godine. Razlog ovakvoj podijeljenosti među Hrvatima nalazio se u različitom poimanju karaktera političke stranke.

Austro-Ugarska Monarhija je anektirala Bosnu i Hercegovinu 1908. godine. Jednostrano proglašenje aneksije izazvalo je međunarodnu krizu koja se stišala kad je uz određenu materijalnu odštetu i povlačenje austrougarskih vojnika iz Novopazarskog sandžaka Osmansko carstvo priznalo čin aneksije. Aneksija je izazvala uznemirenost srpskog i napose muslimanskog pučanstva koji nisu mogli prihvatiti činjenicu da su aneksijom postali podanici kršćanskog vladara. Nakon što su aneksiju priznale sve europske zemlje to čine i Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija jer je priznanje habsburškog suvereniteta bio osnova za legalno političko djelovanje. Za razliku od muslimanske i srpske stranke, Hrvatska narodna zajednica je na audijenciji kod cara Franje Josipa izrazila zahvalnost hrvatskog naroda za aneksiju jer se nadala da bi se u novonastalim uvjetima Bosna i Hercegovina mogla priključiti Hrvatskoj.

17. veljače 1910. godine proglašen je Ustav za Bosnu i Hercegovinu koji je u znatnoj mjeri pridonio aktiviranju političkog života budući da je Ustavom uspostavljena institucija Sabora. Sabor je sastavljen je kombinacijom socijalnog, nacionalnog i virilističkog kurijalnog sustava. Nije imao zakonodavnu vlast koja je još uvijek bila u nadležnosti cara, njegova nadležnost se prostirala isključivo na „bosanskohercegovačke poslove“. Pored 72 izabrana zastupnika u Sabor je ulazilo i 20 virilista. Zakonodavna aktivnost u bosanskohercegovačkom Saboru bila je skromna. Atentatom na austrougarskog prijestolonasljednika 28. lipnja 1914. godine prekinuta je mogućnost sankcioniranja i realizacije nekih već usvojenih zakona i zakonskih projekata.

Bosna i Hercegovina između dva svjetska rata (1918. – 1941.)

Neposredan povod za izbijanje Prvog svjetskog rata bilo je ubojstvo austrougarskog prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije 28. lipnja 1914. godine u Sarajevu. Atentat je izvršio Gavrilo Princip pripadnik srpske nacionalno-revolucionarne organizacije Mlada Bosna. Nedugo nakon ovog događaja Austro-Ugarska Monarhija objavljuje rat Srbiji što je bio izravan uzrok lančane reakcije koja je dovela do svjetskog rata. Izbijanjem rata nastupila su teška vremena u Bosni i Hercegovini. Nakon atentata došlo je do progona srpskog pučanstva, uslijedila je masovna mobilizacija i zemlja je gospodarski propadala.

Raspuštanjem Sabora uklonjene su sve mogućnosti za djelatnost političkih stranaka. Tijekom Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je bila u središtu interesnih sfera Austrije i Ugarske, koje Bosnu i Hercegovinu vide u sklopu Austrije ili Ugarske ili podijeljenu između te

dvije države. Osim austrougarskih političara i južnoslavenski političari okupljeni u Jugoslavenskom odboru na čelu s dr. Antom Trumbićem tražili su modalitete za preustroj balkanskih zemalja nakon Prvoga svjetskog rata. Jedni su tražili rješenje unutar postojećeg državnog ustrojstva na način da bi se sačuvala Monarhija i njena dualistička struktura uz otvaranje mogućnosti za njeno trijalističko preuređenje. S druge strane javljaju se ideje o formiranju nove države izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije koja bi nastala ujedinjenjem Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.

Odlukom Hrvatskog sabora 29. listopada 1918. godine prestaje austrougarska vlast nad hrvatskim zemljama te se istovremeno stvara nova samostalna država Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj je Narodno vijeće proglašeno za vrhovni organ vlasti sa sjedištem u Zagrebu. Istovremeno se formiraju i Narodno vijeće za Sloveniju (Narodni svet), Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu sa sjedištem u Sarajevu te narodna vijeća u Dalmaciji, na Hrvatskom primorju i u Istri. Formiranjem tih pokrajinskih vlasti za Sloveniju, Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu izražena je tendencija za federativno uređenje nove države. Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu je 1. studenog 1918. godine preuzelo vlast od austrougarskog zemaljskog poglavara Sarkotića i time prestaje postojati Austro-Ugarska uprava nad Bosnom i Hercegovinom.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba obuhvaćala je sve južnoslavenske zemlje u sastavu Austro-Ugarske Monarhije: Baranju, Bačku i Banat, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, slovenske zemlje (Korušku, Kranjsku, Štajersku, Gorišku, Gradišku), Istru, Rijeku i Trst.

Prvoprosinačkim aktom 1918. godine ujedinila se Država Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ulaskom u sastav nove države, u kojoj je od samog početka ozakonjena velikosrpska hegemonija i teror nad nesrpskim narodima, Bosna i Hercegovina je u prvo vrijeme ipak očuvala određene elemente i oblike svoje posebnosti. Narodna vlada za BiH nastavila je obavljati svoje redovne poslove sve do 31. siječnja 1919. godine. Naredbom regenta Aleksandra, Narodna vlada preimenovana je u Zemaljsku vladu i iz njenog djelokruga izdvojeni su i prenijeti na centralnu vladu u Beogradu najvažniji resori. U nadležnosti Zemaljske vlade za BiH ostala su četiri povjereništva: za unutarnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu te za prosvjetu i vjerske poslove.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu djelovala je sve do donošenja tzv. Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine, kojim je uspostavljena Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu na čijem čelu se nalazio pokrajinski namjesnik. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu djelovala je sve do veljače 1924. godine kada se ukida.

Pitanjem položaja Bosne i Hercegovine bavili su se mnogi političari prije izglasavanja Vidovdanskog ustava. Vidovdanski ustav bio je prvi ustav Kraljevine SHS, donesen je 28. lipnja 1921. godine na pravoslavni blagdan sv. Vida pa se zbog toga tako i naziva. U osam ustavnih

nacrta i projekata bez obzira jesu li ti nacrti predviđali federalističko, umjereno centralističko ili unitarističko-centralističko uređenje, bio je predviđen neki vid autonomije za Bosnu i Hercegovinu (tako da bi pojedini dijelovi bili vezani za okolne zemlje, ili što bi unutar Bosne i Hercegovine Krajina imala poseban status, ili što bi Dalmacija bila vezana s Bosnom i Hercegovinom). Jedino je Jugoslavenska muslimanska organizacija inzistirala na potpunom teritorijalnom integritetu i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Jugoslavenska muslimanska organizacija uspjela je s Vladom postići sporazum po kojem je u Ustav unesen član 135. poznatiji kao *turski paragraf*, kojim je određeno da Bosna i Hercegovina ostaje u svojim granicama te da postojeći okruzi u njoj vrijede kao oblasti. To je bio ustupak muslimanskoj politici da bi velikosrpska politika uspjela izglasati tzv. Vidovdanski ustav po kojem je u potpunosti ozakonjena velikosrpska hegemonija. Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi predviđena je podjela države na 33 oblasti. Dotadašnji okruzi sukladno članku 135. Ustava vrijede kao oblasti. Zadržavaju se tuzlanska, sarajevska, hercegovačka, travnička, vrbaska i bihaćka oblast čime Bosna i Hercegovina sve do proglašenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine u određenom smislu ostaje teritorijalno cjelovita.

Pucnji radikalnog zastupnika Puniše Račića u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine koji su rezultirali ubojstvom Pavla Radića, Đure Basaričeka te ranjavanjem Stjepana Radića (koji je od posljedica ranjavanja preminuo), Ivana Pernara i Ivana Grandže izazvali su državnu krizu na koju kralj Aleksandar i velikosrpski krugovi reaguju uvođenjem diktature.

Šestog siječnja 1929. godine kralj Aleksandar ukida tzv. Vidovdanski ustav, zabranjuje rad političkim strankama i raspušta Narodnu skupštinu. Početkom listopada 1929. godine donosi Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Ovim zakonom država dobiva novi naziv *Kraljevina Jugoslavija* a opća uprava se vrši u devet novih administrativno-teritorijalnih jedinica, banovina. Velikosrpskoj politici, s kraljem Aleksandrom na čelu, uspjelo je osigurati većinu srpsko-pravoslavnog pučanstva u čak šest banovina. Ovim činom uspjelo je velikosrpskoj politici razbiti povijesnu cjelinu i teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine na način da je Bosna i Hercegovina bila podijeljena na četiri banovine: Drinsku u koju je ulazio dio Srbije, Vrbasku u koju je uključen dio Hrvatske, Primorsku koja je obuhvatila dio dalmatinske obale i Zetsku koja je u najvećem dijelu obuhvaćala područje današnje Crne Gore. Proglašenjem diktature zaoštava se pitanje unutarnjeg uređenja države, pitanje uspostavljanja parlamentarizma, unutarnje stanje u državi se sve više pogoršava te utječe na njen međunarodni položaj. Sve su to bili razlozi koji su primorali kralja Aleksandra da prividno ukine apsolutistički režim i 3. rujna 1931. godine narodu „daruje” Ustav. Ovaj ustav je nazvan oktroiranim jer ga nije donio parlament nego vladar. Oktroiranim ustavom uspostavljen je dvodomni parlament ali njegovo funkcioniranje nije odgovaralo osnovnim načelima parlamentarizma. Oktroirani ustav je zapravo u potpunosti

ozakonio centralističko- unitarističko uređenje, velikosrpsku hegemoniju i prevlast te stoga određeni oporbeni građanski krugovi na čelu s Hrvatskom seljačkom strankom Vladka Mačeka zahtijevaju ukidanje velikosrpske hegemonije te rješavanje hrvatskog pitanja i federalizaciju države. Ovi zahtjevi su definirani u rezoluciji Seljačko-demokratske koalicije, nazvane Zagrebačke punktacije iz 1932. godine u kojoj se između ostalog zahtijeva okončanje srpske hegemonije te federalizacija države stvaranjem hrvatske federalne jedinice u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Slične izjave dali su i Mehmed Spaho vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije u siječnju 1933. godine, Anton Korošec vođa Slovenske ljudske stranke te Davidović vođa Demokratske stranke. Zbog stavova izraženih u Zagrebačkim punktacijama Vladko Maček je osuđen na tri godine zatvora.

Ubojstvo kralja Aleksandra u Marseillu 1934. godine, koje su izveli emigranti okupljeni u ustaškoj organizaciji Ante Pavelića koja se formirala nakon ubojstva prvaka Hrvatske seljačke stranke 1928. godine u Beogradu i pripadnici makedonske emigracije organizirani u VMRO, dovodi je do novog smjera unutarnje politike. Budući da je kralj Petar II. bio maloljetan do njegove punoljetnosti uspostavljeno je namjesništvo od tri člana na čelu s knezom Pavlom Karađorđevićem.

Promijenjena situacija u svijetu i državi, sve agresivniji nastup njemačkog nacizma i talijanskog fašizma, uvjetovali su da su beogradski vladajući krugovi na čelu s knezom Pavlom počeli tražiti model funkcioniranja u zajedničkoj državi u smislu postizanja sporazuma s Hrvatima i Slovencima o preuređenju države na federalističko-autonomnim osnovama. U svezi s time, nakon dugotrajnih pregovora 26. kolovoza 1939. godine, zaključen je sporazum između srbijanskih krugova i vođe Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka, u povijesnoj literaturi poznat kao sporazum Cvetković – Maček. Tim sporazumom, odnosno Uredbom o Banovini Hrvatskoj, stvorena je Banovina Hrvatska kao posebna federalna jedinica u Kraljevini Jugoslaviji te zajednička vlada Cvetković – Maček. Istovremeno je otvoreno pitanje daljnje državno pravne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije. Po sporazumu Cvetković – Maček u sastav Banovine Hrvatske ulaze Primorska i Savska banovina te kotarevi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik i Fojnica. Posebno mjesto zauzimalo je pitanje Bosne i Hercegovine, koja je bila u središtu političke borbe za prevlast između velikosrpske i hrvatske politike. Banovini Hrvatskoj je iz Bosne i Hercegovine pripalo trinaest kotara i to: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Livno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik. Ovakva podjela Bosne i Hercegovine izazvala je vrlo živa politička previranja koja nisu prestala sve do početka Drugog svjetskog rata. Najgovorljiviji protivnici sporazuma bili su muslimanski političari iz Bosne i Hercegovine koji uporno zagovaraju ideju autonomije Bosne i Hercegovine te dijelom srpski političari koji su u ovom sporazumu vidjeli slom vlastite hegemonije. Banovina Hrvatska se formirala neposredno pred Drugi svjetski rat, događaji koji su slijedili sve više približavaju rat Kraljevini Jugoslaviji. Nadajući se da će izbjeći rat vlada Cvetković – Maček pot-

pisala je protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941. godine. Dva dana kasnije 27. ožujka 1941. jugoslavenski generali uz pomoć britanske obavještajne službe izveli su državni udar smije-nivši kraljevsko namjesništvo i vladu Cvetković – Maček. Maloljetni kralj Petar proglašen je za kralja te je formirana nova vlada pod pred-sjedništvom generala Dušana Simovića, koji je dao izjavu da ostaje pri protokolu od 25. ožujka 1941. godine. Bez obzira na spomenutu izjavu Jugoslavija je napadnuta 6. travnja 1941. godine bez prethodne obja-ve rata. Potpisivanjem kapitulacije 17. travnja 1941. godine Kraljevina Jugoslavija je prestala postojati kao država.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)

Razbijanjem Jugoslavije, nacistička Njemačka se odlučila za stva- ranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Odmah nakon ulaska Nije- maca u Zagreb, njemačke okupacijske vlasti nude vlast predsjedniku Hrvatske seljačke stranke, Vladku Mačeku, što on odlučno odbija. Na- kon toga Nijemci dovode na vlast vođu ustaškog pokreta u emigraciji Antu Pavelića da preuzme vlast i stvori kvinslišku Nezavisnu Državu Hrvatsku. Prethodno, već 10. travnja 1941. godine Slavko Kvaternik proglašava NDH u koju je uključena i Bosna i Hercegovina. Cijeli te- ritorij NDH bio je podijeljen između njemačke i talijanske interesne sfere a crta razdvajanja išla je od sjeverozapada do jugoistoka Bosne i Hercegovine. Država je podijeljena na 22 velike župe na čelu s veli- kim županima. U Bosni i Hercegovini to su bile sljedeće velike župe: Hum (Mostar), Krbava i Psat (Bihać), Lašva i Glaž (Travnik), Pliva i Rama (Jajce), Sana i Luka (Banja Luka), Usora i Soli (Tuzla), Vrbosna (Sarajevo). U sklopu velikih župa bile su općine i kotarske ispostave. Zbog velikosrpskog pritiska za vrijeme „stare Jugoslavije“ jedan dio muslimana podržao je nastajanje NDH te se priključio hrvatskoj vojci (činili su je ustaške i domobranske postrojbe) a drugi dio partizanskim jedinicama.

Nedugo nakon uspostave NDH jedan dio muslimanskog građan- stva u Bosni i Hercegovini potpisuje u više bosanskohercegovačkih gradova rezolucije otvoreno se ograđujući od ustaške politike, masov- nog progona i istrebljenja srpskog i židovskog pučanstva. Totalitaran model države koji se temeljio na politici rasne i nacionalne netrpeljivosti, rezultirao je osnivanjem koncentracijskih logora u kojima su izvršeni masovni zločini i u kojima su najviše stradavali Srbi, Židovi, Romi te Hrvati pripadnici partizanskog pokreta. Glavni i najveći lo- gori bili su u Jasenovcu i Staroj Gradišci. Unutarnja totalitaristička i „balkanska“ politika ustaškog pokreta izazvala je živu reakciju i javnu osudu. Tako je zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac često javno u ratnom razdoblju prosvjedovao protiv proturasnih, protuvjerskih i protusrpskih zakona.

U ovo vrijeme Komunistička partija Jugoslavije na čelu s Josipom Brozom Titom nastoji organizirati otpor ustaškoj vlasti, njemačko-voj-

nim snagama te četničkom pokretu Draže Mihajlovića nastupajući s programom obnove Jugoslavije s komunističkim sustavom. Tu politiku jasno artikuliraju odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a po kojima je nakon rata trebalo stvoriti komunističku Jugoslaviju na federalističkim principima te odlukama ZAVNOBIH-a po kojima je za Bosnu i Hercegovinu u budućoj zajedničkoj državi bio predviđen status ravnopravne federalne jedinice u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) a kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

U proljeće 1945. godine nakon vojnog sloma sila Osovine propada ustaški pokret Ante Pavelića i NDH, četnički pokret Draže Mihajlovića te postepeno dolazi do uspostave nove komunističke FNRJ, odnosno kasnije nazvane SFRJ, u kojoj je Bosna i Hercegovina dobila status ravnopravne republike u zajedničkoj državi.

Slomom NDH, hrvatska vojska uz mnoštvo civila, žena, djece i staraca bježi pred partizanskim snagama prema austrijskoj granici nadajući se da će ih prihvatiti savezničke (anglo-američke) snage. No po naređenju Engleza, nakon razoružanja, hrvatska vojska se predaje partizanskim snagama nakon čega dolazi, na Bleiburškom polju i kasnije na brojnim križnim putevima, do masovnih likvidacija kako vojnika tako i civila od strane pojedinih partizanskih jedinica.

Bosna i Hercegovina kao samostalna država (1992.)

Raspadom Jugoslavije, početkom devedesetih godina 20. stoljeća, u svojem najoštrijem obliku postavlja se pitanje budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Po tradicionalnom velikosrpskom konceptu, Bosnu i Hercegovinu je trebalo s dijelovima Hrvatske priključiti velikoj nacionalnoj srpskoj državi. Muslimansko političko vodstvo je u uvjetima potpunog raspada Jugoslavije zahtijevalo uspostavu suverene samostalne države Bosne i Hercegovine u kojoj bi se uveo tzv. unitarno-građanski koncept ustrojstva države. U Bosni i Hercegovini, još u vrijeme pada Berlinskog zida 1989. godine, komunizam postupno prestaje biti ideološka osnova društva te dolazi do oživljavanja određenih nacionalnih političkih ideologija. 1990. godine dolazi do organiziranja nacionalnih političkih stranaka, muslimanske Stranke demokratske akcije (SDA), Srpske demokratske stranke (SDS) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), koje pobjeđuju na prvim slobodnim višestranačkim izborima u studenom iste godine. Ovakvi rezultati izbora najavili su nove pravce unutar bosanskohercegovačke politike. U složenim uvjetima raspada Jugoslavije tijekom 1991. godine u Bosni i Hercegovini Hrvati i Muslimani u određenom smislu surađuju u borbi protiv velikosrpskih planova o stvaranju velike nacionalne srpske države. U svezi s tim, 9. siječnja 1992. godine na tzv. plebiscitu bosanskohercegovački Srbi jednostrano proglašavaju Srpsku Republiku u Bosni i Hercegovini. Rezultati referenduma od 1. ožujka 1992. godine na kojem se više od 60% (63,7%) građana Bosne i Hercegovine, uglavnom Muslimana i Hrvata izjasnilo za samostalnu, neovisnu i suverenu državu, potaknuo

je Europsku zajednicu da 6. travnja 1992. godine prizna Bosnu i Hercegovinu. Potvrdu državno-pravnog subjektiviteta Republika Bosna i Hercegovina je ostvarila u svibnju 1992. godine (21./22.5. 1992) kada je primljena u Ujedinjene narode. Nakon toga u Bosni i Hercegovini dolazi do razbuktavanja krvavog rata između srpske strane, potpomognute od matice Srbije i tzv. JNA, i zajedničke hrvatske i muslimanske strane. U tom ratu (1992.) srpska strana, u vojnom smislu daleko nadmoćnija, zauzela je veći dio Bosne i Hercegovine. Nakon toga, početkom 1993. godine dolazi do ratnih sukoba između dojučerašnjih saveznika, hrvatske strane organizirane u HVO te muslimansko-bošnjačke strane organizirane u Armiju BiH. Glavni razlog sukoba bio je različito stajalište oko unutarnjeg državnog uređenja u Bosni i Hercegovini. Ratni sukobi između Bošnjaka-muslimana i Hrvata okončani su 18. ožujka 1994. godine Washingtonskim sporazumom i stvaranjem hrvatsko-muslimanske Federacije u Bosni i Hercegovini.

Federacija se sastoji od deset županija/kantona: Unsko sanska županija/kanton, Posavska županija/kanton, Tuzlanska županija/kanton, Zeničko-dobojska županija/kanton, Bosansko-podrinjska županija/kanton, Hercegovačko-neretvanska županija/kanton, Zapadno-hercegovačka županija/kanton, županija/kanton Sarajevo i Hercegbosanska županija/kanton. Konačno je rat u BiH okončan Daytonskim sporazumom u studenom 1995.

U američkoj vojnoj bazi Wright Patterson u gradu Dayton-u, država Ohio, okupili su se predstavnici zaraćenih strana koji su potpisali sporazum o političkom i državno-pravnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine po kojemu se ona sastoji od dva entiteta, Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine. U Parizu te iste godine 14. prosinca svečano je potpisan mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu.

Literatura

1. Bilandžić, D., Hrvatska moderna povijest, Zagreb, 1999.
2. Grijak, Z., Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, Zagreb, 2001.
3. Imamović, M., Historija države i prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003.
4. Malcolm, N., Povijest Bosne, Zagreb-Sarajevo, 1995.
5. Mandić, D., Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1982.
6. Matković, H., Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 2002.
7. Povijest Bosne i Hercegovine, Napredak, Sarajevo, 1991.
8. Sućeska, A., Istorija države i prava naroda SFRJ, Sarajevo, 1964.
9. Zovko, Lj., Bosna i Hercegovina 1918 – 1843, Mostar, 1990.
10. Zovko, Lj., Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine 1878 – 1941, Mostar, 2007.

USTAVNO UREĐENJE BOSNE I HERCEGOVINE I FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE¹

Mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, ili kolokvijalno, Daytonski mirovni sporazum, dogovoren u Daytonu 21. studenoga 1995. godine, a formalno potpisan u Parizu 14. prosinca 1995. godine, okončao je rat i donio mir Bosni i Hercegovini. Ovim dokumentom, sve strane potpisnice, obvezale su se da će se pridržavati principa UN-a i dokumenata Organizacije za sigurnost i suradnju u Europi i da će sve sporove rješavati mirnim putem.

Daytonskim ustavom, koji je sastavni dio mirovnog sporazuma, Bosna i Hercegovina je definirana kao zajednička država konstitutivnih naroda, Hrvata, Srba i Bošnjaka. Bosna i Hercegovina, sastoji se od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Glavni grad je Sarajevo. Bosna i Hercegovina proklamirana je kao demokratska država u kojoj su zajamčena osnovna ljudska prava i slobode i najviši standardi ljudskih prava.

Po svome karakteru, Daytonski sporazum je međunarodni sporazum dogovoren na mirovnoj konferenciji u Daytonu, između Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i tadašnje Savezne Republike Jugoslavije i članova Kontakt skupine, koju su činile Sjedinjene Ame-

¹ Napomena: Ovaj rad ne pretendira davati vrijednosne sudove niti kritičke stavove o ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine

ričke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Birtanije i Sjeverne Irske, Republika Francuska, Ruska Federacija, Savezna Republika Njemačka i Europska unija koja je imenovala svog predstavnika za područje bivše Jugoslavije.

Daytonski mirovni sporazum ima jedanaest sastavnih dijelova - aneksa, od kojih Aneks IV. predstavlja Ustav Bosne i Hercegovine.

Ustav Bosne i Hercegovine ima dvanaest članova kojima se uređuju pitanja: državno-pravnog kontinuiteta, državno ustrojstvo, državljanstvo, ljudska prava, podjela nadležnosti između države i entiteta, organizacija, postupak i djelovanje Parlamentarne skupštine BiH, Predsjedništvo BiH, Ustavni sud BiH, Centralna banka, administrativne procedure, te, opće i prijelazne odredbe.

Ovaj ustav ima i dva vlastita aneksa. Prvi aneks predstavlja dodatne sporazume o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini. Sadrži ukupno petnaest međunarodnih dokumenata za zaštitu ljudskih prava koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini.²

Drugi aneks regulira prijelazno razdoblje i praktična pitanja implementacije Daytonskog mirovnog sporazuma a odnosi se prvenstveno na sporazum o vojnim aspektima mirovnog dogovora, prekid neprijateljstava, povlačenje stranih snaga, raspoređivanje i razmještanje međunarodnih snaga IFOR-a, razmjenu zatvorenika, suradnju strana, tumačenje, te stupanje na snagu Sporazuma.

Daytonski mirovni sporazum, a time i sam Ustav Bosne i Hercegovine, kao Aneks IV. tog sporazuma, sačinjen je na engleskom, bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, te je prema članku 11. Općeg okvirnog sporazuma, svaka varijanta jednako autentična.

- 2 1. Konvencija za sprječavanje i kažnjavanje zločina genocida iz 1948. godine
2. Ženevske konvencije I. – IV. o zaštiti žrtava rata iz 1948. godine i Ženevski protokol I. – II iz 1977. godine
3. Konvencija koja se odnosi na status izbjeglica iz 1951. godine
4. Konvencija o nacionalnosti udatih žena iz 1957. godine
5. Konvencija o smanjenju broja osoba bez državljanstva iz 1961. godine
6. Međunarodna konvencija o eliminaciji svih vrsta rasne diskriminacije iz 1965. godine
7. Međunarodni ugovor o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine i Opcioni protokoli iz 1966. i 1989. godine
8. Međunarodni ugovor o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1968. godine
9. Međunarodna konvencija o eliminaciji svih vrsta diskriminacije žena iz 1979. godine
10. Konvencija protiv mučenja i drugih vrsta okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja iz 1948. godine
11. Evropska konvencija o sprječavanju mučenja, nehumanog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja iz 1987. godine
12. Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine
13. Konvencija o pravima radnika na privremenom radu u inozemstvu i članova njihovih obitelji iz 1990. godine
14. Europska povelja za regionalne jezike i jezike manjina iz 1992. godine
15. Okvirna Konvencija za zaštitu nacionalnih manjina

Važno je naglasiti da prema Aneksu 10. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, visoki predstavnik, imenovan u skladu s relevantnim rezolucijama Savjeta sigurnosti UN-a, da pored drugih ključnih ovlasti u nadziranju implementacije Mirovnog sporazuma, ima ovlasti i konačnog organa za tumačenje ovog sporazuma i implementaciju mirovnog rješenja.

USTAV BOSNE I HERCEGOVINE

Aneks 4. Mirovnog sporazuma

Preambula Ustava

Preambulu sadrže ustavi većine modernih demokratskih država. Preambula u suštini, predstavlja okvir principa na kojima se zasniva ustavno-pravni poredak jedne države.

U slučaju Ustava Bosne i Hercegovine, Preambula snažno naglašava afirmiranje i promociju poštivanja univerzalnih ljudskih prava, poštivanja ljudskog digniteta, slobode i jednakosti.

Posebno se ističe posvećenost principima i svrhama Povelje UN-a, opredijeljenost za suverenitet, teritorijalni integritet i političku nezavisnost Bosne i Hercegovine u skladu s međunarodnim pravom.

U Preambuli Ustava se naglašava da Hrvati, Srbi i Bošnjaci, kao ravnopravni, zajedno i s drugima, i građanima Bosne, „ovdje određuju da je Ustav Bosne i Hercegovine kako slijedi...”

Međunarodno - pravni kontinuitet Bosne i Hercegovine

Prema članku I. (1.), kontinuitet Republike Bosne i Hercegovine zasniva se na njenom pravnom postojanju po međunarodnom pravu, pod imenom Bosna i Hercegovina, s modificiranom unutarnjom strukturom i u postojećim i međunarodno-priznatim granicama. Kao takva, Bosna i Hercegovina nastavlja članstvo u organizaciji UN-a, s punim pravima koja iz takvog članstva proistječu.

Bosna i Hercegovina se određuje kao demokratska država koja će funkcionirati prema zakonu i na slobodnim demokratskim izborima.

U pogledu modifikacije njezine unutarnje strukture, članak I. (3.) Ustava propisuje da će se Bosna i Hercegovina sastojati od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Pri tome, naglašava se sloboda kretanja roba, usluga, kapitala i osoba širom Bosne i Hercegovine i obveza entiteta da ove slobode neće ometati niti će uspostavljati kontrolu na „granici između entiteta”.

Ustav regulira državljanstvo Bosne i Hercegovine, kao i državljanstva entiteta, te zabranu lišavanja državljanstva Bosne i Hercegovine ili entiteta po bilo kojoj osnovi, kao što su spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno podrijetlo, povezanost s nacionalnim manjinama, vlasništvom, rađanjem ili bilo kojim drugim statusom.

Zabrana diskriminacije

Iz Preambule Ustava, kao i iz samih instrumenata o ljudskim pravima koje treba tumačiti u punom smislu njihova značenja, proizlazi mogućnost stvaranja pravnog okvira za državu koja ima suverenitet, teritorijalni integritet i političku nezavisnost, i koja počiva na demokratskim principima i u kojoj se građanska, politička, ekonomska, kulturna i socijalna prava, trebaju poštovati.

U članku II. Ustava Bosne i Hercegovine izričito su ugrađeni instrumentariji za poštivanje ljudskih prava i sloboda.

Sva ova prava moraju se razumijevati u skladu s načelnom jednakosti, odnosno, obveze da će sve osobe u Bosni i Hercegovini biti slobodne od diskriminacije po bilo kojoj osnovi – članak II. (4.).

Izbjeglice i raseljene osobe

Ustav, u članku II. (5.) jamči pravo svih izbjeglica i raseljenih osoba da se slobodno vrate u mjesta svoga podrijetla.

Osim toga, izbjeglicama i raseljenim osobama, jamči se pravo na povrat imovine koje su bili lišeni za vrijeme neprijateljstva, odnosno, da dobiju kompenzaciju za bilo koju imovinu koja im ne može biti vraćena.

U tom smislu, Ustav u članku II. (6.), neposredno zadužuje sve sudove, agencije i vladine organe da, putem instrumenata kojima raspolažu, osiguraju primjenu ljudskih prava u skladu s Aneksom 6. - Sporazum o ljudskim pravima.

Nadležnosti i odnosi između institucija Bosne i Hercegovine i entiteta

S obzirom na propise članka I. (1.) i (3.) Ustava, prema kojima Bosna i Hercegovina nastavlja svoje pravno postojanje kao država s unutarnjom modificiranom strukturom, člankom III. (1.) i (2.) uređena su pitanja razgraničenja nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine i entiteta.

Nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine

U nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine, prema članku III. (1.) su: vanjska politika; vanjskotrgovinska politika; carinska politika; monetarna politika, u skladu s člankom VII. Ustava, financiranje institucija i plaćanje međunarodnih obveza Bosne i Hercegovine; imigracija, izbjeglice i azil; provođenje međunarodnih i međuentitetskih politika i regulacija kaznenih propisa, uključujući i odnose s Interpolom, uspostavljanje i funkcioniranje zajedničkih i međunarodnih komunikacija, reguliranje međuentitetskog transporta, te kontrola zračnog prometa.

Nadležnosti entiteta

Prema članku III. (2.) Ustava, entiteti će imati pravo uspostaviti posebne paralelne odnose sa susjednim zemljama u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine.

Entiteti su prema Ustavu, dužni pružiti svoju neophodnu pomoć Vladi Bosne i Hercegovine da ispoštuje međunarodne obveze, dužni su osigurati sigurnu i zaštićenu sredinu za sve osobe u svojoj jurisdikciji uz poštivanje međunarodno priznatih standarda ljudskih prava i temeljnih sloboda.

Člankom III. (3.) Ustava, izričito je propisano da su entiteti dužni u potpunosti se pridržavati ovog ustava koji je nadređen ustavima i zakonima entiteta. Opći principi međunarodnog prava sustavni su dio integralnog zakona Bosne i Hercegovine.

Dodatne nadležnosti

Prema članku III. (5.) Ustava, Bosna i Hercegovina će preuzeti nadležnosti o pitanjima za koja se entiteti slože, koja izravno proizlaze iz aneksa 5. - 8. Općeg okvirnog sporazuma, ili, koje su potrebne da se očuva suverenitet, teritorijalni integritet, politička nezavisnost i međunarodni subjektivitet Bosne i Hercegovine.

U svezi s primjenom članka III. (5.) Ustava Bosne i Hercegovine, treba naglasiti da su protekom vremena, entiteti dogovorno, prenijeli neke od nadležnosti na institucije Bosne i Hercegovine tako da se, suglasno tome, proširio krug o nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine iz članka III. (1.) ovog ustava.

Podjela vlasti između institucija Bosne i Hercegovine

Ustavom Bosne i Hercegovine, članak IV. - VI. Ustava, regulirana je podjela vlasti između institucija Bosne i Hercegovine.

Zakonodavna vlast

Zakonodavnu vlast Bosne i Hercegovine vrši Parlamentarna skupština koja se sastoji od dva doma: Doma naroda i Zastupničkog doma.

Dom naroda sastoji se od 15 delegata od kojih su dvije trećine iz Federacije BiH, što uključuje po 5 delegata iz reda Bošnjaka i 5 delegata iz reda Hrvata, i jedne trećine Republike Srpske, odnosno, 5 delegata srpske nacionalnosti.

Za odlučivanje u Domu naroda dovoljan je kvorum od devet članova pod uvjetom da to budu po tri delegata iz sva tri konstitutivna naroda.

Zastupnički dom sačinjava 42 člana, od kojih su dvije trećine koji se biraju na teritoriju Federacije BiH, a jedna trećina iz Republike Srpske. Članovi Zastupničkog doma biraju se izravno, a većina svih izabranih članova u Zastupničkom domu sačinjava kvorum za odlučivanje.

Nadležnosti Parlamentarne skupštine BiH

U skladu sa člankom IV. (4.) Ustava BiH, u nadležnosti Parlamentarne skupštine BiH su donošenje zakona; odlučivanje o izvorima prihoda za potrebe institucija Bosne i Hercegovine i međunarodnih obveza Bosne i Hercegovine; donošenje Proračuna BiH; ratifikacija ugovora, te druga pitanja od značenja za provođenje nadležnosti države.

Izvršna vlast Bosne i Hercegovine

U institucije izvršne vlasti Bosne i Hercegovine, spadaju Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i Vijeće ministara Bosne i Hercegovine.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine sastoji se od tri člana: jedan Hrvat, jedan Srbin i jedan Bošnjak.

Dva člana Predsjedništva koji dolaze iz reda hrvatskog i bošnjačkog naroda, biraju se izravno s područja Federacije Bosne i Hercegovine.

Jedan član, koji dolazi iz reda Srpskog naroda, bira se izravno s područja Republike Srpske.

Članovi Predsjedništva rotiraju se u jednakim vremenskim razmacima (od osam mjeseci) na mjestu predsjedavajućeg Predsjedništva.

Predsjedništvo je nadležno: za vođenje vanjske politike Bosne i Hercegovine; imenovanje veleposlanika i drugih međunarodnih predstavnika Bosne i Hercegovine; predstavljanje Bosne i Hercegovine; vođenje pregovora i ratificiranje ugovora Bosne i Hercegovine; predlaganje Proračuna Bosne i Hercegovine; izvršavanje odluka Parlamentarne skupštine, te za druge poslove vezane za funkcije Predsjedništva i Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo donosi odluke konsenzusom ili većinom glasova.

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je institucija izvršne vlasti Bosne i Hercegovine.

Predsjedavajući Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, kojega nominira Predsjedništvo Bosne i Hercegovine a odobrava Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH, imenuje ministre.

Sastav Vijeća ministara odobrava Zastupnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Najviše dvije trećine ministara mogu biti imenovani sa teritorija Federacije BiH.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, može izglasati nepovjerenje Vijeću ministara, u kojem slučaju je dužno dati ostavku.

Sudska vlast Bosne i Hercegovine

Ustav Bosne i Hercegovine, u članku VI. (1.) propisuje da postoji Ustavni sud Bosne i Hercegovine.

Za razliku od drugih demokratskih ustava, Ustav BiH ne propisuje i druge institucije koje vrše sudsku vlast u zemlji.

Ustavni sud Bosne i Hercegovine

Ustavni sud Bosne i Hercegovine sastoji se od 9 članova od kojih četiri člana bira Zastupnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, a dva člana bira Skupština Republike Srpske.

Preostala tri člana bira predsjednik Europskog suda za ljudska prava nakon konsultacije s Predsjedništvom Bosne i Hercegovine.

Kriteriji za izbor sudaca Ustavnog suda su da će to biti istaknuti pravnici visokog moralnog stajanja.

Suci koje bira predsjednik Europskog suda za ljudska prava ne mogu biti državljani Bosne i Hercegovine ili bilo koje susjedne države.

U nadležnosti Ustavnog suda Bosne i Hercegovine su odlučivanje o bilo kojem sporu između entiteta i Bosne i Hercegovine; između entiteta i institucija Bosne i Hercegovine.

Ustavni sud ima apelacijsku nadležnost nad pitanjima koja proi-
zlaze iz mišljenja bilo kojeg suda u Bosni i Hercegovini, kao i nad pi-
tanjima koja mu budu prosljeđena od bilo kojeg suda u Bosni i Her-
cegovini u pogledu usklađenosti nekog zakona s Ustavom, odnosno,
Europskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i
njezinim protokolima.

Ustavni sud odluke donosi većinom glasova. Odluke Ustavnog
suda Bosne i Hercegovine su konačne i obvezujuće.

Treba napomenuti da su u okviru šire reforme pravosudnog sektora
u Bosni i Hercegovini koja je pokrenuta 1998. godine, sa svrhom da
se okonča 2015. godine, Zakonom o Visokom sudskom i tužilačkom
vijeću Bosne i Hercegovine³, Zakonom o Sudu Bosne i Hercegovine i
Zakonom o Tužilaštvu Bosne i Hercegovine, osnovani Visoko sudsko i
tužilačko vijeće BiH, Sud BiH i Tužilaštvo BiH.

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine je osnovano
kako bi se uklonili politički ili drugi utjecaji unutar pravosudnog susta-
va i osiguralo da suci i tužitelji štite vladavinu prava za sve građane.

Vijeće ima širok dijapazon nadležnosti što uključuje: imenovanje
sudaca i tužitelja, disciplinsko sankcioniranje sudaca i tužitelja, sud-
sku upravu, edukaciju, proračun, informatizaciju, te druge nadležnosti
u svezi s izgradnjom profesionalnog pravosudnog sustava u Bosni i
Hercegovini.

Bosna i Hercegovina nema Vrhovni sud.

Centralna Banka

Centralna Banka, u smislu članka VII. (1.), (2.) i (3.) Ustava Bosne
i Hercegovine je institucija monetarnog sustava Bosne i Hercegovine,
nadležna za izdavanje novca i monetarnu politiku zemlje.

Bankom upravlja Upravni odbor koji se sastoji od guvernera kojega
je u prvom periodu imenovao Međunarodni monetarni fond, i tri člana

3 Zakon o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću Bosne i Hercegovine,
Službeni glasnik BiH, broj: 77/02, Zakon o Sudu BiH, Službeni glasnik BiH, broj:
29/00; Zakon o Tužilaštvu BiH, Službeni glasnik BiH, broj: 3/03

koje imenuje Predsjedništvo BiH, dva iz Federacije BiH i jednog člana iz Republike Srpske, na mandat od šest godina.

Danas, guverner i članovi Upravnog odbora su državljani Bosne i Hercegovine koje imenuje Predsjedništvo Bosne i Hercegovine.

U pogledu financija, Ustav BiH u članku VIII. određuje da Parlamentarna skupština BiH, a na prijedlog Predsjedništva BiH, donosi Proračun za financiranje institucija BiH, i međunarodnih obveza BiH, a da prihode u tom proračunu osiguraju dvije trećine Federacija BiH, a jednu trećinu Republika Srpska.

Primjena općih odredbi

U članku IX. Ustava BiH, izričito je nominirano da osobe koje su osuđene ili su pod optužnicom Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, neće moći biti imenovane na izbornu ili drugu javnu funkciju na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Izmjene Ustava

Člankom X. Ustava Bosne i Hercegovine, propisano je da se ovaj ustav može mijenjati putem amandmana, dvotrećinskom većinom u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Nijedan amandman na ovaj Ustav ne može eliminirati niti umanjiti nijedno od prava i sloboda iz članka II. ovog ustava.

Ustav Bosne i Hercegovine stupio je na snagu po potpisivanju Općeg mirovnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Entiteti su dužni u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog ustava, amandmanski izmijeniti svoje ustave.

ANEKSI OPĆEG OKVIRNOG SPORAZUMA ZA MIR U BOSNI I HERCEGOVINI

Kao što je već rečeno, mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu sastoji se od Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i 11 aneksa - dodataka uz ovaj Sporazum.

Pored Aneksa 4. - koji predstavlja Ustav Bosne i Hercegovine, slijedeći aneksi - dodaci, su sastavni dio Mirovnog sporazuma:

Aneks 1. - A - Sporazum o vojnim aspektima mirovnog dogovora

Ovaj Aneks sadrži 13 članova kojima su regulirana pitanja prekida neprijateljstava; povlačenje stranih snaga; raspoređivanje stranih snaga u zone razdvajanja s naglaskom na snage oko glavnog grada Sarajeva i u goraždanskom koridoru, obavlještavanje zajedničke voj-

ne komisije; razmještanje NATO snaga za implementaciju koje će biti raspoređene u Bosni i Hercegovini; uspostavljanje Zajedničkog vojnog povjerenstva, razmjenu zatvorenika, te obvezu međusobne suradnje u implementaciji ovog mirovnog sporazuma.

Aneks 1. - B - Sporazum o regionalnoj stabilizaciji

Sporazum su prihvatile Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska, Savezna Republika Jugoslavija, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska.

Strane su prihvatile ustanovljavanje progresivnih mjera za regionalnu stabilizaciju i kontrolu naoružanja i kreiranje stabilnog mira u regiji.

Mjere podrazumijevaju izgradnju povjerenja i sigurnosti u Bosni i Hercegovini, mjere za uspostavljanje regionalnog povjerenja i sigurnosti, mjere za kontrolu naoružanja kao i zaključivanje takvog sporazuma pod pokroviteljstvom OSCE-a.

Aneks 2. - Sporazum o međuentitetskoj liniji razgraničenja i relevantnim pitanjima

Strane, Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska, složile su se o međuentitetskoj graničnoj liniji. Prema članku I., unutarnje granice između Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (međuentitetska linija razgraničenja) su prema karti koja je sastavni dio Sporazuma.

Člankom V. ovog sporazuma, dogovorena je obavezujuća arbitraža za područja Brčkog koji je predmet spora, te da će se postupci od strane arbitražnog tribunala voditi po UNCITRAL pravilima.

Aneks 3. - Sporazum o izborima

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska složile su se da će osigurati postojanje uvjeta za organiziranje slobodnih i fer izbora pod supervizijom OSCE-a.

Člankom III. Sporazuma, uspostavljeno je privremeno Izorno povjerenstvo, sastav, mandat i funkcioniranje povjerenstva. Strane su preuzele obvezu osnivanja Izbornoga povjerenstva s nadležnostima da provodi buduće izbore u Bosni i Hercegovini.

Aneks 4. - Ustav Bosne i Hercegovine

Ustav BiH stupio je na snagu kada i cjelokupan Mirovni sporazum, 14. prosinca 1995. godine.

Ubraja se u kategoriju kratkih ustava, ima 12 članova.

U članku I. potvrđuje se državnost Bosne i Hercegovine, njezin međunarodno-pravni kontinuitet, demokratski principi, propisuje mo-

dificirana unutarnja struktura, simboli, državljanstvo i glavni grad.

U članku II. – ljudska prava i slobode – naglašava se značenje ljudskih prava.

Nadalje, u članku III., regulirane su nadležnosti između institucija u BiH i entiteta, a članak IV. uređuje zakonodavnu vlast koju obavlja Parlamentarna skupština. U članku V. Ustav nominira Predsjedništvo i Vijeće ministara, kao institucije izvršne vlasti.

Članak VI. regulira pitanja koja se odnose na Ustavni sud BiH i njegovu nadležnost.

Centralna banka kao institucija monetarnog sustava u Bosni i Hercegovini i financije, uređene su člancima VII. i VIII. Ustava.

Izmjene i dopune uređene su člankom X., prijelazne odredbe člankom XI., a člankom XII. određeno je stupanje na snagu Ustava Bosne i Hercegovine.

Aneks 1. koji sadrži 15 dodatnih međunarodnih sporazuma i konvencija o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini, i Aneks 2., koji sadrži prijelazne odredbe koje se odnose na uspostavljanje zajedničkog prijelaznog povjerenstva, na kontinuitet državnih organa, pravnih propisa i postupaka, te na pitanja međunarodnih ugovora koje je do stupanja na snagu Ustava BiH zaključila Republika BiH, sastavni su dijelovi Ustava Bosne i Hercegovine.

Aneks 5. - Sporazum o arbitraži

Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska prihvatile su obvezu poštivanja Općih principa usvojenih u Ženevi 8. rujna 1995. godine od strane Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, da će se uključiti u obvezujuću arbitražu kako bi riješili sporove među sobom.

Aneks 6. - Sporazum o ljudskim pravima

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska dogovorile su se o poštivanju ljudskih prava i sloboda, tako što će osigurati svim osobama unutar njihove jurisdikcije najviša razina međunarodno priznatih ljudskih prava i fundamentalnih sloboda, osigurane Europskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Člankom II. Sporazuma, uspostavljena je Komisija za ljudska prava koja se sastoji iz Ureda ombudsmena i Doma za ljudska prava.

Aneks 7. - Sporazum o izbjeglicama i raseljenim osobama

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska, kao strane, suglasile su se da sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo slobodno se vratiti u svoje domove, te da imaju

pravo na povrat imovine koja im je oduzeta za vrijeme neprijateljstava od 1991. godine. Također, imaju pravo i na kompenzaciju za svu imovinu koja im se ne može vratiti.

Člankom VIII. osnovano je Nezavisno povjerenstvo za raseljene osobe i izbjeglice sa sjedištem u Sarajevu, i s uredima na drugim lokacijama prema potrebi. Člancima IX. – XII. uređena su pitanja sastava Povjerenstva (CRPC), prostorije, troškovi i osoblje, mandat, postupak pred Povjerenstvom, te karakter odluka Povjerenstva.

Prihvaćena je obveza osnivanja Imovinskog fonda izbjeglica i raseljenih osoba u Centralnoj banci Bosne i Hercegovine kojim će upravljati Povjerenstvo.

Aneks 8. - Sporazum o Povjerenstvu za očuvanje nacionalnih spomenika

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska, ovim Sporazumom ustanovile su povjerenstvo od 5 članova za očuvanje nacionalnih spomenika sa sjedištem u Sarajevu, sa zadatkom da rješava o zahtjevima za utvrđivanje imovine kao nacionalnog spomenika prema pravima i propisima koje ustanovi ovo Povjerenstvo.

Aneks 9. - Sporazum o osnivanju javnih korporacija Bosne i Hercegovine

Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska usuglasile su se o osnivanju Povjerenstva o javnim korporacijama da bi razmotrile osnivanje javnih korporacija radi rukovođenja zajedničkim kapacitetima, imajući u vidu rekonstrukciju infrastrukture, rad komunalnih, energetskih, poštanskih i saobraćajnih kapaciteta, na dobrobit oba entiteta.

Aneks 10. - Civilna implementacija Mirovnog sporazuma

Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska, Savezna Republika Jugoslavija, Federacija BiH i Republika Srpska, u svojstvu strana, sporazumjele su se da će primjena civilnih aspekata mirovnih rješenja sadržavati širok dijapazon aktivnosti, uključujući i nastavak humanitarne pomoći, obnovu infrastrukture, ekonomsku obnovu, ustavljanje političkih i ustavnih funkcija u BiH, poštivanje ljudskih prava i povratak izbjeglica i raseljenih osoba, održavanje slobodnih i fer izbora i dr., zahtijevati imenovanje visokog predstavnika u skladu s rezolucijama Savjeta sigurnosti OUN-a. Člankom II. ovog sporazuma, detaljno je određena nadležnost i ovlasti visokog predstavnika. Člankom III. određeno je imenovanje osoblja, te obveza strana da olakšaju rad visokom predstavniku i osiguravanje potrebnih uvjeta za rad i imuniteta.

Strane su se, prema članku V. Aneksa, složile da je visoki predstavnik konačni organ na terenu za tumačenje ovog sporazuma i o implementaciji mirovnog rješenja.

Aneks 11. - Sporazum o međunarodnim policijskim snagama

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska, kao strane, složile su se da će osigurati sigurnu sredinu za sve osobe u njihovim jurisdikcijama ponaosob, održavanjem agencija za provođenje civilnog zakona koje operiraju u skladu s međunarodno priznatim ljudskim pravima i osnovnim slobodama.

Strane su zatražile da UN uspostavi, odlukom Vijeća sigurnosti, međunarodne policijske snage UN-a (IPTF) da provode program pomoći širom Bosne i Hercegovine, u skladu s člankom II. ovog sporazuma.

FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE - USTAVNO UREĐENJE

Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, isto kao što je to i Ustav Bosne i Hercegovine, nastali su tijekom mirovnog procesa, još u vrijeme kada je na području Bosne i Hercegovine bilo ratno stanje, odnosno, u vrijeme trajanja oružanih sukoba.

I jedan i drugi ustav dio su međunarodnih ugovora i rezultat su napora međunarodne zajednice, pod vodstvom Sjedinjenih Američkih Država, da se u Bosni i Hercegovini okonča rat i postigne mir.

Ustav Federacije BiH dio je Washingtonskog sporazuma koji je potpisan 18. ožujka 1994. godine.

Ustavnim zakonom kojim je izmijenjen Ustav Republike BiH, iz 1990. godine, na teritoriju s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom, uspostavljena je Federacija Bosne i Hercegovine.

Ustavotvorna skupština Federacije BiH koju su činili poslanici Skupštine Republike BiH s važećim mandatom, 30. ožujka 1994. godine, usvojila je Ustav Federacije BiH, kada je i stupio na snagu.

Od njegova usvajanja, Preambula Ustava Federacije Bosne i Hercegovine sadrži skoro iste polazne osnove kao i Preambula Ustava Bosne i Hercegovine.

Normativni dio Ustava Federacije Bosne i Hercegovine prilagođen je strukturi vlasti u Federaciji BiH koja polazi od koncepcije kantonalnog uređenja i podjele vlasti između institucija države Bosne i Hercegovine i entiteta u Bosni i Hercegovini.

Aneks Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, sadrži instrumente za zaštitu ljudskih prava koji imaju pravnu snagu ustavnih odredaba. U Aneksu se nabraja 21 međunarodno-pravni dokument za zaštitu

ljudskih prava za koje Ustav Federacije BiH propisuje, da će navedeni dokumenti imati pravnu snagu ustavnih odredaba, dok Ustav Bosne i Hercegovine, za katalog ljudskih prava koje sadrži, kaže da će se navedeni dokumenti primjenjivati u Bosni i Hercegovini.

Od njegova donošenja, do kraja 2007. godine, na Ustav Federacije Bosne i Hercegovine usvojeno je 107 amandmana, čime je, za razliku od prvobitnog sadržaja ovog Ustava, došlo do veoma značajnih promjena u pogledu njegova usklađivanja prvenstveno sa standardima koji proizlaze iz međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima i osnovnim slobodama.

Uspostavljanje Federacije

U Preambuli Ustava Federacije, polazi se od principa Povelje UN-a, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i njegovih aneksa, na temelju kojih, Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi, zajedno s ostalima, i građani Federacije BiH, uspostavljaju Federaciju Bosne i Hercegovine kao jedan od dva entiteta države Bosne i Hercegovine.

Člankom 2. Ustava, regulirano je da se Federacija BiH sastoji od federalnih jedinica (županija/kantona) koji će imati nazive određene isključivo prema gradovima sjedištima odgovarajućih županijskih vlasti ili prema regionalnim geografskim karakteristikama.

Federacija ima grb, zastavu, himnu i pečat u skladu s odlukama Parlamenta Federacije BiH.

Službeni jezici Federacije BiH su: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik, a službena pisma su latinica i cirilica. Ostali jezici mogu se koristiti kao sredstvo komunikacije i nastave. Glavni grad Federacije BiH je Sarajevo.

Ljudska prava i temeljne slobode

Člankom II. Ustava Federacije BiH određeno je da će Federacija BiH osigurati primjenu najviše razine međunarodno priznatih ljudskih prava i sloboda, utvrđenih u dokumentima navedenim u Aneksu ovog ustava.

Svim izbjeglicama i raseljenim osobama zajamčeno je pravo slobodnog povratka u prebivališta iz kojih su prognane.

Ustav u članku 6. izričito propisuje obavezu svih sudova, organa uprave, institucija koje obavljaju javna ovlaštenja kao i drugih federalnih vlasti, da primjenjuju i poštuju prava i slobode predviđene u aktima navedenim u Aneksu.

Ombudsmeni Federacije Bosne i Hercegovine

Ustav propisuje ustanovljavanje institucije Ombudsmena Federacije BiH, koja je dužna štiti ljudsko dostojanstvo, prava i slobode zajamčene ovim ustavom.

Ustavom su propisane nadležnost i ovlaštenja ombudsmena, te ovlaštenja Parlamentu Federacije BiH da, u skladu s federalnim zakonom, imenuje tri ombudsmena, po jednog iz svakog konstitutivnog naroda Bosne i Hercegovine.

Podjela nadležnosti između federalne i županijske vlasti

Ustav Federacije BiH uređuje pitanja podjele vlasti između Federacije BiH i županijske vlasti na način da su:

U isključivoj nadležnosti Federacije:

- državljanstvo Federacije;
- utvrđivanje ekonomske politike, uključujući i planiranje i obnovu, te politiku korištenja zemljišta na federalnoj razini;
- donošenje propisa o financijama i finansijskim institucijama Federacije i fiskalnu politiku Federacije;
- suzbijanje terorizma, međukantonalnog kriminala, neovlaštene trgovine drogom i organiziranog kriminala;
- dodjela elektronskih frekvencija za radio, televiziju i u druge svrhe u skladu s Ustavom Bosne i Hercegovine;
- utvrđivanje energetske politike, uključujući i raspodjelu između županija, te osiguranje i održavanje potrebne infrastrukture;
- financiranje djelatnosti federalnih vlasti, ustanova i institucija koje federalne vlasti osnivaju oporezivanjem, zaduživanjem ili drugim sredstvima.

U nadležnosti federalne vlasti i kantona su:

- jamčenje i provođenje ljudskih prava;
- zdravstvo;
- politika zaštite čovjekove okoline;
- komunikacijska i transportna infrastruktura u skladu s Ustavom Bosne i Hercegovine;
- socijalna politika;
- provođenje zakona i drugih propisa o državljanstvu i putnim dokumentima državljana Bosne i Hercegovine s teritorija Federacije Bosne i Hercegovine i o boravku i kretanju stranaca;
- turizam, i
- korištenje prirodnih bogatstava.

U nadležnosti županija su sva pitanja koja nisu izričito dodijeljena federalnoj vlasti. To se prvenstveno odnosi na:

- uspostavljanje i nadziranje policijskih snaga koje će imati jedinstvene federalne uniforme sa županijskim oznakama;
- utvrđivanje obrazovne politike, uključujući i donošenja propisa i obrazovanju i osiguranju obrazovanja;
- utvrđivanje i provođenje kulturne politike;
- utvrđivanje stambene politike, uključujući donošenje propisa koje se tiču uređivanja i izgradnje stambenih objekata;

- utvrđivanje politike koja se tiče reguliranja i osiguranja javnih službi;
- donošenje propisa o korištenju lokalnog zemljišta, uključujući zoniranje;
- donošenje propisa o unaprjeđenju lokalnog poslovanja i dobro-tvornih aktivnosti;
- donošenje propisa o lokalnim postrojenjima za proizvodnju energije i osiguranje njihove dostupnosti;
- utvrđivanje politike u svezi s osiguranjem radija i televizije, uključujući donošenje propisa o osiguranju njihovog rada i iz-gradnji;
- provođenje socijalne politike i uspostavljanje službi socijalne zaštite;
- stvaranje i primjenu politike županijskog turizma, razvoj turi-stičkih resursa, te
- financiranje djelatnosti županijske vlasti ili njezinih agencija oporezivanjem, zaduživanjem ili drugim sredstvima.

Zakonodavna vlast Federacije

Zakonodavnu vlast Federacije BiH obnaša Parlament Federacije BiH.

Parlament Federacije BiH sastoji se od dva doma: Zastupničkog doma i Doma naroda.

Zastupnički dom izražava suverenitet i jednakost građana, a Dom naroda, izražava konstitutivnost Bošnjaka, Hrvata i Srba, odnosno, punu ravnopravnost pripadnika ostalih naroda.

Zakoni i druge važne odluke, donose se uz suglasnost oba doma.

Zastupnički dom ima 98 poslanika. Poslanike u Zastupničkom domu biraju birači s teritorija Federacije BiH na neposrednim izborima, tajnim glasanjem.

Zakonom Federacije utvrđuje se broj i veličina izbornih jedinica za izbor zastupnika u Zastupnički dom, s tim što mora biti najmanje 10 izbornih jedinica. U izornoj jedinici se ne može birati manje od 2, niti više od 15 zastupnika.

Ustavom Federacije BiH propisano je da svaki konstitutivni narod mora biti zastupljen u Zastupničkom domu najmanje sa četiri zastu-pnika.

Doma naroda Parlamenta Federacije BiH ima 58 delegata, i to po 17 iz svakog konstitutivnog naroda i 7 delegata iz reda pripadnika ostalih naroda. Ove delegate neposredno biraju kantonalne skupštine iz reda zastupnika županijske skupštine. Svaka županija mora osigurati izbor najmanje po jednog delegata iz svakog konstitutivnog naroda, ako su zastupljeni u županijskoj skupštini. Delegati se biraju tajnim glasanjem, a raspodjela mandata se obavlja prema proporcionalnom principu.

Ustavom Federacije BiH uređena su pitanja odlučivanja u domovi-ma, definicija vitalnog nacionalnog interesa, kao i procedure za zakone u svezi s vitalnim nacionalnim interesom.

Izborni zakon Bosne i Hercegovine je na sveobuhvatan način uređio izbor zakonodavnih tijela u Bosni i Hercegovini, predsjednika i potpredsjednika entiteta. Preciziranja izborne procedure, uređena su entitetskim izbornim zakonima.

Odlučivanje u domovima

Odluke Parlamenta Federacije zahtijevaju potvrdu oba doma, osim za poslovnike i deklaracije koje domovi samostalno donose.

Definicija vitalnog nacionalnog interesa

Ustav Federacije BiH, u članku IV., točka 5., vitalne nacionalne interese konstitutivnih naroda definira kao pitanja koja se odnose na:

- ostvarivanje prava konstitutivnih naroda da budu adekvatno zastupljeni u zakonodavnim, izvršnim i pravosudnim organima vlasti;
- identitet jednog konstitutivnog naroda;
- ustavne amandmane;
- dominaciju organa javne vlasti;
- jednaka prava konstitutivnih naroda u procesu donošenja odluka;
- obrazovanje, vjeroispovijest, jezik, njegovanje kulture, tradicije i kulturno naslijeđe;
- teritorijalnu organizaciju;
- sustav javnog informiranja;

druga pitanja koja bi se tretirala kao pitanja od vitalnog nacionalnog interesa, ukoliko to smatra 2/3 jednog od klubova delegata konstitutivnih naroda u Domu naroda.

Nadležnosti Parlamenta Federacije

Člankom 22. Ustava, određeno je da, Parlament Federacije BiH, pored ostalih nadležnosti utvrđenih ovim ustavom, ima nadležnosti i za:

- izbor predsjednika i dva potpredsjednika Federacije;
- podnošenje zahtjeva Ustavnom sudu da odluči o smjeni predsjednika ili potpredsjednika Federacije BiH;
- potvrđivanje imenovanja Vlade Federacije BiH većinom glasova;
- donošenje zakona o obnašanju funkcija federalne vlasti;
- davanje ovlaštenja županijama da zaključuju sporazum s državama i međunarodnim organizacijama, uz suglasnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, osim i ako Parlamentarna skupština odluči da takva suglasnost nije potrebna;
- odobravanje sporazuma s državama i međunarodnim organizacijama, uz prethodnu suglasnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, osim i ako Parlamentarna skupština odluči da takva suglasnost nije potrebna;
- donošenje proračuna Federacije i zakona o oporezivanju i osiguranju potrebnog financiranja na drugi način, te
- obavljanje drugih nadležnosti koje su mu povjerene.

Izvršna vlast Federacije

Ustav Federacije BiH, odjeljak B, točka 1. čl. 1. - C., uređuje pitanja koja se odnose na izvršnu vlast Federacije BiH.

Predsjednik i potpredsjednici Federacije

Predsjednik i potpredsjednici Federacije BiH su nositelji izvršne vlasti. Predsjednik Federacije BiH zastupa i predstavlja Federaciju i šef je izvršne vlasti Federacije. Postoje dva potpredsjednika Federacije. Predsjednik i potpredsjednici Federacije BiH dolaze iz reda tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini.

Bira ih Parlament Federacije BiH tako što najmanje jedna trećina delegata svakog kluba konstitutivnih naroda u Domu naroda, može predložiti listu kandidata za predsjednika i potpredsjednike Federacije. Prijedlog mora dobiti podršku u oba doma, s tim da takvu podršku dobiju od većine svakog kluba konstitutivnih naroda u Domu naroda.

Ustav Federacije je propisao i mogućnost kao i procedure za smjenu predsjednika, odnosno, potpredsjednika Federacije BiH. To se može dogoditi ako se u složenom postupku utvrdi da je predsjednik ili potpredsjednik prekršio prisegu, ili ako nije dostojan obnašati tu funkciju. Zahtjev za smjenu mora podnijeti dvotrećinska većina svakog od domova Parlamenta Federacije. Konačnu odluku donosi Ustavni sud Federacije BiH.

Vlada Federacije

Vlada Federacije BiH je kolegijalni organ izvršne vlasti Federacije BiH.

Ustav Federacije, u odjeljku B - 2,4. određuje da se Vlada Federacije sastoji od premijera/predsjednika i šesnaest ministara, od kojih su osam ministara iz reda bošnjačkog, pet ministara iz reda hrvatskog naroda, i tri ministra iz reda srpskog naroda.

Jednog ministra iz reda ostalih može imenovati premijer/predsjednik Vlade iz kvote najbrojnijeg konstitutivnog naroda. Premijer/predsjednik Vlade ima dva zamjenika iz različitih konstitutivnih naroda.

Prema Ustavu Federacije BiH, nakon prijelaznog razdoblja, odnosno, nakon potpune provedbe Aneksa 7., ovi odnosi u nacionalnoj strukturi Vlade Federacije, mogu se mijenjati. Tako, najmanje 15% članova Vlade mora biti iz jednog konstitutivnog naroda, a najmanje 35% iz dva konstitutivna naroda, jedan član Vlade mora biti iz reda ostalih.

Vladu Federacije BiH imenuje predsjednik uz suglasnost oba potpredsjednika Federacije, nakon konsultacija sa premijerom, ili kandidatom za tu funkciju. Zastupnički dom Parlamenta Federacije BiH, većinom glasova, potvrđuje odluku o imenovanju Vlade Federacije BiH.

Nadležnost Vlade Federacije

U sferi izvršne vlasti Federacije, nadležnost je podijeljena između predsjednika i potpredsjednika Federacije i Vlade Federacije BiH.

Ustav Federacije najznačajnije uobičajene nadležnosti Vlade, koje se odnose na izvršnu funkciju - provođenje politike i izvršavanja zakona federalne vlasti, pravo zakonodavne inicijative, predlaganje proračuna, davanje naloga ministrima, pokretanje postupka pred Ustavnim sudom Federacije - daje premijeru.

Zakonom o Vladi Federacije BiH preciznije su uređena pitanja nadležnosti premijera, zamjenika premijera i Vlade Federacije BiH, kao i ministara - članova Vlade.

Sudska vlast Federacije

Ustav Federacije, u odjeljku C.1 - D., uređuje pitanja koja se odnose na sudsku vlast.

Prema Ustavu, sudska vlast je samostalna i nezavisna. Sudovi su dužni svim stranama u sudskom postupku osigurati jednak položaj, te da su svi postupci pred sudovima javni.

Sudsku funkciju u Federaciji obavljaju: Vrhovni sud Federacije, županijski i općinski sudovi.

Vrhovni sud ima prvostupansku, apelacijsku, kasacijsku i ostale nadležnosti utvrđene Ustavom i zakonom.

Presude i druge odluke Vrhovnog suda su konačne i obvezujuće.

Ustavom Federacije uspostavljena je sudska policija koja obavlja funkcije privođenja optuženih osoba, održavanje reda u sudnici i sigurnost suda, osiguranje informacija i nazočnost svjedoka i izvršavanje drugih sudskih naloga. Za upravljanje sudskom policijom odgovoran je predsjednik Vrhovnog suda Federacije.

Županijski sudovi imaju izvornu prvostupansku nadležnost. U drugom stupnju odlučuju po žalbama na presude općinskih sudova. Također, nadležni su odlučivati u upravnim sporovima protiv konačnih upravnih akata županijske i općinske vlasti.

Općinski sudovi, osnivaju se za područje jedne ili više općina. Načelno, imaju prvostupansku nadležnost u svim kaznenim i građanskim stvarima, osim ako Ustavom i zakonom neke od tih nadležnosti nisu prenesene na druge sudove.

Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, uspostavljeno državnim zakonom, ima sve nadležnosti u pogledu imenovanja i razrješenja sudaca i tužitelja, kao i u svim drugim pitanjima koja se odnose na pravosudni sustav u Bosni i Hercegovini, sva pitanja izgradnje pravosudnog sustava u Bosni i Hercegovini, prenesene su na Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH. Time su osigurana jedinstvena rješenja za cijelu Zemlju.

Ustavni sud Federacije

Ustavom Federacije BiH uspostavljen je Ustavni sud Federacije kao samostalna i nezavisna institucija sa zadatkom da osigurava poštivanje federalne ustavnosti i da obavlja druge poslove u skladu s Ustavom Federacije BiH.

Ustavni sud ima 9 članova. Sudci toga suda moraju biti ugledni pravnici najviših moralnih osobina.

Sudce se biraju na temelju javnog natječaja koji raspisuje Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, koje rangira kandidate na temelju čega odluku o izboru donosi predsjednik Federacije u suglasnosti s potpredsjednicima. Odluka o izboru stupa na snagu ako je potvrdi većina delegata Doma naroda Parlamenta Federacije BiH.

Ustavni sud Federacije je nadležan za rješavanje sporova između različitih razina vlasti, zaštitu ustavnosti, zaštitu prava na lokalnu samoupravu, odlučivanje o ustavnim pitanjima, odlučivanje o vitalnom nacionalnom interesu u Federaciji, odlučivanje o smjeni predsjednika ili potpredsjednika Federacije, odlučivanje o imunitetu, te je nadležan za davanje mišljenja na zahtjev zamjenika premijera Vlade Federacije.

Županijske vlasti

Ustav Federacije u odjeljku V. – VI. uređuje pitanja županijske vlasti kao jedan od bitnih elemenata Washingtonskog sporazuma iz ožujka 1994. godine.

U raspodjeli nadležnosti između Federacije i županija, članak 1. odjeljak V. Ustava, primijenjen je princip presumpcije nadležnosti u korist županija kao federalnih jedinica.

U Federacije postoji 10 županija, i to pet s većinskim bošnjačkim stanovništvom: Unsko-sanska, Tuzlanska, Zeničko-dobojska, Bosansko-podrinjska i Kanton Sarajevo. Tri županije su s većinskim hrvatskim stanovništvom: Zapadnohercegovačka, Herceg-bosanska (Livanjski kanton) i Posavska. Dvije županije su izbalansiranog nacionalnog sastava: Hercegovačko-neretvanska i Srednjobosanska.

Zajedničke nadležnosti Federacije i županija obavljaju se zajednički, odvojeno ili uz međusobnu koordinaciju. Pri tome, ustavna je obveza da se pri obavljanju zajedničkih nadležnosti uzima u obzir specifičnost pojedinih županija.

Ustav Federacije također, utvrđuje obavezu županija da u ostvarivanju svoje nadležnosti vode računa o nacionalnoj strukturi stanovništva u svakoj općini. Radi realizacije ovih ciljeva i racionalnijeg ostvarivanja zajedničkih interesa, županije su ovlaštene neke svoje nadležnosti prenositi bilo na općine ili gradove, ili na organe Federacije.

Zakonodavna županijska tijela

Ustavotvornu i zakonodavnu vlast u okviru nadležnosti županija obavlja županijska skupština koja se sastoji od jednog doma. Prema Ustavu Federacije, županijska skupština treba odgovarati nacionalnoj strukturi stanovništva županije.

Poslanici u županijskoj skupštini biraju se na neposrednim izborima na mandat od četiri godine.

Članom 6. odjeljka V. Ustava Federacije, određeno je da županijska skupština ima nadležnosti: donošenja županijskog ustava, donošenja zakona i drugih propisa, donošenje proračuna, kao i obavljanje drugih poslova u okviru nadležnosti županija a koje se odnose na utvrđivanje politike i donošenja plana razvoja županija, potvrđivanje imenovanja županijske vlade, izbor delegata u Domu naroda Parlamenta Federacije BiH, odlučivanje o prijenosu nadležnosti sa županije na Federaciju i općine, te druge nadležnosti u skladu s Ustavom i zakonom.

U skladu s člankom 3. odjeljak V. Ustava Federacije, u županijskoj skupštini osiguran je postupak zaštite vitalnog nacionalnog interesa konstitutivnih naroda, analogno postupku u Parlamentu Federacije BiH.

Izvršna vlast županija

Prije izmjena Ustava Federacije amandmanima na Ustav Federacije, nositelj izvršne vlasti u županijama bio je predsjednik županije.

Ukidanjem ove funkcije, Ustav Federacije, u članku 10. točka 4. odjeljak V., propisuje uspostavljanje županijske vlade kao jedinog nositelja izvršne vlasti županije.

Kandidata za predsjednika Vlade predlaže predsjednik županijske skupštine uz konsultaciju s potpredsjednikom skupštine. Kandidat za predsjednika predlaže članove vlade koje potvrđuje županijska skupština.

Županijska vlada mora odražavati nacionalnu strukturu stanovništva županije.

Nadležnosti županijske vlade obuhvaćaju: provođenje županijske politike i izvršenje županijskih zakona i drugih propisa Federacije i županije, pripremu prijedloga proračuna, suradnju s ombudsmenima, nadzor nad županijskom policijom, te izvršavanje drugih nadležnosti u skladu sa zakonom i županijskim ustavom, u skladu s člankom B.V.10. Ustava Federacije BiH.

Županijsko sudstvo

Ustav Federacije BiH, član B.V.14., propisuje da županije imaju sudove koji imaju izvornu prvostupanjsku nadležnost kao i žalbenu nadležnost u odnosu na općinske sudove u svojoj županiji, te druge nadležnosti utvrđene zakonom.

Županijski sudovi imaju nadležnost odlučivati u upravnim sporovima protiv konačnih upravnih akata županijske i općinske vlasti.

Lokalna samouprava u Federaciji

Odredbama Ustava Federacije, odjeljak VII. – IX., uređena su pitanja koja se odnose na općinske vlasti, gradske vlasti, organizaciju grada Sarajeva, te organizaciju grada Mostara.

Prvobitno, Ustav Federacije je nominirao samo općinu kao oblik ostvarivanja lokalne samouprave.

Izmjenama Ustava amandmanima iz 1994. godine, te u svibnju 1997. godine, uređena su pitanja ostvarivanja lokalne samouprave u gradu, odnosno, posebno je definiran položaj grada Mostara, te položaj Sarajeva kao glavnog grada Federacije BiH.

Zakonom o principima lokalne samouprave u Federaciji BiH, bliže je određen položaj lokalne samouprave u skladu s Europskom poveljom o lokalnoj samoupravi.

Nadležnosti općine i grada uređene su ustavom, zakonom i statutom općine i grada.

Općinsko, odnosno, gradsko vijeće je organ odlučivanja čije članove/vijećnike, biraju građani u skladu sa zakonom, odnosno statutom.

Općinski načelnik, odnosno, gradonačelnik je inokosni izvršni organ općine.

Statut je najviši akt lokalne samouprave - općine i grada.

REPUBLIKA SRPSKA – USTAVNO UREĐENJE

Prema Ustavu Bosne i Hercegovine, Republika Srpska je jedan od entiteta u sastavu Bosne i Hercegovine.

Ustavno uređenje Republike Srpske temelji se na garantiranju i zaštiti ljudskih prava i sloboda u skladu s međunarodnim standardima, osiguravanju nacionalne ravnopravnosti, socijalnoj pravdi, tržišnom gospodarstvu, višestranačkom sustavu, parlamentarnoj demokraciji i podjeli vlasti, slobodnim izborima, lokalnoj samoupravi, te, zaštiti prava etničkih skupina i manjina.

Organizacija vlasti se u načelu zasniva na principu podjele vlasti.

Nositelj zakonodavne vlasti je jednodomna Narodna skupština Republike Srpske, pri čemu Vijeće naroda nije nadležan za razmatranje i usvajanje svih pitanja koja razmatra i usvaja Narodna skupština.

Nositelji izvršne vlasti su predsjednik Republike Srpske i Vlada Republike Srpske.

Ustavni sud je nadležan za zaštitu ustavnosti i zakonitosti. Sudsku vlast obavlja Vrhovni sud Republike Srpske i okružni i osnovni sudovi.

Općine i gradovi su institucije lokalne samouprave. Ne postoje oblici regionalne samouprave.

Ustavom Republike Srpske uspostavljeno je unitarno ustavno uređenje ovog entiteta.

ZAKONODAVSTVO U OBLASTI TURIZMA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Ustavom kao najvišim pravnim aktom u Federaciji BiH, kojim se utvrđuju ljudska prava i temeljne slobode, struktura vlasti, način funkcioniranja i drugo, utvrđeno je da je turizam u nadležnost i Federacije i županija.

Na temelju ustava donose se zakoni i drugi opći pravni akti koji moraju biti s njim u suglasnosti jer se na taj način ostvaruje hijerarhija odnosno subordinacija i povezanost pravnih akata od viših ka nižim.

Zakon predstavlja konkretizaciju odnosno razradu pojedinih odredbi koje su definirane ustavom. Zakon predstavlja niži pravni akt u odnosu na ustav.

Osnovni Zakon koji uređuje turističku djelatnost je Zakon o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti koji je donijela Ustavotvorna skupština Federacije BiH u 1996. godini, a u 2003. godini Parlament Federacije BiH je donio Zakon o izmjenama i dopunama ovog zakona.

Ovim zakonom se uređuje turističko gospodarstvo, način i uvjeti privređivanja, te nadzor nad njegovom provedbom. Zakon posebno razrađuje turističku, a posebno ugostiteljsku djelatnost.

TURISTIČKA DJELATNOST

Turističkom djelatnošću, u smislu Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti, smatra se pružanje usluga putničke agencije, turističkog vodiča, pratitelja, animatora i zastupnika, turističke usluge u

nautičkom turizmu, seoskom kućanstvu, zdravstvenom, kongresnom, vjerskom, sportskom, lovnom i drugim oblicima turizma kao i pružanjem ostalih turističkih usluga.

Turistička djelatnost obuhvaća:

1. organiziranje i provedbu putovanja i boravka osoba,
2. posredovanje u pružanju pojedinačnih i skupnih usluga putovanja i boravka i obavljanje drugih za njih vezanih usluga,
3. pružanje usluga turističkog vodiča, pratitelja i zastupnika,
4. turistička animacija,
5. usluge iznajmljivanja objekata i vezova,
6. davanje obavještenja i savjeta o ponudi i korištenju usluga prijevoza, boravka i drugih za putnike važnih usluga,
7. staranje o prtljagu putnika tijekom korištenja turističkih usluga,
8. posredovanje kod osiguranja putnika i prtljage,
9. poslovi na razvijanju i organiziranju posebnih oblika turizma (vjerski, nautički, seoski, zdravstveni, kongresni, lovni, izletnički i dr.),
10. pribavljanje putnih isprava, viza i drugih isprava potrebnih za prijelaz granice i boravka u inozemstvu,
11. pružanje usluga s plovnim objektima i usluga na njima ukoliko ih prodaje ovlaštena agencija,
12. čuvanje i održavanje plovnih objekata, usluge skipera, kao i druge usluge za potrebe nautičkog turizma,
13. agencijski-pomorski poslovi za prihvati i otpremu turističkih plovnih objekata,
14. izdavanje u zakup vozila, jahti i drugih plovnih objekata, bicikala, pribora za skijanje, ronjenje i druge sportske opreme, kao i posredovanje kod davatelja usluga radi njihova pribavljanja,
15. poslovi u svezi s pribavljanjem odobrenja za lov i ribolov,
16. poslovi na organiziranju i izvođenju programa putovanja i boravka na zahtjev ili po programu putnika, skupine putnika ili pravnih osoba-organizatora (inicijative putovanja i boravka, organiziranje skupova ili izložbi s ili bez putovanja i boravka sudionika, usluge u okviru zdravstvenog, lovnog turizma i drugo),
17. prodaja i posredovanje u prodaju turističkih usluga,
18. prodaja vozničkih karata,
19. poslovi u svezi s izdavanjem soba i apartmana od strane fizičkih osoba i pružanja usluga fizičkih osoba na plovnim objektima,
20. prodaja ulaznica za sportske, kulturne i druge priredbe,
21. prodaja robe vezane za potrebe putovanja,
22. posredovanje pri izdavanju i naplati putničkih čekova i kreditnih kartica.

Turističku djelatnost mogu obavljati pravne i fizičke osobe koja ispunjavaju uvjete za obavljanje te djelatnosti, propisane zakonom i podzakonskim aktima.

Sportski klubovi, sindikati, vjerske zajednice i sl. (udruženja) mogu organizirati putovanje i boravak isključivo za svoje članove. Reklamir-

ranje i promocija za putovanja i boravke dozvoljeni su jedino internim glasilima i priopćenjima koje dobivaju članovi udruženja. Uдруženja su obvezna za putovanja i boravke koristiti samo ona prijevozna sredstva u kojima su putnici i prtljaga osigurani.

Subjekti koji obavljaju turističku djelatnost prema ovom Zakonu su:

- putnička agencija,
- turistički vodič, pratitelj, animator i zastupnik,
- subjekti koji pružaju turističke usluge u nautičkom turizmu,
- subjekti koji pružaju turističke usluge u seoskom kućanstvu,
- subjekti koji pružaju ostale turističke usluge (iznajmljivanje, čuvanje i smještaj sandolina, iznajmljivanje jedrilica, daski za jedrenje, bicikala na vodi, iznajmljivanje pribora i opreme za kupanje i skijanje na vodi, suncobrana, ležaljki, skijaške, ribolovne opreme i sl.).

Putnička agencija

Putničkom agencijom, u smislu Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti, smatra se pravna osoba upisana u registar društava, koje se bavi organiziranjem turističkih i poslovnih putovanja i boravka, posredovanjem i pružanjem svih ostalih usluga u svezi s tim, te prodajom svojega vlastitog turističkog proizvoda koji stvara objedinjavanjem raznih vrsta turističkih usluga.

Putnikom se smatra korisnik turističkih usluga koji kupuje ili je suglasan kupiti turistički paket - aranžman, odnosno turističko putovanje ili druge turističke usluge.

Turističkim paketom - aranžmanom smatra se unaprijed utvrđena kombinacija od najmanje dvije ponuđene pojedinačne usluge koje se prodaju po jednoj, unaprijed utvrđenoj cijeni, s tim da ukupna usluga traje dulje od dvadeset i četiri sata i uključuje jedno noćenje odnosno smještaj.

Izletničkim programom smatra se kombinacija od najmanje dvije ponuđene usluge, ali koje traju manje od dvadeset i četiri sata i ne uključuju noćenje odnosno smještaj.

Poslovi putničke agencije su:

- organiziranje i prodaja turističkih paketa - aranžmana,
- organiziranje i prodaja izletničkih programa,
- posredovanje u prodaji karata ili rezervaciji mjesta za sva prijevozna sredstva,
- posredovanje pri rezervaciji smještaja i pružanju usluga u ugostiteljskim objektima,
- zastupanje domaćih i stranih putničkih agencija i nuđenje, u njihovo ime, usluga u svezi organiziranja i prodaje turističkih paketa - aranžmana,
- davanje turističkih obavijesti i nuđenje propagandnog materijala,
- usluge mjenjačnice, prodaje i kupovine putničkih čekova,
- otprema, prijevoz i prijenos prtljage,

- pravne usluge u svezi s osiguranjem putnika i prtljage,
- iznajmljivanje automobila s ili bez vozača, kao i posredovanje kod iznajmljivanja automobila,
- rezervacije, nabave i prodaje ulaznica za sve vrste priredbi, muzeja i drugo,
- iznajmljivanje opreme, pribora i sprava za sport i rekreaciju,
- unajmljivanje letjelica, brodova, autobusa, automobila, specijalnih vlakova i drugih prijevoznih sredstava za potrebe vlastitih turističkih usluga,
- organiziranje usluga smještaja i prehrane u ugostiteljskim objektima,
- organiziranje charter prijevoza,
- poslovi na razvijanju i organiziranju posebnih oblika turizma (zdravstveni, kongresni, lovni, izletnički, vjerski i drugi),
- organiziranje lova i ribolova za turiste,
- prodaja robe vezane za potrebe putovanja,
- druge usluge srodne turističkoj djelatnosti.

Prije zaključivanja ugovora o organiziranju putovanja ili korištenja drugih usluga, putnička agencija je obvezna za svaki aranžman odnosno putovanje izdati program, prospekt ili katalog koji obvezno dostavlja putniku, a koji sadrži:

- detaljan opis putovanja i sredstava prijevoza, smještaja i obroka prehrane, kao i svih dodatnih usluga,
- naznaku redoslijeda i vremena pružanja pojedinih usluga (itinerer),
- cijenu organiziranog putovanja i posebno cijenu usluga koje nisu uključene u cijenu aranžmana,
- datum početka i završetka putovanja,
- informacije i savjete o putovanju i uslugama koje bi putniku trebale biti značajne (npr. o valuti, klimi, zdravstvenim uvjetima itd.),
- uvjete prijave i otkaza, te za što sve organizator jamči putniku.

Putnička agencija obvezna je koristiti prijevozna sredstva osigurana obveznim osiguranjem putnika u skladu sa zakonom. Putnička agencija dužna je putniku ponuditi i posebno osiguranje od ozljeda, smrti, troškova liječenja, gubitka prtljage i drugih rizika tijekom putovanja.

Kada putnička agencija organizira skupna putovanja, obvezna je tijekom cijelog putovanja osigurati turističkog pratitelja koji posjeduje odgovarajuću sposobnost i kvalifikaciju.

Putnička agencija dužna je osigurati najmanje jednog turističkog pratitelja na svakih 70 putnika. Ako putnička agencija ne raspolaže s kvalificiranim turističkim pratiteljem, ona može osigurati stručnog zaposlenika koji je osposobljen za rad u turističkoj djelatnosti.

Za skupne posjete gradovima i turističkim mjestima za koja je u programu predviđeno razgledavanje grada, odnosno turističkog mje-

sta, putnička agencija obvezna je angažirati turističkog vodiča koji je ovlašten za pružanje usluge turističkog vođenja.

Za sva organizirana putovanja putnička agencija dužna je osigurati se kod društva za osiguranje za rizike koji su u svezi s njim. Ta osiguranja uglavnom se odnose na putnike i njihovu prtljagu (za moguće ozljede tijela, bolest, smrt, gubitak prtljage i slično).

Slijedeći subjekti koji se bave turističkom djelatnosti su turistički vodiči, pratitelji, animatori i zastupnici.

Turistički vodič

Prema zakonskoj definiciji turistički vodič je osoba koja turistima pokazuje i objašnjava prirodne ljepote i vrijednosti, kulturno-povijesne spomenike, umjetnička djela, etnografske i druge znamenitosti, povijesne događaje i legende o tim događajima i osobama, društveno-političke tijekove i zbivanje, te ekonomska dostignuća mjesta i područja.

Ne smatra se turističkim vodičem zaposlenik koji obavlja poslove vodiča na svom radnom mjestu kod pravne ili fizičke osobe unutar poslovnog prostora u kojem radi (muzej, galerija, nacionalni park i slično), stručni zaposlenik putničke agencije koji prati skupinu putnika iz mjesta u mjesto, vodič u planinama i jamama, u lovu i ribolovu, kao i vodič i pratitelj ekskurzija i izleta.

Da bi jedna osoba moglo biti turistički vodič u Federacije BiH, mora ispunjavati slijedeće uvjete:

- da je građanin Federacije i državljanin BiH,
- da ima potpunu poslovnu sposobnost,
- da ima najmanje srednju stručnu spremu,
- da ima položen stručni ispit za turističkog vodiča,
- da poznaje najmanje jedan svjetski jezik.
- da mu pravomoćnom presudom ili rješenjem o prekršaju nije izrečena zabrana obavljanja poslova turističkog vodiča.

Stručni ispit za turističkog vodiča polaže se prema utvrđenom ispitnom programu iz općeg i posebnog dijela. O položenom stručnom ispitu izdaje se uvjerenje.

Stručni ispit za turističkog vodiča polaže se pred ispitnom komisijom koja se ustrojava pri Federalnom ministarstvu okoliša i turizma.

Federalni ministar okoliša i turizma propisuje ispitni program za turističke vodiče, sastav ispitne komisije i način polaganja ispita. Ispitni program objavljuje se u "Službenim novinama Federacije BiH".

Turistički vodič dužan je poslove vodiča obavljati savjesno i stručno, u skladu s odredbama Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti, poslovnim običajima, statutom i aktima udruženja turističkih vodiča čiji je član.

Putnička agencija, i drugi korisnici usluga turističkog vodiča, ne mogu obavljanje usluga turističkog vodiča povjeriti osobi koja ne ispunjava uvjete propisane zakonom.

Istaknutim znanstvenicima i stručnjacima može se priznati svojstvo počasnog turističkog vodiča iz područja uže specijalnosti. Počasni turistički vodič može obavljati poslove vodiča samo povremeno. Svojstvo počasnog turističkog vodiča utvrđuje federalni ministar okoliša i turizma.

Za pružanje usluga turističkog vodiča turistički vodič mora posjedovati odobrenje koje izdaje, na zahtjev turističkog vodiča, općinski organ na čijem području turistički vodič ima prebivalište.

Odobrenje za pružanje usluga turističkog vodiča mora sadržavati:

- ime i prezime turističkog vodiča, mjesto prebivališta, područje na kojem će obavljati poslove,
- stečenu stručnu spremu i datum kada je položio ispit za turističkog vodiča,
- jezike na kojima će pružati usluge turističkog vodiča,
- ako turistički vodič pruža usluge samo u jednom razdoblju tijekom godine (sezonski) - razdoblje u kojem se pruža usluga.

Pri obavljanju poslova, turistički vodič mora imati iskaznicu turističkog vodiča kojom se utvrđuje njegovo svojstvo.

Iskaznicu turističkog vodiča izdaje županijsko ministarstvo nadležno za poslove turizma na čijem području turistički vodič pruža uslugu, na zahtjev turističkog vodiča. Zahtjevu turističkog vodiča za izdavanje iskaznice turističkog vodiča potrebno je priložiti odobrenje za pružanje usluga turističkog vodiča izdano od nadležnog organa. Turistički vodič, prigodom pružanja usluga turističkog vodiča mora nositi na vidljivom mjestu iskaznicu turističkog vodiča.

Odobrenje za pružanje usluga turističkog vodiča prestaje važiti u slijedećim slučajevima:

- odjavom - danom podnošenja odjave općinskom organu,
- ako prestane ispunjavati jedan od propisanih uvjeta za turističkog vodiča,
- ako se naknadno utvrdi da je izdano odobrenje utemeljeno na neistinitim podacima ili krivotvorenim dokumentima.

O prestanku odobrenja za pružanje usluga turističkog vodiča općinski organ donosi posebno rješenje.

Turistički pratitelj

Turistički pratitelj je osoba koja obavlja operativno-tehničke poslove u vođenju i praćenju turista, te im daje osnovna priopćenja o svrsi putovanja. I turistički pratitelj mora ispunjavati sve uvjete propisane Zakonom kao i turistički vodič izuzev obveze da mora imati položen stručni ispit za turističkog vodiča.

Turistički animator

Turistički animator je osoba koja organizira slobodno vrijeme turistima koji se nalaze na organiziranom turističkom putovanju za vrijeme njihova boravka u hotelima.

Turistički animator mora ispunjavati uvjete kao i turistički pratitelj.

Turistički zastupnik

Turistički zastupnik je osoba koja zastupa organizatora putovanja u mjestu ispunjavanja usluga. Organizator je dužan pismeno obavijestiti davatelja usluga o osobi koja će ga zastupati, njegovim ovlaštenjima i svim eventualnim promjenama.

Ovlaštenja turističkog zastupnika su slijedeća :

- štiti interese i prava putnika i organizatora putovanja kod davatelja usluga,
- pruža obavještenja i upute putnicima kod izvršenja programa putovanja i dodatnih usluga,
- naručuje dodatne usluge u ime organizatora putovanja prema dobivenim ovlaštenjima,
- posređuje u pribavljanju dodatnih usluga za putnike (izlet, kulturne i sportske priredbe i slično),
- obavlja i druge poslove potrebne za zaštitu interesa putnika i organizatora putovanja.

Turističke usluge u nautičkom turizmu

Turističke usluge u nautičkom turizmu obuhvaćaju plovidbu i boravak turista – nautičara na moru i jezerima radi odmora i rekreacije.

Usluge u nautičkom turizmu su:

- iznajmljivanje prostora uz uređenu i djelomično ili potpuno zaštićenu obalu,
- iznajmljivanje plovila za pojedinačna i obiteljska višednevna krstarenja u priobalju (chartering),
- iznajmljivanje plovila za skupna plovila po skupinama kružna višednevna putovanja u priobalju (cruising),
- iznajmljivanje posebno opremljenih plovila za skupna dnevna ili višednevna putovanja i pružanje usluga podvodnog ronjenja,
- prihvata, čuvanje i održavanje plovila na vezu u moru i jezerima i suhom vezu,
- usluge opskrbe (vodom, gorivom u posebnim crpkama, namirnicama, rezervnim dijelovima, opremom i slično),
- škole jedrenja, obuke za skipere i voditelje brodica,
- uređenje i pripremanje plovila,
- davanje različitih informacija (vremenska prognoza, nautički vodiči i slično),
- ostale usluge u svezi s putovanjem i boravkom turista nautičara.

Usluge u nautičkom turizmu mogu pružati pravne i fizičke osobe. Ako ove usluge ima namjeru pružiti fizička osoba, onda mora prethodno pribaviti odobrenje nadležnog općinskog organa, koje će mu se izdati ako ispunjava slijedeće uvjete:

- da je građanin Federacije BiH i državljanin BiH,
- da je stariji od 15 godina,
- da raspolaze sredstvima za pružanje usluga i dokazom o vrijednosti sredstava,
- da je pribavio važeću polis osiguranja.

Turističke usluge u seoskom kućanstvu

Turističke usluge u seoskom kućanstvu pružaju se radi odmora i rekreacije u ugođaju seoskog života i krajolika s mogućnošću sudjelovanja u aktivnostima seoskog privređivanja.

Turističke usluge u seoskom kućanstvu osobito su :

- iznajmljivanje konja za jahanje,
- lov i ribolov na seoskom imanju,
- foto-safari,
- organiziranje branja plodova i gljiva,
- berbe voća i povrća,
- ubiranja ljetine i drugo.

Ove turističke usluge može pružiti vlasnik seoskog imanja sa članovima svoje obitelji ako ispunji uvjete propisane zakonom i drugim propisima.

Ostale turističke usluge

Ostale turističke usluge kao što su iznajmljivanje sandolina, jedrilica, dasaka za jedrenje, bicikala na vodi, opreme za kupanje i skijanje na vodi, suncobrana, ležaljki, te skijaške i ribolovne opreme i slično, mogu pružiti fizičke osobe uz ispunjenje uvjeta, propisanih kao i za fizičke osobe u nautičkom turizmu.

UGOSTITELJSKA DJELATNOST

Ugostiteljskom djelatnošću, u smislu Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti, smatra se pripremanje hrane i pružanje usluga prehrane, te pripremanje pića i napitaka i pružanje usluga smještaja. Ugostiteljskom djelatnošću smatra se i pripremanje hrane za potrošnju na drugom mjestu s ili bez usluživanja kao (u prijevoznom sredstvu, na priredbi i sl.) i opskrba tom hranom (catering).

Uvjeti za obavljanje ugostiteljske djelatnosti

Ugostiteljsku djelatnost mogu obavljati pravne i fizičke osobe koje su registrirane kod nadležnog suda, odnosno kod nadležnog općinskog organa i ispunjavaju ostale uvjete za obavljanje te djelatnosti (koji se tiču objekta, njegove opreme, ispunjena sanitarno-tehničkog minimuma, zaposlenih i dr.).

Određbe ovog zakona ne primjenjuju se na pružanje usluga prehrane i smještaja u ustanovama socijalnim, zdravstvenim i drugim sličnim ustanovama, te vojnim objektima, objektima Ministarstva unutarnjih poslova ako te usluge pružaju njihovi zaposlenici isključivo pripadnicima tih ustanova, te pripadnicima vojske i Ministarstva unutarnjih poslova.

Ne smatra se ugostiteljskom djelatnošću pripremanje i usluživanje toplih i hladnih napitaka, bezalkoholnih pića i jednostavnih jela koja pravne i fizičke osobe organiziraju za potrebe svojih zaposlenika i članova u svojim poslovnim prostorijama.

Fizičke osobe, u smislu ovog zakona, mogu dobiti odobrenje za osnivanje ugostiteljske radnje samo za jedan ugostiteljski objekt na teritoriju Federacije BiH.

Odobrenje za pružanje usluga ugostitelja izdat će se ugostitelju koji ispunjava slijedeće uvjete:

- da je poslovno sposoban,
- da ima poslovni prostor za koji ima dokaz o pravu vlasništva ili ugovor o zakupu ili suglasnost vlasnika poslovnog prostora ovjere-nu kod nadležnog organa,
- da ispunjava propisane zdravstvene uvjete,
- da mu pravomoćnom sudskom presudom ili rješenjem o prekršaju nije izrečena zaštitna mjera zabrane obavljanja pružanja usluga u ugostiteljskoj djelatnosti.

Ugostitelj može poslovati tijekom cijele godine ili sezonski, a može poslovati i privremeno (za vrijeme trajanja manifestacija, sajмова, pri-godnih priredbi i slično).

Ugostitelj je obavezan:

- poslovati u skladu s odredbama zakona, propisa donesenih na temelju zakona, te drugim poslovnim običajima u ugostiteljstvu,
- vidno istaknuti cijene usluga koje se nude, na način dostupan gostima i pridržavati se istaknutih i objavljenih cijena, a kod pružanja usluga smještaja u cjenicima istaknuti i iznos boravišne takse; cjenike staviti na raspolaganje gostima u dovoljnom broju primjeraka,
- voditi poslovne knjige - knjigu prometa,
- utvrditi normative o utrošku namirnica i pića za pojedine usluge prehrane i pića, pružiti usluge u količinama i kakvoći u skladu s normativima, te na zahtjev normativ predočiti gostu,
- izdati gostu račun za svaku pruženu ugostiteljsku uslugu s naznakom vrste, količine i cijene pruženih usluga, a kod pružanja usluga smještaja navesti u računu i iznos boravišne takse,

- utvrditi kućni red u ugostiteljskom objektu za smještaj i istaknuti ga na recepciji, te izvadak iz kućnog reda istaknuti u svim sobama i apartmanima,
- vidno istaknuti vrstu i kategoriju ugostiteljskog objekta na ulazu u ugostiteljski objekt,
- vidno istaknuti na ulazu u ugostiteljski objekt ili u njegovoj neposrednoj blizini obavijest o radnom vremenu,
- pridržavati se radnog vremena,
- voditi knjigu gostiju u ugostiteljskom objektu za smještaj,
- voditi knjigu žalbi na propisan način u svakom ugostiteljskom objektu, u roku od tri dana izjavljeni prigovor dostaviti turističko-ugostiteljskoj inspekciji, te u roku od 15 dana od dana izjavljenog prigovora odgovoriti na prigovor.

Vrste i kategorizacija ugostiteljskih objekata

Ugostiteljska djelatnost obavlja se u ugostiteljskim objektima koji moraju ispunjavati određene uvjete u pogledu uređenja, opreme, usluga i druge uvjete propisane Zakonom o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti i propisima donesenim na temelju ovog zakona.

Ugostiteljski objekt mora ispunjavati i uvjete u pogledu projektiranja, građenja i održavanja građevine, zaštite na radu, zaštite od požara, zaštite od buke, zaštite i unaprjeđenja okoliša, kao i druge uvjete propisane posebnim propisima.

Za obavljanje ugostiteljske djelatnosti moraju biti ispunjeni zdravstveni uvjeti za rad u ugostiteljstvu, u skladu s posebnim propisima.

Ugostiteljskim objektima smatraju se ugostiteljski objekti za smještaj i ugostiteljski objekti za prehranu, a razvrstavaju u sedam skupina, i to:

1. hoteli (vrste: hotel, hotelsko naselje, aparthotel, apartmansko naselje, motel, pansion i slično),
2. kampovi i druge vrste ugostiteljskih objekata za smještaj (vrste: kamp, sobe za iznajmljivanje, apartman, omladinski hotel, planinarski dom, odmaralište, prenočište i slično),
3. restorani (vrste: restoran, gostionica, zdravljak-mliječni restoran, krčma, konoba, pizzeria, objekt brze prehrane, čevabdžinica, aščinica, buregdžinica i slično),
4. barovi (vrste: barovi, noćni bar, disco-bar i slično),
5. buffeti (vrste: buffet, pivnica, bistro i slično),
6. kavane (vrste: kavana, caffe-bar, caffe-slastičarna i slično),
7. kantine i pripremnice obroka (catering).

Ugostiteljski objekt za smještaj iz skupine hoteli kategoriziraju se u pet kategorija, a oznaka za kategoriju hotela je * (zvjezdica):

- prva kategorija označava se s pet zvjezdica,
- druga kategorija označava se s četiri zvjezdice,
- treća kategorija označava se s tri zvjezdice,
- četvrta kategorija označava se s dvije zvjezdice,
- peta kategorija označava se s jednom zvjezdicom.

Ugostiteljski objekti za prehranu se ne kategoriziraju, ali se na zahtjev ugostitelja mogu kategorizirati ugostiteljski objekti vrste restoran iz skupine restorani.

Oznaka za kategoriju pojedinog restorana je brončana, srebrna ili zlatna kuharska kapa.

Federalno ministarstvo okoliša i turizma, na zahtjev ugostitelja, rješava u prvom stupnju i neposredno vodi ispitni postupak za kategorizaciju ugostiteljskih objekata za smještaj iz skupine hoteli, kojih se kategorije označavaju s četiri ili pet zvjezdica.

Županijski organ na zahtjev ugostitelja, rješava u prvom stupnju i neposredno vodi ispitni postupak za kategorizaciju ugostiteljskih objekata za smještaj iz skupine hoteli, kojih se kategorije označavaju s jednom, dvije ili tri zvjezdice.

Županijski organ, na zahtjev ugostitelja, rješava u prvom stupnju i neposredno vodi ispitni postupak za kategorizaciju ugostiteljskih objekata za prehranu iz skupine restorani, vrste restoran, kojih se kategorije označavaju brončanom, srebrnom ili zlatnom kuharskom kapom.

Općinski organ utvrđuje, na zahtjev ugostitelja, minimalne i druge uvjete za ugostiteljske objekte, koji se ne kategoriziraju.

Ugostiteljske usluge u pokretnom objektu

Ugostiteljske usluge mogu se pružati i u pokretnim objektima pod kojim se smatraju objekti koji se mogu premještati iz jednog u drugo mjesto vlastitim pogonom ili vučom. U ovim objektima mogu se uživati pića, napici i jela koja su uobičajena u buffetu (hladna i jednostavna i topla jela) samo u konfekcioniranom obliku.

Kampiranje

Pružanje ugostiteljskih usluga u vidu kampiranja smatra se smještaj i boravak osoba u prirodi pod šatorom ili drugim sličnim objektima (kamp kućice, prikolice i slično) na podesnom i ograđenom zemljištu na kojem se gostima iznajmljuju prostori za kampiranje ili kamp jedinice za smještaj vlastite ili u kampu iznajmljene opreme radi odmora i rekreacije. Pružanjem usluga kampiranja mogu se baviti pravne i fizičke osobe uz ispunjenje odgovarajućih uvjeta. Ukoliko ovu uslugu daje fizička osoba onda ona može po prethodno dobivenom odobrenju nadležnog općinskog organa organizirati kamp na zemljištu za najviše deset smještajnih jedinica, odnosno trideset gostiju istovremeno.

Ugostiteljske usluge u kućanstvu, seoskom kućanstvu i na plovnom objektu

Ugostiteljske usluge se također mogu pružati od strane fizičkih osoba u njihovom kućanstvu (iznajmljivanje soba, apartmana, kuća za odmor, kampova na zemljištu kako je to već navedeno). I u ovim

objektima mogu se pružati usluge doručka, polupansiona ili pansiona ali samo gostima koji su korisnici smještajnih kapaciteta.

Iste usluge se mogu pružati i u seoskim kućanstvima izuzev iznajmljivanja kuća za odmor i organiziranje kampa. Specifičnost usluživanja u seoskom kućanstvu je mogućnost usluživanja pića i napitaka iz pretežno vlastite proizvodnje.

Na vlastitom plovnom objektima se također mogu pružati usluge prehrane pića i napitaka ali za najviše dvadeset gostiju istovremeno. Ove usluge se ne mogu pružati u lukama, pristaništima i na sidrištima, kao i u slučaju kad plovni objekt kruži izvan luka i sidrišta, osobama koje se nisu ukrcale radi prijevoza.

Nadzor

Upravni nadzor nad primjenom Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti i propisa donesenih na temelju ovog zakona obavlja Federalno ministarstvo okoliša i turizma.

Inspeksijski nadzor nad provođenjem ovog zakona i propisa donesenih na temelju ovog zakona, te pojedinačnih akata, uvjeta i načina rada nadziranog pravne i fizičke osobe provodi Federalna i županijske turističko-ugostiteljske inspekcije.

TURISTIČKE ZAJEDNICE

Uz donošenje Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti i podzakonskih akata koji iz njega proistječu kao temeljnih i materijalnih propisa koji podržavaju razvoj ove gospodarske grane zakonodavac je paralelno donio i Zakon o turističkim zajednicama i promociji turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine.

I ovaj Zakon je donijela Ustavotvorna skupština Federacije BiH u 1996. godini. Težište ovog zakona leži na utvrđivanju subjekata koji će se baviti promocijom turizma u F BiH, načinu njihova osnivanja, zadacima, tijelima (upravnim, rukovodnim, nadzornim), načinu financiranja i drugo.

Ovaj zakon je izmijenjen i dopunjen u 2003. godini, tako da su sada kao subjekti promocije turizma u Federaciji BiH županijske turističke zajednice i Turistička zajednica Federacije BiH.

Turistička zajednica osniva se radi jačanja i promicanja turizma Federacije BiH i gospodarskih interesa pravnih i fizičkih osoba, u djelatnostima ugostiteljstva i turizma i s tim djelatnostima neposredno povezanih djelatnosti. Turistička zajednica pravna je osoba. Prava i obveze turističke zajednice utvrđuju se ovim zakonom i Statutom turističke zajednice. Svojstvo pravne osobe turistička zajednica stječe danom upisa u upisnik turističkih zajednica. Upisnik vodi Federalno ministarstvo okoliša i turizma.

Zajednički ciljevi turističkih zajednica su:

1. unaprjeđivanje općih uvjeta boravka turista i to osobito podizanje kvalitete turističkih i drugih komplementarnih usluga, očuvanjem i stvaranjem prepoznatljivog i privlačnog turističkog okruženja i osiguranjem turističkog gostoprimstva na području za koje su osnovane.
2. promocija turističkog proizvoda područja za koja su osnovane, sukladno sustavu promicanja turizma i njegovim posebnim i općim zadaćama od razine mjesta do razine Federacije, a radi uključivanja u europske i svjetske turističke tijekove.
3. razvijanje svijesti o važnosti i gospodarskim, društvenim i drugim učincima turizma, te po potrebi i važnosti očuvanja i unaprjeđenja svih elemenata turističkog proizvoda određenog područja, a osobito zaštite okoliša.

Tijela turističke zajednice su:

- skupština - najviše tijelo upravljanja u turističkoj zajednici,
- turističko vijeće - izvršno tijelo turističke zajednice,
- nadzorni odbor - nadzor,
- predsjednik turističke zajednice - osoba koja predstavlja turističku zajednicu.

Skupština turističke zajednice najviše je tijelo upravljanja u turističkoj zajednici. Skupštinu turističke zajednice čine članovi i predstavnici članova turističke zajednice. Prava članova turističke zajednice u upravljanju turističkom zajednicom utvrđuju se prema visini udjela članova u prihodima turističke zajednice i njihovom značenju za ukupni razvoj turizma.

Turističko vijeće izvršno je tijelo skupštine turističke zajednice. Turističko vijeće obavlja poslove utvrđene ovim zakonom i statutom turističke zajednice. Turističko vijeće odgovorno je skupštini turističke zajednice. Turističko vijeće može pravovaljano odlučivati ako sjednici nazoči više od polovice članova vijeća. Turističko vijeće odlučuje većinom glasova nazočnih članova.

Turistička zajednica ima predsjednika koji predstavlja turističku zajednicu. Predsjednika turističke zajednice bira i razrješava skupština turističke zajednice. Predsjednik turističke zajednice je i predsjednik turističkog vijeća. Predsjednik turističke zajednice saziva i predsjedava skupštini turističke zajednice i saziva i predsjedava sjednicama turističkog vijeća.

Nadzorni odbor nadzire:

1. vođenje poslova turističke zajednice,
2. materijalno i finansijsko poslovanje i raspolaganje sredstvima turističke zajednice i podružnica,
3. izvršenje i provedbu rada i finansijskog plana turističke zajednice.

O obavljenom nadzoru, nadzorni odbor podnosi pisano izvješće turističkom vijeću i skupštini turističke zajednice.

Stručne i administrativne poslove vezane za zadaće turističke zajednice obavljaju turistički uredi u županijskim, odnosno Glavni ured u Turističkoj zajednici Federacije BiH, na čijem čelu je direktor ureda.

Programske aktivnosti i rad turističkih zajednica, kako je to zakonodavac predvidio, pokrivaju se iz izvornih prihoda, i to prvenstveno od boravišnih taksi koje plaćaju gosti-korisnici usluga smještaja u Federaciji BiH i članarina u turističkim zajednicama koje plaćaju njezine članice. Turističke zajednice mogu ostvarivati i druge prihode pogotovo kad se radi o ciljanim projektima koji su u funkciji unaprjeđenja turizma i koji se financiraju uz potporu međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija, i iz namjenskih sredstava predviđenih u proračunu općine, županije i Federacije BiH.

Boravišna taksa

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, na prijedlog Federalnog ministarstva okoliša i turizma, donijela je Uredbu o boravišnoj taksi kojom se uređuje obveza plaćanja boravišne takse, obveznici plaćanja, te naplate i raspoređivanje sredstava boravišne takse.

Boravišnu taksu plaća građanin - domaći i strani državljanin - koji se izvan svog prebivališta u turističkom mjestu koristi uslugama noćenja u smještajnom objektu u kojem se obavlja ugostiteljska ili turistička djelatnost.

Boravišna taksa plaća se po svakom ostvarenom noćenju.

Smještajnim objektom u smislu ove Uredbe podrazumijevaju se: hotel, pansion, motel, apartman, odmaralište za djecu i omladinu, kamp, kuća i stan za odmor, soba za iznajmljivanje, lječilište, planinarski dom, omladinski hotel, apartman koji pravna i fizička osoba izdaje turistima i putnicima, vez u luci nautičkog turizma i svi drugi objekti u kojima se turistima i putnicima pružaju usluge smještaja.

Boravišnu taksu plaća vlasnik kuće ili stana za odmor u turističkom mjestu i sve osobe koje borave u toj kući ili stanu.

Boravišnu taksu plaćaju kada u kući i stanu za odmor u turističkom mjestu borave u razdoblju ljetne sezone od 15. lipnja do 15. rujna ili za trajanja zimske sezone od 15. prosinca do 15. ožujka.

Boravišnu taksu plaća i vlasnik plovila koje se nalazi na vezu u luci nautičkog turizma kada boravi na plovilu te sve osobe koje borave na tom plovilu.

Kućom ili stanom za odmor smatra se svaka zgrada ili stan koji se koriste sezonski ili povremeno.

Kućom za odmor, u smislu ove uredbe, ne smatraju se gospodarske zgrade koje služe za smještaj poljoprivrednih strojeva, alata i sl.

Boravišnu taksu ne plaćaju:

1. djeca do dvanaest godina starosti,
2. slijepe, gluhe i osobe s tjelesnim invaliditetom,

3. sudionici školskih ekscurzija koje organiziraju školske ustanove,
4. osobe upućena na liječenje u lječilište od zdravstvene ustanove,
5. strani državljani koji su po međunarodnim propisima i sporazumima oslobođeni plaćanja takse,
6. pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva obrane, kada noće u smještajnom objektu, a nalaze se na izvršenju službenih zadaća,
7. sezonski radnici s prijavljenim boravkom u turističkom mjestu.

Osobe od 12 do navršениh 26 godina starosti, plaćaju boravišnu taksu umanjenu za 50%.

Vlasnik kuće ili stana za odmor i članovi njegove uže obitelji, plaćaju boravišnu taksu umanjenu za 70%.

Članovima uže obitelji vlasnika kuće i stana za odmor u smislu ove uredbe smatraju se supružnici, djeca, pastoračad, usvojenici, roditelji i usvojitelji.

Fizičke osobe koje su registrirane za pružanje usluga smještaja u kućanstvu u skladu s propisom kojim se uređuje ugostiteljska djelatnost, plaćaju godišnji paušalni iznos boravišne takse za svaki ležaj i smještajnu jedinicu u kampu koji se koriste za pružanje usluga smještaja.

Dodatni (pomoćni ležajevi) oslobođeni su plaćanja godišnjeg paušalnog iznosa boravišne takse.

Iznimno, ugostitelj koji u skladu s rješenjem o odobrenju za pružanje ugostiteljskih usluga smještaja u kućanstvu, iznajmljuje dvije sobe ili jedan apartman do najviše četiri postelje, u općinama u kojima je prosječna godišnja popunjenost kapaciteta u privatnom smještaju prema podacima turističke zajednice manja od 40 dana, boravišnu taksu mogu naplatiti istodobno s naplatom pružene usluge noćenja ili boravišnu taksu platiti u paušalnom iznosu.

Ugostitelji su dužni godišnji paušalni iznos boravišne takse uplatiti na uplatni račun županijske turističke zajednice do 31. srpnja tekuće godine ili u tri rate, s tim da posljednja rata dospijeva 30. rujna tekuće godine, a u skladu s propisom koji donosi Vlada Federacije Bosne i Hercegovine.

Visinu boravišne takse i visinu paušalne boravišne takse na prijedlog federalnog ministra okoliša i turizma utvrđuje Vlada Federacije u prvoj polovici tekuće godine za slijedeću godinu.

Pravne i fizičke osobe koja pružaju usluge noćenja u smještajnom objektu dužna su, u roku od 24 sata, po dolasku prijaviti i po odlasku objavit i turističkoj zajednici županije sve osobe kojima se pruža usluga noćenja u smještajnom objektu.

Pravne i fizičke osobe koje pružaju usluge noćenja, odnosno usluge korištenja veza u smještajnim objektima i lukama naplaćuju boravišnu taksu istodobno s naplatom pružene usluge.

Iznimno, kada pravne i fizičke osobe naplatu boravišne takse obavljaju istodobno s naplatom usluge pružene na temelju ugovora, obavezne su boravišnu taksu uplatiti tri dana nakon naplate računa, a najkasnije u roku od 7 dana po pruženju usluzi.

U računu za usluge noćenja, odnosno korištenje veza, posebno se označuje iznos naplaćene boravišne takse, a u slučaju neplaćanja odnosno umanjenja boravišne takse navodi se osnova oslobođanja od plaćanja, odnosno plaćanja 50 % ili 30 % dijela.

Pravne i fizičke osobe koje pružaju usluge noćenja u smještajnom objektu dužne su uplatiti boravišnu taksu u roku od pet dana po isteku svakoga tjedna na uplatni račun županijske turističke zajednice.

Županijska turistička zajednica obvezna je, tri dana od proteka roka za uplatu, prispjela sredstva doznačiti korisnicima.

Nadzor nad provedbom Uredbe o boravišnoj taksi obavlja Federalno ministarstvo okoliša i turizma.

Nadzor nad prijavom boravka građana koji se koriste uslugama noćenja u smještajnim objektima u turističkom mjestu izvan svog prebivališta, nadzor nad naplatom i uplatom boravišne takse, kao i nadzor nad raspoređivanjem sredstava boravišne takse obavlja turističko-ugostiteljska inspekcija.

Pravnoj ili fizičkoj osobi koja pruža usluge noćenja u smještajnim objektima, odnosno korištenje veza u luci nautičkog turizma, te vlasnicima kuća ili stanova za odmor koji u propisanom roku županijskoj turističkoj zajednici ne uplate sredstva boravišne takse, turističko-ugostiteljski inspektor rješenjem će naložiti da sredstva boravišne takse uplate županijskoj turističkoj zajednici.

Članarine u turističkim zajednicama

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, na prijedlog Federalnog ministarstva okoliša i turizma, donijela je Uredbu o članarinama u turističkim zajednicama kojom se utvrđuju kriteriji za razvrstavanje turističkih mjesta u razrede, raspoređivanje članarine, skupine gospodarskih djelatnosti i postotci po kojima se obračunava i plaća članarina turističkoj zajednici, rokovi za uplatu članarine, kao i nadzor nad naplatom članarine.

Obveznim članom turističke zajednice postaje svaka pravna i fizička osoba koja na području Federacije BiH ima svoje sjedište ili poslovnu jedinicu koja ostvaruje prihod obavljanjem ugostiteljskih i turističkih, te s turizmom neposredno povezanih djelatnosti.

Visina članarine koju plaća pravna i fizička osoba kao obvezni član turističke zajednice ovisi:

- razredu turističkog mjesta gdje je sjedište ili poslovna
- jedinica pravne osobe,
- pripadnosti pravnoj ili fizičkoj osobi,
- stopi na ukupan prihod utvrđenoj ovom uredbom.

Pravna osoba plaća članarinu turističkoj zajednici u županiji u kojoj ima sjedište tvrtke.

Pravna osoba koja ima poslovnu jedinicu izvan sjedišta tvrtke plaća dio članarine županijama gdje poslovne jedinice imaju sjedište, razmjerno udjelu poslovne jedinice u ukupnom prometu pravne tvrtke.

Fizička osoba plaća članarinu prema sjedištu nadležnog organa koji je izdao odobrenje za obavljanje djelatnosti.

Nadzor nad naplatom članarine od pravnih i fizičkih osoba obavlja ju turističko-ugostiteljska inspekcija i nadležna organizacijska jedinica Porezne uprave Federacije Bosne i Hercegovine, u okviru svojih nadležnosti utvrđenih zakonom.

Raspoređivanje prikupljenih sredstava od boravišne takse i članarine turističkim zajednicama

Upłaćena sredstva od boravišne takse i članarine turističkim zajednicama dostavljaju se korisnicima prema slijedećem rasporedu:

1. 80% sredstava županijskoj turističkoj zajednici;
2. 20% sredstava turističkoj zajednici Federacije BiH.

Turistička zajednica Federacije Bosne i Hercegovine i županijske turističke zajednice dužne su ostvarena sredstva od boravišne takse i članarine turističkim zajednicama rasporediti na sljedeći način:

1. 40% za unaprijeđenje turizma;
2. 20% namjenski za očuvanje, konzerviranje i obnavljanje kulturno-povijesnog i prirodnog naslijeđa.

Za konkretnu primjenu Zakona o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti i Zakona o turističkim zajednicama i promicanju turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine doneseno je veći broj podzakonskih akata od Vlade Federacije BiH i federalnog ministra nadležnog za oblast turizma.

Uz naprijed navedene zakone, za oblast turizma su značajni i ostali pozitivni zakonski propisi, a naročito Zakon o gospodarskim društvima i Zakon o obligacijskim odnosima.

Zakon o gospodarskim društvima propisuje oblike i način osnivanja gospodarskih subjekata (pa samim tim i onih koji se bave djelatnošću turizma i ugostiteljstva), njihove organe, položaj u pravnom prometu i drugo.

Zakon o obligacijskim odnosima kao sustavni zakon je naslijeđen od bivše SFRJ s urađenim korekcijama primjerenih danom vremenu. Ovim zakonom uređuju se temelji obligacijskih odnosa i ugovorni i drugi obligacijski odnosi u oblasti prometa robe i usluga.

Ugovori u turizmu

Zakon o obligacijskim odnosima u Glavi XXIV. od članka 859. do 879., zaključno, razrađuje ugovor o organiziranju putovanja, dok u Glavi XXV. u člancima 880. do 884., zaključno, razrađuje posrednički ugovor o putovanju.

Ugovorom o organiziranju putovanja obvezuje se organizator putovanja pribaviti putniku skup usluga koje se sastoje od prijevoza, boravka i drugih usluga koje su s njima vezane, a putnik se obvezuje organizatoru platiti jednu ukupnu (paušalnu) cijenu.

Posredničkim ugovorom o putovanju posrednik se obvezuje, u ime i za račun putnika, zaključiti bilo ugovor o organiziranju putovanja bilo ugovor o izvršenju jedne ili više posebnih usluga koje omogućuju da se ostvari neko putovanje ili boravak, a putnik se obvezuje za to platiti naknadu.

U Glavi XXVI. ovog zakona u člancima 885. do 896., zaključno, sadržane su odredbe koje se odnose na ugovor o angažiranju ugostiteljskih kapaciteta (ugovor o alotmanu).

Ugovorom o alotmanu ugostitelj se obavezuje u tijeku određenog vremena staviti na raspolaganje turističkoj agenciji određeni broj ležaja u određenom objektu, pružiti ugostiteljske usluge osobama koje uputi agencija i plati joj određenu proviziju, a ova se obvezuje nastojati popuniti ih, odnosno obavijestiti u utvrđenim rokovima kako to nije u mogućnosti, kao i platiti cijenu pruženih usluga, ako je koristila angažirane hotelske kapacitete.

U ovim odredbama zakon je propisao obveze turističke agencije (obvezu obavješćavanja, pridržavanja ugovorenih cijena, plaćanje ugostiteljskih usluga, izdavanje posebne pismene isprave osobama koje šalje), i obveze ugostitelja (obveza stavljanja na korištenje ugovorenih smještajnih kapaciteta, jednakog postupanja, namijenjena cijena usluga i plaćanje provizije). Na kraju ove glave razrađeno je pravo turističke agencije u pogledu odustanka od ugovora o angažiranju smještajnih kapaciteta (ako je obavještenje dano u ugovorenom roku), kao i obveza turističke agencije da popuni angažirane kapacitete.

Ukoliko je ugovorom ova obveza predviđena, turistička agencija je dužna platiti i angažirane kapacitete koje nije popunila.

Ovo je bio kraći presjek važećeg zakonodavstva iz oblasti turizma i ugostiteljstva u Federaciji Bosne i Hercegovine uz napomenu da na razini države Bosne i Hercegovine takvi propisi uopće i ne postoje s obzirom da je ova oblast u nadležnosti entiteta i županija.

Na kraju ovog materijala kao prilog daje se pregled svih važećih zakonskih propisa i podzakonskih akata koji reguliraju ovu iznimno važnu gospodarsku oblast.

PRERGLAD VAŽEĆIH PROPISA IZ OBLASTI TURIZMA I UGOSTITELJSTVA

Turističko-ugostiteljska djelatnost

- Zakon o turističko-ugostiteljskoj djelatnosti ("Službene novine Federacije BiH" br. 19/96 i 28/03)
- Pravilnik o razvrstavanju, minimalnim uvjetima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata ("Službene novine Federacije BiH" br. 23/96, 46/98, 27/00 i 36/02)

- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja upisnika o minimalnim uvjetima za kategoriju ugostiteljskih objekata, te o obrascima zahtjeva ugostitelja i o obliku, sadržaju i načinu vođenja upisnika o minimalnim uvjetima i uvjetima za kategoriju objekata za pružanje ugostiteljskih usluga građana u domaćinstvu, te o obrascima zahtjeva građana
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o obrascu prijave i upisniku o pružanju ugostiteljskih usluga u objektima zatvorenog tipa
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga u seoskom domaćinstvu
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o minimalno-tehničkim i posebnim uvjetima pokretnih ugostiteljskih objekata
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o posebnim minimalnim uvjetima i načinu pružanja usluga u kolima za spavanje u željezničkom vagonu
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja knjige gostiju i popisa gostiju
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o minimalno-tehničkim uvjetima poslovnog prostora putnička agencije
("Službene novine Federacije BiH" br. 23/96 i 14/00)
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja knjige žalbe
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o upisniku turističkih vodiča
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o iskaznici turističkog vodiča
("Službene novine Federacije BiH" broj 23/96)
- Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče
("Službene novine Federacije BiH" br. 2/06 i 75/06)

Turističke zajednice

- Zakon o turističkim zajednicama i promicanju turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine
("Službene novine Federacije BiH" br. 19/96 i 28/03)
- Uredba o članarinama u turističkim zajednicama
("Službene novine Federacije BiH" br. 38/03 i 35/04)
- Uredba o boravišnoj taksi/pristojbi
("Službene novine Federacije BiH" br. 44/06 i 73/06)
- Naputak o načinu obračuna i uplate članarine turističkim zajednicama za 2003. godinu
("Službene novine Federacije BiH" broj 9/04)
- Pravilnik o obliku i sadržaju obrazaca za uplatu članarine turističkim zajednicama
("Službene novine Federacije BiH" broj 50/03)
- *Pravilnik o proglašenju i razvrstavanju turističkih mjesta u razrede*
("Službene novine Federacije BiH" broj 50/03)

- *Odluka o periodu turističke predsezone, glavne sezone i posezone u turističkim mjestima*
("Službene novine Federacije BiH" broj 21/98)
- Pravilnik o obrascima i načinu vođenja upisnika turističkih zajednica
("Službene novine Federacije BiH" br. 23/96 i 46/01)
- Pravilnik o postupku prijave i odjave turista i načinu vođenja popisa turista
(„Službene novine Federacije BiH“ broj 23/96)
- Odluka o utvrđivanju visine boravišne takse/pristojbe za 2009. godinu
("Službene novine Federacije BiH" broj 44/08)
- Odluka o utvrđivanju visine boravišne takse/ pristojbe za fizičke osobe koje su registrirane za pružanje usluga smještaja u domaćinstvu za 2009. godinu
(„Službene novine Federacije BiH“ broj 44/08)

Ostalo

- Zakon o gospodarskim društvima
("Službene novine Federacije BiH" br. 23/99, 45/00, 02/02, 06/02, 29/03, 68/05 i 97/07)
- Zakon o obligacijskim odnosima
("Službeni list R BiH" br. 2/92 i 13/94)
- Posebne uzance u ugostiteljstvu
("Službene novine Federacije BiH" broj 7/97)

OSNOVE TURIZMA

Osnovni pojmovi o turizmu

Riječ turizam dolazi od francuske riječi „tour“, koja označava putovanje.

Riječ „tourisme“ prvi se put pojavila na prijelazu iz 18. i 19. stoljeća u djelu Viktora Jacquemonta „Les Lettres“ 1830. godine. Međutim, riječ „tourisme“ ili turizam više ne predstavlja samo putovanje radi odmora, razonode i drugih motiva.

Kako je vremenom značenje turizma progresivno raslo, tako se i ukazala potreba njegova pojmovnog određenja. Proučavajući mnoge znanstvene pristupe definiranje turizma s gospodarskog, nominalističkog ili statističkog aspekta, najadekvatniju definiciju turizma iznose Švicarci W. Hunziker i K. Krapf 1942. godine, a ona glasi:

„Turizam je skup odnosa i pojmova koje proizlaze iz putovanja i boravaka posjetitelja nekog mjesta, ako se time boravkom ne zasniva prebivalište i ako takvim boravkom nije povezana nikakva njihova gospodarska djelatnost.“

Analitički pristup ovoj definiciji govori sljedeće: da turizam predstavlja niz odnosa društvenog i ekonomskog karaktera, da je turizam s jedne strane definiran putovanjem, a s druge privremenim boravkom i nakon zadovoljenja svojih potreba vraća se u polazišnu točku, odnosno u mjesto svog stalnog boravka.

Pod mjestom stalnog boravka podrazumijeva se turistička destinacija u kojoj je posjetitelj isključivo potrošač, dakle ne smije obavljati neku lukrativnu djelatnost.

Na definiciju turizma nužno se nadovezuje definicija samog turista:

„Turist je svaka osoba koja se na svom putovanju, izvan stalnog mjesta boravka, zadržava najmanje dvadeset četiri sata“

Poznata je i uzrečica „da je svaki turist putnik, a svaki putnik nije turist“. Da bi netko postao turistom, mora otputovati iz svog mjesta stalnog boravka u neko drugo mjesto i tamo privremeno boraviti, a u tome mjestu, odnosno turističkoj destinaciji, on postaje turistički potrošač.

Pojam je, s razvojem turizma, prihvaćen u cijelom svijetu i označava osobu koja privremeno mijenja mjesto stalnog boravka, sa ciljem odmora, razonode, zabave ili rekreacije, a da pri tome ne zasniva nikakvu gospodarsku aktivnost. Na turističkom putovanju turist stupa u mnogobrojne odnose i njegovo putovanje ima, osim posljedica po njega samoga, posljedice i na okolinu, društvo, gospodarstvo i sl. Turističko putovanje traje više od 24 sata, a izletnici su osobe koje posjećuju prostor na manje od 24 sata. Prema tome, u središtu turizma kao društveno ekonomske pojave nalazi se čovjek-turist. Posljedice putovanja se reflektiraju na društvenu i gospodarsku sferu društva. One mogu biti ekonomske, političke, tehnološke, ekološke, prostorne, sociološke i sl. Posljedice su najuočljivije u nacionalnim ekonomijama, posebice kod zemalja koje primaju turiste. Turizam je veoma značajan čimbenik razvoja ukupne svjetske ekonomije. Ova djelatnost sudjeluje s 3,8% u svjetskom BDP, 8,3% zaposlenih u svijetu radi u turizmu, sudjeluje s 12% u svjetskom izvozu roba i usluga, i apsorbira 9,4% ukupnih investicija u svijetu. 2005 godine u međunarodnom turizmu je sudjelovalo 808 milijuna turista, a prihodi su se kretali oko 820 milijardi \$.

Turistička putovanja i turistička djelatnost bilježi nagli porast u dvadesetom stoljeću i karakteristična su za suvremeni svijet, a posljedica su razvoja tehnologije, porasta produktivnosti, razvoja prometa i komunikacija, te općeg gospodarskog i kulturnog razvoja. Visoka razina životnog standarda, kao posljedica porasta produktivnosti rada, omogućili su skraćivanje radnog vremena, te povećanje slobodnog vremena. Fond slobodnog vremena se kreće oko 130 dana godišnje, pa se postavlja pitanje kako ga uporabiti ili popuniti. Stanovništvo višemilijunskih gradova ga koristi najčešće za bijeg u prirodu u blizjoj okolici stalnog prebivališta a negdje oko 6% tog vremena za putovanja na udaljenija područja.

Za suvremeni svijet je karakteristična i urbana koncentracija. Ona je poremetila ekološku ravnotežu i stanovnici velikih gradova imaju je potrebu povratiti.

S porastom blagostanja u društvu mijenja se i položaj pojedinca. Ljudske potrebe se dijele na primarne i sekundarne. U visoko razvijenim zemljama sve je veći broj ljudi koji svojim prihodima mogu podmiriti primarne ili egzistencijalne potrebe, a s viškom prihoda mogu zadovoljiti i luksuzne potrebe - sekundarne. Turizam u konkurenciji s ostalim luksuznim potrebama, a prema pokazateljima na svjetskoj razini, uspješno vodi bitku, pa se već smatra kao neophodna potreba suvremenog čovjeka.

Suvremeni turizam, sredinom dvadesetog stoljeća, poprima značajku masovne pojave. U svijetu se bilježi nagli porast turističkih pu-

tovanja, pri čemu međunarodni turizam ima dva puta veću stopu porasta od rasta domaćeg turizma. Usporedo, s povećanjem broja putnika, koji su motivirani raznovrsnim razlozima za svoje turističko putovanje, razvija se snažna i bogata uslugama, turistička ponuda u svijetu.

Vrste turizma

Veliki broj sudionika u turizmu ima zajedničku osobinu da su ta putovanja motivirana općenito turističkom rekreacijom. Svaki sudionik ima različite sklonosti, interese i mogućnosti za zadovoljenje rekreacijske potrebe. Zbog toga su se i razvile različite vrste turizma. Oblik ili vrstu turizma čine potrošači koji imaju isti ili sličan način zadovoljavanja rekreacijskih potreba. Nasuprot tome formira se i adekvatna turistička ponuda koja će to i omogućiti. Putujući, sudionici turističkog prometa sudjeluju u više oblika turizma. Tako se obitelj koja polazi na godišnji odmor istovremeno bavi boravišnim turizmom, dječjim turizmom i velikim turizmom.

Kriteriji za podjelu turizma na različite vrste su:

1. Prema udaljenosti od stalnog mjesta boravka i trajanju putovanja turizam se dijeli na veliki i mali.
 - a. Veliki ili ferijalni turizam podrazumijeva putovanja u trajanju od 7 - 15 dana, na udaljenije destinacije. Najčešće se odvija u tijeku godišnjih odmora. Većina zemalja je u svoja rodna zakonodavstva uvelo plaćene godišnje odmore, a u svijetu se javlja tendencija podjele godišnjih odmora na dva dijela (ljetno - zima).
 - b. Mali turizam predstavlja putovanja na male udaljenosti do 150 km od stalnog prebivališta turista. Često dobiva i naziv izletnički turizam. Vezan je na kretanje između dva radna tjedna, pa se pojavljuje i naziv vikend turizam. Slobodno vikend vrijeme iznosi preko 120 dana tijekom godine što daje velike mogućnosti za odmor i rekreaciju. Poboľšanjem komunikacija i udaljenosti kod malog turizma pokazuju tendencije povećanja i do 500 km od stalnog mjesta boravka.
2. Prema dužini boravka na destinaciji turizam može biti boravišni i mobilni.
 - a. Stacionirani ili boravišni turizam podrazumijeva putovanje na jednu destinaciju i duži boravak na njoj. Ovakva putovanja se sadržajem obogaćuju raznim kulturnim, sportskim manifestacijama ili izletima u okolici destinacije.
 - b. Mobilni turizam podrazumijeva kretanje tijekom putovanja, odnosno posjeti se veći broj destinacija. U ovaj oblik ubrajamo turističke aranžmane, nautičke ture i tranzitna putovanja.
3. Prema nacionalnom sastavu sudionika u turizmu turizam može biti domaći i inozemni.
 - a. Domaćim turistima smatraju se osobe koje putuju radi rekreacije unutar nacionalnih granica. Od ukupnog broja turista u

svijetu $\frac{3}{4}$ sudjeluju u domaćim turističkim tijekovima. Samo $\frac{1}{4}$ turista se uključuje u inozemni ili međunarodni turizam i to ona skupina koja ima više platežne mogućnosti.

4. Prema mjestu gdje nastaje turistička aktivnost, turizam može biti emitivni i receptivni.
 - a. Emitivni turizam nastaje u stalnom mjestu boravka turista, a podrazumijeva aktivnosti i odnose koji dovode do poticanja turističkih potrošača na kupovinu turističkih roba i usluga. Ovu djelatnost najčešće obavljaju putničke agencije, ali i država može stimulirati nizom mjera putovanja svojih građana.
 - b. Receptivni turizam se razvija u mjestima gdje je locirana turistička ponuda.
5. Prema starosti sudionika u turizmu razlikujemo: dječji turizam, omladinski turizam, turizam radnih ljudi i penzionerski turizam. Razlozi razdvajanja odnose se na različite vrste usluga, različite platežne mogućnost pojedinih skupina turista.
 - a. Djeca zahtijevaju posebne usluge, plaže, zelenilo, parkovi s igračkama i sl. Pored toga ovaj uzrast čini jak utjecaj u obitelji na današnje odluke o tome gdje putovati.
 - b. Omladinski turizam je kategorija potrošača koja ne raspolaže velikim platežnim mogućnostima, ali isto tako ova kategorija turističkih potrošača ne zahtjeva veliki komfor. Zahtjevi se postavljaju kod sportskog, zabavnog i kulturnog sadržaja. Većina europskih zemalja ima organizacije koje okupljaju omladinu i to čine uz pomoć svojih vlada. Međunarodne organizacije u oblasti saobraćaja, također popustima, stimuliraju ovaj vid turizma.
 - c. Radno sposobno stanovništvo čini najveći broj sudionika u turističkim kretanjima. Ova kategorija potrošača je najbrojnija, ali je orijentirana na udarnu turističku sezonu, jer se uglavnom radi o obiteljima sa školskom djecom.
 - d. Umirovljenički turizam, zadnjih decenija predstavlja veoma značajan segment turističkih potrošača, za turističku ponudu. Ova kategorija potrošača raspolaže s neograničenim slobodnim vremenom, a to otvara mogućnost za veću iskorištenost turističkih kapaciteta u predsezoni i postsezoni, što je i povoljnije vrijeme za rekreaciju ove kategorije potrošača. Cijene u ovom razdoblju su primjerenije kupovnoj moći ovog tržišnog segmenta.

Specifični oblici turizma su:

- a. ribolovni,
- b. lovni,
- c. foto – safari,
- d. naturizam,
- e. kongresni turizam,
- f. seoski turizam.

Temeljem analize resursa, mogućnosti njihove turističke valorizacije i dostizanja konkurentnosti na području F BiH moguć je razvoj sljedećih turističkih proizvoda:

- sportsko - rekreacijski turizam,
- kulturni turizam,
- vjerski turizam,
- poslovni turizam,
- gastronomija,
- zdravstveni turizam, wellness, SPA,
- ekoturizam,
- ruralni turizam,
- odmorišni turizam,
- etno turizam,
- posebni interesi,
- događajni turizam,
- tematski parkovi,
- avanturizam,
- zabava,
- hiper turizam,
- incentive.

Razvoj turizma

Počeci civilizacije pokazuju da u prvo vrijeme čovjek mijenja mjesto stalnog boravka zbog pronalaženja povoljnijih uvjeta življenja. Slične pojave turizmu javljaju se kod prvih civiliziranih naroda. Putovanja su motivirana zabavom, natjecanjima ili rasonodom. U prvo vrijeme ona su rezervirana za povlaštene društvene klase. Najznačajniji primjeri su u Antičkoj Grčkoj i Rimskoj državi. Olimpijade su događaji na koje putuju svi slobodni građani grčkih država. Motiv putovanja su natjecanja u atletskim disciplinama, oratorstvu i pjesništvu. Prekidaju se svi ratni sukobi i proglašava se „sveti mir“. Svaki građanin Grčke bio je dužan pružiti gostoprimstvo putniku na Olimpijske igre, iz čega će se pojaviti i zakon o gostoprimstvu „hostis“ i u rimskoj državi. U to doba propisani su i prvi devizni propisi koji reguliraju zamjenu novca. Pobjednici se slave do sljedećih Olimpijskih igara, po kojima Grci računaju i vrijeme. Mnogobošci Grci grade i hramove u slavu svojih bogova, zaštitnika gradova. Svećenice čuvaju hramove i proriču sudbinu mnogim Grcima koji ih posjećuju. Grci njeguju kulturu tjelesne snage te posjećuju i termalne izvore u Epiru i Eubeji.

Rimsko carstvo također svoju snagu temelji na jakoj i sposobnoj vojsci - rimskim legijama, koje trebaju držati u pokornosti beskraj provincija. Da bi se održala tjelesna spremnost legija velika se pozornost posvećuje tjelesnoj rekreaciji. Za to najbolje služe terme koje se grade na izvorima tremo - mineralnih voda ili se akvaduktima dovode do gradova. U njima se pored kupanja odvija sav kulturno-zabavni život povlaštene klase. Rimski ljetnikovci su također način da povlaštena klasa provede ljetno razdoblje izvan rimskih zidina. Za rimski narod

organiziraju se javne priredbe. Rimljani grade okrugle građevine – arene u kojima se priređuju razne priredbe kao što su gladijatorske borbe, trka rimskih trokolica i sl. Do danas su sačuvani ostaci takvih građevina (Koloseum u Rimu, Pulska arena).

Pojava kršćanstva donosi promjene i u načinima rekreacije. Za srednji vijek je karakterističan veliki utjecaj Crkve u svim sferama življenja, pa će i rekreacija gubiti aktivnu funkciju i prelaziti u pasivnu sferu. Dominira psihička rekreacija. Povlaštena klasa i dalje zadržava neke oblike aktivne rekreacije kao što su viteški turniri i lovni pohodi. Za potlačene ostaju vjerska hodočašća. Ova putovanja će širiti Europom mnoge bolesti. Kuga će u srednjem vijeku desetkovati europsko stanovništvo.

Počeci moderne proizvodnje i pojava prvih manufaktura dovest će do stvaranja buržoaskog sloja koji, u želji da zauzme nove društvene pozicije, nastoji se obrazovati. Tako se javljaju prva putovanja po europskim gradovima sinova engleskih fabrikanta pod nazivom „Grand tour de l'Europe“ - velike ture po Europi. Namjera da se obrazuju često se pretvarala u višemjesečne posjete Parizu, Veneciji, Beču s obiljem zabave i razonode. I filozofski pokret - Romantizam ima svoj utjecaj na povećanje broja putnika. Russo, Goethe, Chateaubriand i Byron su

njegovi predstavnici, a glavni moto je povratak prirodi i nalaženje inspiracije u njoj.

Tuberkuloza također u to doba, utječe da sve veći broj ljudi posjećuje Alpe.

Početak XIX. stoljeća donosi nova otkrića, a njihova primjena u prometu znatno će doprinijeti omasovljavanju turističkih kretanja. Spora i neudobna kočija, bit će zamijenjena vlakom. Osnovna prednost željeznice bit će mogućnost da se jednom kompozicijom preveze veći broj putnika. Ovu prednost uočit će prvi Tomas Kuk i organizirati putovanje za članove antialkoholičarskog društva na njihovu godišnju skupštinu, iz Lestera u Lafboro. Taj datum veže se za početak organiziranog turizma ili turističkih kretanja koja će poprimiti masovniji karakter. Kuk osniva prvu putničku agenciju i dobiva koncesiju za prodaju željezničkih karata i izvan staničnih zgrada. Organizira posjete svjetski izložbama u Parizu, Londonu, put oko svijeta parobrodom i posjeta Egiptu. Poslovanje agencije se veoma brzo širilo, a zahvaljujući dosta povoljnim cijenama u putovanja se uključuju i srednji slojevi društva. Širenjem željezničke mreže proširuje se i broj destinacija na koje Kuk organizira putovanja. Usporedo se u svijetu osnivaju nove putničke agencije. Henri Wells osniva "Amexco", Karl Standen osniva prvu njemačku agenciju. I danas ove agencije uživaju međunarodni ugled u turizmu. Dvadeseto stoljeće donosi modernizaciju željeznica, promjene u pogonu, brzini i udobnosti.

Na scenu stupa novo prijevozno sredstvo. Kao što je željeznica okupila turističke potrošače, automobil će donijeti nove mogućnosti. Otvorit će se i ona područja koja nisu bila dostupna željeznici, a čovjek će moći doći u neposredni dodir s prirodom, što će donijeti i pojavu novih vrsta turizma: moto turizam, kamping turizam i slično.

Između dva svjetska rata počinje i angažiranje države u oblasti turizma. U Italiji se osniva „ENIT” - organizacija čiji je zadatak skrbiti o unaprijeđenju turizma. U većini zakonodavstava uvodi se plaćeni godišnji odmor radnika. Uviđajući značenje turizma za poboljšanje zdravstvenog stanja stanovništva i održavanje radne sposobnosti, nizom mjera, države stimuliraju putovanje.

Automobil ulazi u masovnu uporabu između dva rata, a nova ekspanzija nastaje 60-ih godina XX. stoljeća. Porast produktivnosti u proizvodnji snižava cijenu automobila, pa ovo prijevozno sredstvo postaje pristupačno širem krugu potrošača.

Kraj XX. stoljeća obilježen je avionom. Modernizacija ovog prometa je omogućena razvojem telekomunikacija, meteorološke službe u svijetu i izgradnjom aerodroma što je znatno doprinijelo povećanju broja putnika, naročito na udaljenijim destinacijama. Ovome doprinosi i sustav tarifa u prijevozu s veoma pristupačnim cijenama - charter letovi. Iako se najveći dio svjetskog turističkog prometa odvija na europskom kontinentu, zadnje decenije XX. stoljeća pokazuju, zahvaljujući avionu, da se u turistički promet uključuju i veoma udaljene destinacije, te će se promet turista u navedenom razdoblju vjerojatno ravnomjernije raspoređivati i na ostali dio svijeta.

Također, javlja se i preraspodjela zemalja koje su izvori turističke potražnje. Zahvaljujući gospodarskom rastu mnoge zemlje se svrstavaju u kategoriju razvijenih zemalja iz kojih će se regrutirati turistički potrošači u međunarodnom turizmu.

Obilježja turističke potražnje

Blagostanje u društvu, razvoj prometa i višak sredstava i vremena, te obilje turističkih usluga glavni su poticajni uvjeti koji su djelovali na omasovljenje turističkih putovanja u suvremenom društvu. Postoje i neki ograničavajući uvjeti koji djeluju destimulirajuće na donošenje odluke o turističkom putovanju.

Prema dosadašnjem razvoju turizma u svijetu mogu se uočiti određene zakonitosti vezane za nastanak turističke potražnje. Turistički potrošači se javljaju u onim zemljama za koje je karakterističan visok stupanj gospodarskog razvoja i visoku razinu nacionalnog dohotka po glavi stanovnika.

Prof. Marković („Osnove turizma”) navodi osnovne uvjete za stvaranje turističke potražnje.

Uvjeti se dijele u dvije skupine: objektivni i subjektivni čimbenici turističke potražnje.

- Objektivni su: slobodna sredstva, slobodno vrijeme, radna i životna sredina u kojoj pojedinac živi i ostali objektivni uvjeti.
- Subjektivni su vezani za osobnost turista i mogu djelovati tek ako postoje objektivni uvjeti za nastajanje turističke potražnje.

Čovjek svoje potrebe može razvrstati u dvije skupine: primarne ili egzistencijalne i sekundarne ili luksuzne.

Primarne potrebe su za hranom, odjećom i stanovanjem. Ako su prihodi koje pojedinac ostvaruje na razini da se njima mogu podmiriti primarne potrebe, ne postoji mogućnost da se formiraju slobodna sredstva za podmirenje sekundarnih potreba. Od opće razine razvijenosti zemlje zavisi i položaj pojedinaca u toj zemlji. Za razvijene zemlje važi i pravilo da stanovništvo ima visok standard ili veće mogućnosti za podmirenje potreba. U nerazvijenim zemljama cijena rada je daleko niža i prihodi često ne mogu omogućiti ni zadovoljavanje primarnih potreba. Višak sredstava ili slobodna sredstva, kod stanovnika razvijenih zemalja, koja će ostati nakon podmirenja primarnih potreba, mogu se uporabiti za sekundarne ili luksuzne potrebe.

Turizam spada u kategoriju luksuznih potreba, ali se istovremeno nalazi i u velikoj konkurenciji s ostalim vrstama takvih potreba. Hoće li netko uporabiti novac za putovanje ili kupovinu nakita ili luksuznih stvari i slično, zavisi od osobe.

Subjektivni čimbenici mogu djelovati ako su ispunjeni objektivni uvjeti. Ako se osoba odluči na turističku potražnju motivirana zdravstvenim razlozima ili svjesnim osjećajem potrebe za odmorom ili obra-

zovanjem, kažemo da su djelovali racionalni razlozi za donošenje odluke o putovanju. Međutim, često se događa da netko putuje jer je to moderno, zbog oponašanja, ljubavi ili vjere. Takva je odluka donesena na osnovi iracionalnih razloga. U turističke tijekove se uključuju i jedni i drugi potrošači.

Činjenica je da se potrošači u turizmu veoma razlikuju ili je potražnja veoma heterogena, što je poseban problem za turističku ponudu koja joj se kao takvoj treba prilagoditi.

Odluka o potrošnji je uvjetovana nizom elemenata. Jedna je razina obrazovanja sudionika u turizmu. Istraživanja pokazuju da se u turizam uključuju osobe s višom razinom obrazovanja, većim prihodima, obitelji s manjim brojem djece, stanovnici velikih gradova i sl. Pored ovoga turistička potražnja je veoma elastična. Ona reagira na promjene u dohotku i to tako što svako povećanje dohotka izaziva veće povećanje turističke potražnje. Zatim, na smanjenje potražnje mogu utjecati oscilacija cijena i promjene u turističkoj ponudi. Konkurencija na turističkom tržištu je velika i potražnja veoma lako preusmjerava svoje tijekove ili pobjedu odnose druge luksuzne robe. I od onih koji raspolažu uvjetima da postanu turistički potrošači, samo se jedan dio stvarno uključuje u turističke tijekove i oni predstavljaju realnu turističku potražnju. Turistička ponuda se na tržištu postavlja prema potencijalnoj potražnji, a realna potražnja je nepoznata do momenta razmjene robe i usluga na tržištu.

Uvjeti za razvoj turizma

Suvremeni turizam bilježi 150 godina svoje povijesti i tijekom toga vremena formirale su se određene zakonitosti u razvoju i odvijanju ove društveno ekonomske pojave. Osnovna zakonitost je kretanje prema područjima s ugodnom klimom za ljudski organizam, a drugo pravilo je da su to tijekovi iz razvijenih industrijskih zona prema onim područjima koja su zadržala svoj prirodni ambijent, odnosno koja u ekološkom smislu nemaju industrijsku zagađenost područja.

Motivi putovanja suvremenog turiste su veoma raznovrsni i uglavnom se sastoje od većeg broja. Zato i kažemo da se vrši kombinacija motiva putovanja. Najznačajniji motivi su razne vrste atrakcija koje možemo podijeliti sa više aspekata. Svako turističko područje nastoji što bolje iskoristiti turističke resurse. Atrakcija podrazumijeva turističke resurse koji su prilagođeni i dostupni za turistički posjet. Atrakcija treba biti informativno i prometno dostupna turistima. Turistička atrakcija je sastavni dio turističkog proizvoda destinacije na kojoj se nalazi. Tako atrakcije prema posjećenosti dijelimo na primarne i sekundarne.

Primarne su osnovni razlog posjeta nekoj destinaciji dok se sekundarne posjećuju usput ili u tranzitu. Prema sadržaju mogu biti atrakcije lokaliteta ili događaja, a prema nastanku mogu biti prirodne i društvene.

Turistički potrošači se na svojim putovanjima usmjeravaju prema onim područjima koja mogu zadovoljiti više turističkih potreba. Pri do-

nošenju odluke za putovanje ljudi se rukovode raznovrsnim motivima. U jednom turističkom putovanju sadržano je zadovoljenje rekreacijskih, obrazovnih, kulturnih i sl. pojava. Jednostavno rečeno neophodno je da se usuglasi ugodno s korisnim i tada je putovanje postiglo svrhu.

Faktori turističke potražnje

Objektivni:

- životni standard
- slobodna sredstva
- radna i životna okolina
- slobodno vrijeme
- ostalo

Subjektivni:

racionalni	iracionalni
-razumni razlozi za putovanje	-moda
	-oponašanje
	-snobizam
	- prestiž

Motive putovanja ili atraktivnosti možemo razvrstati u dvije osnovne skupine: prirodne atrakcije i društvene atrakcije. Suvremeni se turist nastoji opredijeliti za one destinacije na kojima može pronaći kombinaciju prirodnih i društvenih atrakcija. Prirodne mu omogućavaju fizičku rekreaciju, a društvene duhovnu nadogradnju.

Prirodni uvjeti za razvoj turizma

U prirodne atrakcije ubrajamo:

- klimu,
- reljef,
- hidrografiju,
- floru i faunu.

Klima

Kroz razvoj turizma uočljivo je da se turističke migracije usmjeravaju prema područjima s klimatskim osobinama koje su povoljne za ljudski organizam. Tipovi klime koji imaju povoljno djelovanje na ljudski organizam su mediteranska i planinska.

Sredozemna ili mediteranska klima odlikuje se velikim brojem sunčanih dana (prosječno 2 600 sati godišnje za Mediteran), povoljnim temperaturama (oko 18°C), suhim i žarkim ljetima i blagim zimama i optimalnom vlažnošću zraka (oko 60%). Zbog ovih osobina i mogućnosti rekreacije na vodi, najveći dio europskih turista svoja putovanja završava na obalama Mediterana.

Planinska klima je karakteristična po kratkim i svježim ljetima, i u zimskom razdoblju s obiljem snježnih padalina koje omogućavaju

bavljenje zimskim sportovima. Kod ovog tipa klime se razlikuju od nadmorske visine – subplaninska do 500 m nadmorske visine, planinska i visokoplaninska preko 1 500 m nadmorske visine. Za turističko iskorištavanje je povoljna planinska i visokoplaninska klima. Kod planinske klime veoma važan element je i dužina zadržavanja snježnog pokrivača, zbog zimskih sportova.

Reljef

Predstavlja geomorfološke osobine područja. Sa turističkog aspekta interesantna je vodoravna i okomita razuđenost. Prvo predstavlja razvedenost morske obale. Pod okomitom razuđenošću podrazumijevamo kopneno zaleđe ili planine. U povoljnijem položaju su one turističke zemlje koje imaju obalu s otocima. Takva područja su mnogo ljepša, a osim toga otoci produžavaju i obalnu liniju mora, s mnoštvom zaliva, uvala.

Okomita razvedenost podrazumijeva kopneno zaleđe - planine, pa su veoma posjećena ona područja gdje se javljaju kombinacije visokih planina i morske obale i gdje je moguće u jednom danu plivati i skijati.

Hidrografija

Obuhvaća bogatstvo vodenim tokovima i površinama. Turistička klijentela uglavnom bira područja uz obalu mora, jezera i rijeka, jer blizina vode omogućava mnoge vrste rekreacije.

More pruža najveće mogućnosti za odmor i rekreaciju pogotovo ako se radi o toplim morima. Takve osobine posjeduje Mediteran koji tijekom ljetnog razdoblja ima temperaturu morske vode od 24 - 27 C°, visok postotak saliniteta 38‰, malu valovitost i visok stupanj prozirnosti vode, lijepu modru boju kao važne estetske elemente.

Jezera su posebno značajna ako se radi o velikim vodenim površinama smještenim unutar kontinenta. Za turiste su posebno privlačna jezera locirana u planinskim područjima, kao što su Logo di Mađare, Logo di Gazdo, Bledsko, Bohinjsko.

Rijeke su pogodne za razvoj ribolovnog turizma i bavljenje određenim vrstama rekreacije - splavarenje, kajakaštvo.

Flora i fauna

Predstavljaju biljni i životinjski svijet. U zavisnosti od klime i geografskog položaja razlikuju se i ovi atraktivni prirodni elementi. Biljni pokrivač mediteranskog područja je specifičan po određenim vrstama kao što su primorski bor, oljander, lavanda ili limun, naranča, badem. Kontinentalno područje je karakteristično po bjelogoričnim i crnogoričnim šumama. Svaki od ovih biljnih pokrivača stvara poseban karakteristični ambijent sa specifičnim mirisima i ugođajem. Istovremeno to je i uvjet za život mnogih životinjskih vrsta. Prirodni uvjeti i razne životinjske vrste osnovni su preduvjet za razvoj lovno-gostinjskog turizma.

Društveni atraktivni čimbenici

Prirodni uvjeti su glavni motiv dolaska turista na određeno područje. Kroz razvoj turističke ponude uočilo se da se privlačnost područja može obogatiti iskorištavanjem atrakcija koje su karakteristika te regije, lokaliteta i slično. Osim toga, ove atrakcije ne možemo nazvati robama ali se putem turizma mogu valorizirati njihove vrijednosti. Neka područja, u nedostatku dobrih prirodnih atrakcija su favorizirali i promovirali atrakcije koje je izgradio čovjek, da bi time povećali svoju konkurentnost na tržištu. Svi uvjeti turističke ponude koji privlače turiste, a nisu rezultat djelovanja prirodnih sila, nego čovjekova umijeća tijekom povijesti, nazivamo društvenim atraktivnim čimbenicima.

Čine ih:

- kulturno - povijesni spomenici,
- kulturne ustanove,
- kulturne institucije,
- zabavne, sportske i prirodne manifestacije.

Spomenici su materijalna i nematerijalna dobra sačuvana iz prošlosti, a koja reprezentiraju određeno razdoblje iz razvoja ljudskog društva. Kada se radi o turističkom posjetu mnogi od njih su glavni motiv posjeta određenoj destinaciji. Spomenici svjetske vrijednosti su glavni motiv dolaska turista na određenu destinaciju. Pod zaštitom UNESCO-a se nalazi preko 300 spomenika, i oni su veoma posjećeni. Spomenici lokalnog značenja dopunjavaju sadržaj boravka turista na određenoj destinaciji i obavljaju svoju kulturnu i obrazovnu funkciju. Iskorištavanjem spomenika postiže se dvostruka korist. Valorizaciju vrijednosti mjerimo brojem posjeta i ostvareni prihod subjekata turističkoga gospodarstva tog lokaliteta. Sami spomenici se bolje održavaju i lakše obnavljaju jer je sredina svjesna njihove vrijednosti. Turisti najčešće posjećuju arhitektonsko urbanističke cjeline, kao što su stari gradovi, gdje na manjem prostoru imaju mogućnost vidjeti više spomenika, muzeja, galerija, manifestacija i sl. Najpoznatije takve cjeline su Venecija, Dubrovnik, Bašćarsija, Kujundžiluk i sl.

Podjela se obavlja prema razdoblju iz kojega potiču. Svjetski reprezentanti prapovijesti su npr. pećina Altamira u Španjolskoj ili Krapinska pećina kod Zagreba.

Antički spomenici su koncentrirani u Grčkoj: Akropola - Atena, Rim - Koloseum, Forum Romanum, Splitu: Dioklecijanova palača. Srednji vijek ima obilje reprezenata u različitim stilovima gradnje - romanika, gotika, renesansa, barok itd. Najposjećeniji su sakralni objekti, jer su se i najbolje sačuvali tijekom stoljeća. Crkve za koje možemo reći da su reprezentanti europskog graditeljstva srednjeg vijeka su: Notre Dame u Parizu, katedrale u Milanu, Kölnu, crkva sv. Petra u Rimu itd.

Svako podneblje ima svoje obilježje i svoje spomenike. Tako su područja Balkana karakteristična po utjecajima zapadne civilizacije i njezina utjecaja i u arhitekturi srednjeg vijeka, što je posebno izraženo u gradovima na jadranskoj obali: Crkva sv. Vlaha - Dubrovnik, katedrala

u Šibeniku, crkva sv. Donata, Stošija - Zadar, crkva sv. Duje - Split, Trogirska katedrala.

Istočni dio je do XIV. stoljeća pod utjecajem Bizantinskog carstva, pa se na ovim područjima grade manastiri. Najpoznatije građevine su na Kosovu i na Ohridu u Makedoniji. Prodor Turaka će donijeti utjecaj islamske arhitekture koja će ostaviti tragove u džamijama, hamamima, ćuprijama, sahat kulama, bezistanima. Ovo područje značajno je i po stećcima - nadgrobnim spomenicima bogumila, a najpoznatije nekropole su: Radimlja kod Stoca i Glasinac na Romaniji. Mnogi europski gradovi raspolažu spomenicima ranog kapitalizma (neogotika) iz devetnaestog stoljeća. Pariz, London Beč, Prag, Budimpešta su prave riznice spomeničkog blaga. Neki objekti novijeg datuma također spadaju u društvene atrakcije a vezani su za značajne povijesne događaje ili gospodarske manifestacije, npr. Ajfelov toranj u Parizu, ili memorijalni objekti.

Prema tome, spomeničko blago je veoma raznovrsno i bogatstvo povijesti diktira i njegovu brojnost i kvalitetu. U povoljnijoj se situaciji nalazi ono turističko područje koje je svoje spomeničke resurse pretvorilo u turističke atrakcije, odnosno učinilo ih dostupnim turističkom posjetu.

Drugu skupinu čine one institucije koje prikupljaju, izučavaju, sistematiziraju, prezentiraju kulturno-povijesno nasljeđe određene sredine. To su muzeji, galerije, knjižnice, zbirke. Svjetski poznate institucije - muzeji su Louvre - Pariz, Prado - Madrid, Ermitaž - Petrograd. Kulturne institucije su i kazališne kuće, te operne kuće kao i kulturne manifestacije - festivali koji privlače posjet turista. Aktivnost ovih institucija naročito se pojačava tijekom turističke sezone. U tijeku ljeta npr. u Pragu radi 30 kazališnih kuća, a Splitsko ljetno, Dubrovačke ljetne igre, Venecijski festival, Kanski festival okuplja klijentelu visoke platežne moći, koja posjet ovakvim događajima smatra i prestižem. Razne priredbe kulturnog karaktera kao što su zabavni koncerti ili veliki festivali zabavne glazbe su posebne atrakcije. Sajmovi i sportske svjetske priredbe osim glavne priredbe i sportske funkcije imaju i turističko značenje, jer su motiv posjeta mnogobrojnih posjetitelja.

Komunikativni - prometni uvjeti za razvoj turizma

Razvoj prometa tijekom povijesti je izazivao prave skokove u razvoju turizma. Od pojedinačnih putovanja do masovnih migracija u XX. stoljeću moglo je doći jedino zahvaljujući razvoju i izgradnji komunikacija i napretku u tehnologiji proizvodnje prijevoznih sredstava. Za razliku od prometa namijenjenog svakodnevnom prijevozu tereta i ljudi, turistički ima određene značajke. U njemu sudjeluju prijevoznici kojima je to osnovna djelatnost, ali u toj vrsti transporta sudjeluje i masa negospodarskih transportnih sredstava, koja momentom uključivanja u putovanje ulazi u gospodarske tokove (privatni automobili). Turistički transport obuhvaća komunikacije, prijevozno sredstvo, organizaciju.

Željeznica je odigrala najznačajniju ulogu u omasovljavanju turističkih kretanja. Njezina dominacija traje sve do II. svjetskog rata. Ovom vrstom prijevoza se više koriste domaći turistički potrošači. Intenzivan razvoj je u drugoj polovici XIX. stoljeća, dok je XX. stoljeće obilježeno nastojanjem da se poveća brzina prijevoza, vučna snaga vlakova, povećanje udobnosti u prijevozu i uvođenju specijalnih usluga - poslovni vlakovi, ugostiteljske usluge, turistički vlakovi, prijevoz automobila, ekspresni vlakovi, i sl. Željeznica nastoji ovim inovacijama zadržati klijentelu i održati se u konkurenciji drugih prijevoznih sredstava. Ono i dalje ostaje prijevozno sredstvo za masovni prijevoz i najmanje zavisna od vremenskih uvjeta. Iako brojčano ne gubi broj putnika, njezin udio u broju prevezenih putnika stalno opada u korist aviona i automobila. I dalje spada u najjeftinije prijevozno sredstvo. Najrazvijenije željeznice imaju Francuska, Italija, Njemačka i Japan. Postižu se brzine i preko 200 km na sat. TŽV vlakovi u Francuskoj voze putnike ispod La Mancha. Ovoj vrsti prijevoza pripadaju i brdske željeznice koje u Švicarskoj idu i na visine preko 3 500 metara nadmorske visine kao i žičare bez kojih je nezamisliv razvoj zimskog turizma.

Automobil će nakon I. svjetskog rata donijeti nove revolucionarne promjene u razvoju turizma. Njegove prednosti su potpuna sloboda u polasku od kuće, izbor suputnika, biranje tempa putovanja, te prodor u ona područja koja nisu bila dostupna željeznicom. Osim toga, automobile je omogućio i neposredniji dodir s prirodom, a kao posljedica bio je razvoj kamping turizma s velikim brojem poklonika. Nakon II. svjetskog rata, a zahvaljujući porastu produktivnosti u proizvodnji automobila i snižavanju njegove cijene, postaje dostupno prijevozno sredstvo širokom broju potrošača.

Brzom napretku ove vrste prometa doprinijela je izgradnja modernih autocesta sa 6 traka, koje omogućavaju postizanje velikih brzina i imaju veliku propusnu moć, tako da se razdaljine od 1000 km savladavaju za kratko vrijeme i bez velikog zamora. Preko 70% europskih turista koristi automobil za turistička putovanja. Značajan je i javni cestovni promet - autobus jer se njime prijevozi veliki broj turista.

Brod predstavlja najstarije prijevozno sredstvo, a za turistički prijevoz postaje značajan od momenta kada Tomas Kuk organizira prvo putovanje oko svijeta parobrodom u XIX. stoljeću. Primjena parnoga stroja smanjit će zavisnost od vremenskih prilika i učiniti ovo prijevozno sredstvo veoma značajnim u povezivanju kontinenata na kraju XIX. stoljeća i u prvoj polovici XX. stoljeća. Zbog korištenja prirodnih putova, brod spada u najjeftiniji prijevoz, ali putnike je izgubio zbog svoga osnovnog nedostatka, nedovoljne brzine, iako je najudobnije sredstvo prijevoza.

U suvremenom turizmu brod ima svoje poklonike u sljedećem:

- morska krstarenja su putovanja na kojima su turisti smješteni na brodu, a posjećuju one destinacije koje se nalaze u lukama u koje

brodovi pristaju. Takva putovanja su naročito popularna na Mediteranu i Karipskim otocima.

- priobalna plovidba je od vitalnog značenja za razvoj turizma onih zemalja koje imaju razvedenu obalu, kao što su Hrvatska i Grčka. Otoci s kopnom povezani su trajektnim vezama za prijevoz vozila i putnika ili hidrobusesima - brzim hidrogliserima koji prevoze samo putnike.
- treći vid je jahting turizam. Podrazumijeva razne vidove rekreacije na manjim plovnim objektima. Sve zemlje s prirodnim uvjetima za ovaj vid turizma nastoje ga razviti, jer se uglavnom radi o klijenteli s većim platežnim mogućnostima. Za razvoj ove vrste turizma neophodna je izgradnja određenih infrastrukturnih objekata - marina - za prihvatanje plovnih objekata. Obično se za to koriste prirodni zaljevi, drage i uvale.

Novi preokret u načinu putovanja donio je zračni promet. Nakon II. svjetskog rata, primjena ratne tehnologije u civilnom zrakoplovstvu, donosi brz rast ove vrste transporta.

Osnovna prednost aviona je mogućnost savladavanja velikih relacija za kratko vrijeme ili brzina. Ovo će omogućiti uključivanje u turističke tijekove i onih destinacija koje su zbog udaljenosti bile nedostupne. Tako će razvoj zračnog prometa suvremenom turistu učiniti dostupnim sve točke na zemaljskoj kugli. S obzirom na udaljenost, linije u prometu možemo podijeliti na kratke do 500 km, srednje do 1 500 km, duge do 3 000 km i interkontinentalne preko 3 000 km.

Na kratkim relacijama avionu konkuriraju automobil i vlak, jer se javlja tzv. „jalovo vrijeme“ u odlasku i povratku s uzletišta, što je skoro izjednačeno s vremenom koje je potrebno automobilu na istoj relaciji. Avion nema konkurenciju u prijevozu na većim razdaljinama, iako su cijene prijevoza znatno veće. Brzom ekspanziji doprinijela je i izgradnja uzletišta, poboljšanje komunikacijskih veza i uvezivanje nove vrste prometa na međunarodnom planu.

Avio kompanije su učlanjene u IATA (International Air Transport Association) - međunarodno udruženje koje je međunarodnim konvencijama reguliralo međunarodne odnose i dalo jedinstvene poslovne kodekse i pristojbe koje moraju poštovati sve članice. Međunarodni sustavi bookinga omogućavaju za 1,5 min povratnu informaciju o svim slobodnim mjestima na bilo kojoj relaciji u svijetu. To je u zadnjem desetljeću znatno doprinijelo povećanju iskorištenosti kapaciteta aviona i povećalo rentabilnost poslovanja avio kompanija.

Posebnu prednost za turizam ima uvođenje „čarter letova“, kod kojih je cijena niža i do 50% vrijednosti karte na redovnoj liniji ili uvođenje IT tarifa (kombinacija ugostiteljskih usluga i avionskog prijevoza). Od 4% koliko je bio udio avio prijevoza prije 10 godina je poraslo na 12%. Karakteristično je da se strani turisti najviše koriste ovom vrstom prijevoza ako posjećuju otočne zemlje (V. Britanija, Japan) ili ako se nalaze na isturenim točkama kontinenta (Grčka, Portugal, Španjolska). Suvremeni putnički avioni imaju veliki kapacitet - preko 300 putnika.

Za turistički je promet važno da zadovolji slijedeće kriterije:

- brzo,
- udobno,
- sigurno,
- jeftino.

Zadnji kriterij je vrlo bitan jer u ukupnim troškovima putovanja troškovi na troškove prijevoza otpada 25%, pa većina turista pozorno bira prijevoz do turističkog odredišta.

Receptivni ili prihvatni čimbenici turističke ponude

To je onaj dio turističke ponude čiji je zadatak da prihvati turistu na odabranoj destinaciji koju posjećuje, i da mu pruže odgovarajuće usluge koje će mu omogućiti rekreiranje. Preduvjet za formiranje ovih turističkih uvjeta je postojanje atraktivnih i komunikativnih čimbenika turističke ponude, a ekonomski rezultati turizma su upravo posljedica postojanja receptivnih uvjeta.

Receptivni čimbenici su smješteni u turističkim mjestima. Pod pojmom turističkog mjesta možemo smatrati ona područja koja privlače turiste, i koja su posjećena duže vremensko razdoblje, a posjeti se obavljaju u određenim razdobljima godine - turističkoj sezoni. Ova mjesta su obično uređena i opremljena za boravak turista. Pri tome se podrazumijeva da i znatan dio domicilnog stanovništva ostvaruje prihod od turističke djelatnosti. Pošto se stanovništvo ovih mjesta, u vrijeme posjeta turista, nekada poveća i dva - tri puta, u odnosu na domaće stanovništvo, ova mjesta imaju povećane obveze za uređenjem mjesta i kapaciteta infrastrukturnih objekata (lokalne prometnice, vodovod, elektrodistribucija, kanalizacija). Da bi se osigurala sredstva, turistička mjesta imaju po propisima posebno pravo ubiranja turističke ili boravišne pristojbe). Država može mjerama ekonomske politike stimulirati razvoj turističkih mjesta. To se obično čini povoljnim linijama kredita za infrastrukturne objekte.

Svaka zemlja donosi svoje propise o proglašavanju nekog mjesta turističkim i ovi propisi se znatno razlikuju među europskim zemljama.

Statistička služba dijeli ova mjesta na:

- primorska,
- planinska,
- banjska,
- gradski centri,
- ostalo.

Receptivne čimbenike čine materijalni objekti i osobni rad. Pojedini receptivni čimbenici su kombinacije ova dva elementa, a kod nekih se pojavljuje samo ljudski rad kao kod turističkih vodiča, turistički animatori. Ljudski čimbenik u pružanju turističkih usluga je nezamjenjiv, ali je i turistička tradicija i kultura veoma važan element za određeno područje.

Receptivni čimbenici najviše doprinose da neko mjesto dobiva status turističkog. Ove uvjete prema njihovom djelu u pružanju turističkih usluga možemo podijeliti u dvije skupine:

1. izravni
 2. neizravni.
- Izravni receptivni čimbenici turističke ponude, prilikom pružanja usluga turistima, dolaze u neposredni kontakt s korisnicima turističkih usluga i izravno naplaćuju izvršene usluge.
 - Neizravni receptivni čimbenici sudjeluju u kompletiranju kompleksne turističke usluge, ali naplatu svoje usluge naplaćuju posredstvom izravnih čimbenika turističke ponude.

U izravne receptivne čimbenike turističke ponude ubrajamo:

- a. objekte za smještaj,
- b. ugostiteljske objekte za ishranu,
- c. trgovačke radnje,
- d. lokalni promet,
- e. obrtničke radnje i servise,
- f. PTT,
- g. turističke biroe.

Neizravni receptivni čimbenici su:

- a. parkovi,
- b. fontane,
- c. lokalni putovi,
- d. parkirališta,
- e. vodovodi
- f. elektrodistribucija i kanalizacija.

Prihvatni uvjeti za turizam ne služe samo turistima, nego se njima koristi i domaće stanovništvo, pa imaju kombiniranu funkciju. Jedino razlika je u kapacitetu ovih objekata koji se projektiraju prema činjnom posjetu turista u turističkoj sezoni i broju stanovništva nekog mjesta. Neki pak od receptivnih čimbenika služe samo turistima. Npr. smještajni kapaciteti i ostali ugostiteljski kapaciteti.

Objekti za smještaj su osnovni receptivni kapaciteti turističkog mjesta, jer je od njihova kapaciteta ovisan i turistički promet nekog turističkog mjesta.

Osnovna podjela je :

- Osnovni smještajni kapaciteti
- Komplementarni (dopunski) smještajni kapaciteti

Osnovne čine:

- hoteli,
- turistička naselja,
- moteli.

Dopunske čine:

- privatni smještaji,
- kampovi,
- odmarališta.

Objekti su kategorizirani prema vrstama i kvaliteti usluga koje nude. Najčešća kategorizacija za hotele je od jedne do pet zvjezdica, što je prihvaćeno i pravnom regulativom u oblasti turizma u većini zemalja u svijetu. Kategorizacija omogućava gostu da unaprijed zna kvalitetu i cijene usluga u ugostiteljskom objektu. Viša kategorija označava kvalitetnije i raznovrsnije usluge. Ista kategorizacija važi za turistička naselja. Moteli, kampovi se razvrstavaju u kategorije od jedne do tri zvjezdice.

Turistička destinacija

Pojam destinacije rabi se kao sinonim za cilj ili odredište putovanja. U suvremenom masovnom turizmu pojam se počeo i drukčije shvaćati. S razvojem turističkog tržišta i pojavom masovnog turizma mijenjaju se i termini ili oni dobivaju drukčije značenje. Masovni turizam donio je probleme uređenja područja i njegove zaštite, što je dovelo do potrebe da se u određenim područnim granicama uvedu pravila ponašanja za turiste i njihove domaćine, te da se za određeni broj turista na određenom području nastoji osigurati potrebne kapacitete za rekreaciju. To područje moralo je imati i prepoznatljiv turistički proizvod koji bi bio pogodan za marketinški nastup na turističkom tržištu.

U prvim fazama razvoja turizma cilj putovanja je bio turističko mjesto. Turističko je mjesto podrazumijevalo točno određeno područje unutar granica. Posjeti turista su bili motivirane društvenim ili prirodnim atrakcijama i njihov broj se stalno povećavao. To je nametalo proširivanje infrastrukture a i pomicanje samih granica mjesta te ih je mijenjalo.

Turistički razvoj nametao je traženje novih lokacija na kojima bi se smjestili hotelski kapaciteti a da se pri tome ne naruši stara urbana jezgra, koja su motiv dolaska turista.

Ovome je pogodovala i veća pokretljivost turista koji nisu bili vezani uz urbane zone, zahvaljujući automobilu kao masovnom sredstvu prijevoza u turizmu.

Takva izolirana skupina smještajnih kapaciteta pružala je potpuni komfor za rekreaciju ali nije imala domaće stanovništvo niti je turist imao doživljaj susreta s autohtonim. Rješenje je pronađeno u gradnji turističkih naselja u neposrednoj blizini naseljenih mjesta.

Na nekim područjima formirale su se takve cjeline između naseljenih mjesta i dobile su se rivijere. Na primjer, Makarska rivijera, Opatijska rivijera i sl. Ovaj pojam - rivijera - pokazuje pristup gdje u središtu interesiranja nije turističko mjesto, nego se obuhvaća šire područje. Takav stav doveo je do stvaranja turističkih središta, prema kojima su gravitirala turistička mjesta, a kasnije se uvodi pojam turistička zona i turistička regija. Ovi pojmovi se zasnivaju na urbanističkom i ekonom-

skom kriteriju. Proširivanje područja za turističku eksploataciju dovodi do mogućnosti turističke valorizacije i onih resursa koji ne bi mogle doći u obzir ako bi se pratio ekonomski slijed eksploatacije.

Uz osnovne kapacitete ponude, dograđuju se i ostali kapaciteti, trgovački centri, sportski, zabavni, pa i stambeni objekti. Ova naseља se svakako razlikuju od starih urbanih cjelina ali polako poprimaju vlastiti imidž.

Prema Medlikovom rječniku turističkih pojmova, turistička destinacija je: zemlja, regija, gradovi i druga područja koja posjećuju turisti. Važnost određene geografske cjeline kao turističke destinacije definirana je s:

- atraktivnost ili privlačnost određenog područja,
- prirodne pogodnosti, prvenstveno klima,
- dostupnost ili pristupačnost, odnosno da se do destinacije stigne s više vrsta prijevoznih sredstava.

Od ovih elemenata zavisi turistička kvaliteta destinacije.

Turistička destinacija, u odnosu na turističko mjesto, nema određene granice u području. Pojmom turistička destinacija obuhvaća se šire područje kao razvojna jedinica.

U ekonomsko korištenje se tako uvode i ona područja koja su manje atraktivna i koja je ekonomski teže valorizirali. Cijena i takvog zemljišta raste na tržištu, što potiče ekonomski razvoj.

Destinacija ne podrazumijeva izdvojene atrakcije već se nudi cjeloviti turistički proizvod koji je na tržištu prepoznatljiv, koji će duže trajati, koji će omogućiti turistički razvoj i tržišnu orijentaciju. Nekada se ovaj pojam može uporabiti i za državu.

Na udaljenim putovanjima kao odredište prihvaća se veće područje. Na primjer: turisti iz Japana putuju u Europu. Dolaskom na odredište, sužavaju se područni kriteriji pa putuju u Francusku, Italiju, Češku i sl., da bi na kraju posjetili neku atrakciju na nekoj od destinacija tih zemalja.

Uvođenje veće područne jedinice na tržište kao jedne destinacije ima niz prednosti:

- bolje iskorištavanje područja,
- mogućnosti valorizacije manje kvalitetnih područja,
- kvalitetnija ponuda, jer se na većem području može ponuditi više različitih turističkih aktivnosti,
- bolji uvjeti za stvaranje imidža destinacije (turistički identitet),
- bolje mogućnosti za prezentaciju destinacije i plasman turističkog proizvoda,
- veće područje kao jamstvo turistima za sadržajni boravak na određenoj destinaciji.

Vrste turističkih destinacija

Postoje različiti kriteriji podjele turističkih destinacija. Osnovna podjela bi mogla biti na terminalne ili krajnje destinacije i stop overs ili međudestinacije. Zatim, pojavljuje se podjela na monodestinacije kao jedine na nekom području s jednom vrstom atrakcija i multidestinacije koje označavaju one s više vrsta turističkih sadržaja.

WTO - Svjetska turistička organizacija - definira destinaciju kao mjesto posjećeno tijekom putovanja i razvrstava ih u slijedeće skupine:

- udaljene destinacije,
- glavne destinacije (one na kojima turist provodi najviše vremena tijekom putovanja),
- motivirajuće destinacije (one koje su glavni razlog posjeta određenom području).

Turističke destinacije možemo razgraničavati na središnje i periferne, gdje središnje turističke destinacije preuzimaju ulogu vodeće destinacije. One su istovremeno i pokretač razvoja perifernih destinacija.

Opći trend u svjetskom turizmu je da se prigodom turističkih putovanja posjeti više destinacija.

To je uvjetovano velikom mobilnošću sudionika u turizmu kao i velikom racionalizacijom i planiranjem vremena za rekreaciju.

Istraživanja pokazuju da su posjeti turista različito motivirani, te da se na tržištu pojavljuju različiti zahtjevi turističke potražnje kojoj turistička ponuda treba dati odgovarajuću uslugu odnosno proizvod.

Kao posljedica javlja se i tipologija destinacija svrstana u pet područnih modela:

1. putovanje u jednu destinaciju,
2. kružno putovanje s jednom glavnom destinacijom,
3. posjet osnovnoj destinaciji u kojoj turist boravi a periferne posjećuje u kraćim boravcima,
4. regionalno kružno putovanje koje podrazumijeva posjet destinacijama u jednoj regiji,
5. lančano putovanje koje podrazumijeva posjet nizu destinacija bez glavnog odredišta.

Konceptom kumulativnih atrakcija predstavlja se destinacija sa snažnim atrakcijama koncentriranim na malom području, logično poredanih u sustav. Ovakve destinacije uz dobru promociju bit će mnogo uspješnije od onih koje se predstavljaju nepovezane i bez sustava.

Neophodno je da se turistička ponuda susjednih destinacija sadržajno razlikuje međusobno. Dobro aranžiran sadržaj jedne destinacije mora biti stimulans za razvoj sadržaja drugih okolnih destinacija.

Tipologija turističkih putovanja
Slika br.1

TRAŽENI MOTIVI ILI PREDNOSTI		
JEDNA DESTINACIJA	1 U jednoj destinaciji traži se jedna privlačnost	2 U jednoj destinaciji traže se razne privlačnost
	3 U više destinacija traže se jedna privlačnost (DIVERZIFIKACIJA DESTINACIJA)	4 U više destinacija traže se razne privlačnost (STRATEŠKI MIX)
VIŠE DESTINACIJA		
Napomena: navode se primjeri za slučajeve iz ove sheme: 1. Posjet golf - terenima 2. Posjet velikom gradu ili kružno putovanje 3. Posjet vinarijama 4. Kombinacija prethodnih slučajeva		

Turističko posredovanje

Da bi se uočilo značenje turističkih agencija na turističkom tržištu, neophodno je analizirati neke od osobina ovog tržišta. Tržište je mjesto gdje se odvija razmjena roba i usluga između ponuđača i potrošača uz određenu cijenu. Konstitutivni elementi tržišta su ponuda, potražnja, predmeti razmjene, cijena.

Pošto se turistička usluga sastoji od usluga više izvršitelja to se prema potrošaču postavlja više izvršitelja, dok se na tržištu robe prema potrošaču postavlja jedan proizvođač.

Tržište roba funkcionira čitavu godinu dok razmjena u turizmu traje 100 - 150 dana godišnje tijekom turističke sezone.

Kod tržišta robe odvojen je proces proizvodnje i prodaje, dok se u turizmu javlja niz usluga koje se u isto vrijeme i proizvode i troše (rad vodiča).

Turističke usluge su vezane za područje gdje se nalaze prirodni i društveni uvjeti, pa se turistička potražnja kreće prema tim područjima, dok se na tržištu robe, robe kreću prema kupcu. Ponuda i potražnja su u turizmu prostorno i vremenski odvojene.

Zbog svih ovih osobina turističkog tržišta javlja se problem uspostavljanja komunikacija između turističke ponude i turističke potražnje. Ovu ulogu u razvoju turizma preuzele su turističke agencije. Kada se odlučuje na turističko putovanje, potencijalni turist ima mogućnost sam organizirati putovanje, odnosno sam uspostaviti odnose s izvršiteljima usluga ili zatražiti usluge turističkih posrednika - turističkih agencija.

Cilj poslovanja putničkih agencija je organizacija i prodaja turističkih kapaciteta i turističkih putovanja.

Njihova uloga je predstavljanje turističke ponude turističkim potrošačima, a s druge strane zastupaju potrebe i mogućnosti turističke potražnje birajući one izvršitelje koji nude najkvalitetnije i najpovoljnije mogućnosti zadovoljenja turističkih potreba. Turistički posrednici imaju mogućnosti ponuditi povoljnije cijene, te brže uspostavljanje kontakta s izvršiteljima. Na ovaj način se izbjegava rizik kod organizacije putovanja. Narastanje turističkog prometa u svijetu dovodi do podjele rada među agencijama, ali se njihova djelatnost može razvrstati u:

- informativno - savjetodavnu,
- organizatorsku djelatnost,
- posredničku djelatnost.

Kanali prodaje u turizmu:

- Davatelj usluga - turist,
- Davatelj usluga - agencija - turist,
- Davatelj usluga - touroperator - detaljist - turist.

Informativno - savjetodavna djelatnost agencije predstavlja njezine promotivne aktivnosti sa svrhom animiranja potrošača da postanu kupci.

Posrednička djelatnost se sastoji u posredovanju pri prodaji usluga poslovnih partnera agencije (hoteli, prijevoznici, druge agencije).

Organizatorska djelatnost se ogleda u kreiranju specifičnog proizvoda putničke agencije - paušalnog putovanja ili turističkog aranžmana koji se sastoji od vlastitih i tuđih usluga, a na tržištu se nudi za jedinstvenu cijenu. Zahvaljujući poslovanju touroperatora, koji zakupljuju kapacitete na veliko, postižu se daleko povoljnije cijene kod izvršitelja, što omogućava sniženje cijena aranžmana, i pored provizije koju ustupaju retejlerima, koji obavljaju distribuciju aranžmana.

U svom poslovanju agencije koriste i određene instrumente poslovanja, kao i specifične vrste ugovora kojim reguliraju svoje odnose s poslovnim partnerima.

Instrumenti poslovanja kojima se olakšava poslovanje u turističkom prometu su:

- vaucher - uputnica,
- kreditna kartica,
- turistički čekovi,
- euroček.

U turističkom poslovanju agencije s poslovnima partnerima stupaju u određene poslovne odnose koji se reguliraju ugovorima, a pojedine vrste ugovora su specifične samo za poslovanje u turizmu.

S hotelskim poduzećima agencije sklapaju slijedeće vrste ugovora:

- ugovor o primljenoj i potvrđenoj rezervaciji,
- ugovor o zakupu,
- alotmanski ugovor.

S prijevoznicima ugovori su:

- ugovori o posredovanju u prodaji kapaciteta,
- ugovori o zakupu kapaciteta,
- charter, rent-a-car ugovori.

Touroperator

U turizmu, touroperator su trgovci na veliko. To je naziv za vrstu putničkih agencija kod kojih prevladava organizatorska funkcija. Predmet poslovanja touroperatora su turistički aranžmani, tj. organizacija i izvršenje turističkih aranžmana. Ideja je bila da se snize cijene avio-prijevoza pod uvjetom potpune popunjenosti kapaciteta. Agencija Dr. Tiges organizirala je prva putovanje charter letom 1955. godine na Majorku. Sniženje cijene prijevoza snizilo je i cijenu ukupnog aranžmana. Iako nude samostalno aranžmane, bit njihova poslovanja je posrednička djelatnost, samo što se radi o prodaji velikog broja smještajnih i prijevoznih kapaciteta. Da bi osigurali usluge za klijente, touroperator, u suvremenom poslovanju, posjeduju veliki broj hotelskih kapaciteta, imaju vlastite flote aviona i vlastitu mrežu prodajnih mjesta. Touroperator su istovremeno organizatori, proizvođači i nositelji cjelokupnog programa, kojim nude bezbroj aranžmana na mnogim turističkim destinacijama. Na tržištu se pojavljuju kao kupci na veliko ugostiteljskih kapaciteta, prijevoznih kapaciteta, i drugih usluga potrebnih za zadovoljenje turističkih potreba, odnosno da se kompletira turistički aranžman. Touroperator tada preuzima i veliki rizik za plasman kupljenih kapaciteta.

Kod konkurentske sposobnosti, u odnosu na druge, je u velikoj prednosti, jer je osigurao različite destinacije i različite vrste prijevoza. Snižavanjem cijene, postigao je nisku cijenu po jedinici proizvoda.

Negativna strana ovakvih aranžmana je „turistička konfekcija“ odnosno, turistu - kupcu se ne ostavlja mnogo prostora za zadovoljenje individualnih potreba. Programi su detaljno planirani, pa se ne mogu zadovoljavati individualne želje korisnika aranžmana. Na ovakva putovanja putuju milijuni turista, a agencije se trude, putem istraživanja tržišta dobiti informacije o posebnim zahtjevima i nastoje ih uvrstiti u aranžmane.

Prodaja aranžmana prepušta se malim agencijama koje raspolažu s mrežom poslovnica - detaljistima.

Nove informatičke tehnologije omogućavaju da se kupovina aranžmana obavlja putem interneta, elektronske pošte, u robnim kućama, koje su često u sastavu touroperatora, na izložbama i sajmovima. U lancu suradnje, kod formiranja turističkih aranžmana, najmanju korist imaju izravni davatelji usluga, hotelijeri i prijevoznici. Njihov interes je u popunjavanju kapaciteta. Turist dobiva jeftinu uslugu, touroperator obilje kupaca i profit, a davatelji usluga su stalno pod pritiskom sniženja cijena i poboljšanja kvalitete usluga.

Touroperatori nisu samo svojstveni visokotehnološki razvijenim zemljama, u kojima ih ima najviše. Svaka zemlja nastoji osigurati barem jednog predstavnika u ovoj oblasti. Najveći touroperator je TUI. Pošto je turističko tržište veoma veliko, među touroperatorima se javlja podjela rada. Tako imamo podjelu na univerzalne touroperatore i specijaliste. Specijalisti se mogu podijeliti prema specifičnostima turističkih aranžmana, prema područjima na kojima organiziraju aranžmane, i prema tržišnom segmentu za koji organiziraju putovanje. Touroperator može biti orijentiran na domaće tržište, zatim na strano i incoming, što predstavlja kreiranje paket aranžmana za strane klijente koji se odvijaju na domaćem području. Univerzalni touroperatori ili generalisti su oni koji nude široku lepezu turističkih putovanja za različite vrste potrošača na velikom broju destinacija. Na primjer: TUI, NUR, TOMPSON, CUONI, KOSMOS, NOUVELLE FONTIERE. Ova vrsta touroperatora je imala puni uspon poslovanja u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, da bi se poslije klijentela polako počela okretati prema touroperatorima specijalistima.

Specijalisti nastoje obogatiti sadržaj i više se prilagoditi individualnim zahtjevima turiste. Najpoznatiji touroperator specijalist je klub „Mediterranean“ koji je specijaliziran za aktivni odmor. Tu se program prilagođuje za različite segmente potrošača: samce, parove, djecu i slično.

Ako se touroperator specijalizira za destinaciju, onda se podrazumijeva da u potpunosti može predstaviti to područje.

Učinci - efekti turizma

Uključivanje u turističko putovanje motivirano je zadovoljenjem određenih potreba, a uvjetovano je mogućnostima sudionika. Turistički razvoj turističke ponude često je uvjetovan zahtjevima turističke potražnje.

Glavni motivi putovanja turiste su odmor, rekreacija ili poslovni razlozi. Posljedice za sudionike su u poboljšanju njihova zdravstvenog stanja ili povoljnom utjecaju na psiho-fizičko stanje. Povećanje znanja iz određenih oblasti također su posljedica susretanja turista s običajima, kulturama, tradicijama određenih područja koja posjećuju. Putovanja donose i veći stupanj socijalizacije osobe, kao posljedicu druženja sa skupinom turista ili domaćim stanovništvom.

Osim izravnih utjecaja koje putovanje čini na sudionika u turizmu, turizam ima i velike gospodarske učinke na nacionalna gospodarstva i emitivnih, a još više receptivnih zemalja. Svako turističko kretanje tijekom turističke špice ima posljedice i za domicilno stanovništvo receptivnih regija. Turisti osim što borave u tim područjima i troše novac za više vrsta usluga, potpuno mijenjaju imidž prostora. Zbog toga se u suvremenim kretanjima u turizmu nastoji posebna pozornost posvetiti zaštiti atraktivnosti destinacija i uskladiti razvoj turizma i održavanje prirodnih uvjeta.

Nagli porast turističkog prometa nastaje u drugoj polovici XX. stoljeća. Zahvaljujući turizmu, počinje se mijenjati gospodarska slika mnogih zemalja kao i njihov položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. U turističkoj ponudi se pojavljuju mala poduzeća kao privatni pansioni do multinacionalnih kompanija. Turisti koriste raznovrsne robe i usluge i turistička potrošnja je veoma prilagodljiva.

Ekonomski efekti turizma

Ekonomske posljedice turističkih kretanja počinju od turističke potrošnje, a prve njezine posljedice odražavaju se na turističku destinaciju. Dohodak koji je stvoren u emitivnim područjima, putem turističke potrošnje preseljava se u receptivna područja koja nude usluge. Često su to industrijski nerazvijena područja koja svoj turistički razvoj zahvaljuju prirodnim atrakcijama. Potrošnja turista se u prvoj novčanoj transakciji predaje subjektima turističkoga gospodarstva, a onda se prelijeva u ostale grane i djelatnosti gospodarstva. Masovna turistička kretanja donose preraspodjelu dohotka stvorenog u razvijenim zemljama, u nerazvijene zemlje. Dodatna potrošnja u receptivnim područjima pozitivno utječe na njihov razvoj i potiče razvoj i drugih gospodarskih grana i djelatnosti.

Važnost turizma za neku zemlju mjeri se njegovim udjelom u nacionalnom bruto proizvodu, npr. Austrije 8,5%, Grčka 3,9%, Italije 1,8%, Španjolske 3,8%, Turska 3.0%.

Novac od turističke potrošnje kruži kroz ostale gospodarske grane i djelatnosti i potiče nove gospodarske procese. Ovo se izražava kroz dohodovni multiplikator, koeficijent koji pokazuje umnožavanje djelovanja.

Osim za razvoj gospodarstva turizam zapošljava i veliki broj radne snage jer je radno intenzivna djelatnost. Zahtijeva veliko sudjelovanje živog ljudskog rada, a omogućava i zapošljavanje ženske radne snage, kao i otvaranje mogućnosti za zapošljavanje sezonske radne snage. U tijeku sezone to je dodatna djelatnost za stanovništvo receptivnih područja čime se ostvaruju izvanredni prihodi. Uvođenjem novih tehnoloških dostignuća smanjuju se i mogućnosti za zapošljavanje (sustav rezervacija), ali stanje turističkog prometa u svijetu i dalje daje velike mogućnosti za rad.

Turizam ima veliki utjecaj na međunarodnu razmjenu i na uravnoteženje platne bilance receptivnih zemalja. Prirodno bogatstvo i dostignuti stupanj gospodarskog razvoja su uvjet i za bogatstvo proizvoda i usluga koje jedna zemlja proizvodi. Kod nekih proizvoda se javlja manjak ili višak proizvoda. Da bi se osigurali proizvodi koji nedostaju neophodno ih je uvesti, a viškove izvesti. Bilo bi dobro ako bi se izvozom mogao pokriti uvoz robe.

Vidljivim izvozom nazivamo izvoz robe, a nevidljiv predstavlja izvoz usluga. Prihodi ostvareni od turizma mogu znatno utjecati na poboljšanje platne bilance receptivnih zemalja. Potražnjom inozemnih turista na turističkim destinacijama, ostvaruje se devizni prihod na licu mjesta. Na primjer, kupovina namirnica od strane stranih turista ima za nacionalno gospodarstvo iste efekte kao da smo tu robu izvezli u inozemstvo, a često te robe plasirane kroz turističke usluge postižu veću cijenu nego što bi postigle na inozemnom tržištu u konkurenciji svjetskih proizvođača i s nižom kvalitetom. Ukoliko još stanovništvo receptivne zemlje ne traži mnogo novca za putovanje u inozemstvo, onda pozitivna turistička bilanca utječe i na uravnoteženje platne bilance te zemlje s inozemstvom. Npr. Španjolska ima 25% udjela prihoda od turizma u platnoj bilanci i nastoji ih stalno povećati unapređujući svoj turizam. S druge strane, neke zemlje prohibitivnim mjerama destimuliraju putovanja u inozemstvo (ograničenje na iznos deviza, i sl.)

Da bi neko područje doživjelo turistički prosperitet, neophodna su i ulaganja kako u objekte turističkoga gospodarstva tako i u infrastrukturne objekte. Brzi turistički razvoj može donijeti niz pozitivnih učinaka, ali ulaganje samo u turizam nije preporučljivo, zbog velike elastičnosti potražnje, pa je neophodno razvijati i druge gospodarske djelatnosti, a ne stvarati područje koje je ovisno samo o turizmu.

Djelovanje turizma na društvo i kulturu

Često se turističkim putovanjima osim rekreacije proširuju znanja, podiže kulturna razina. Kao motiv putovanja se najčešće koristi kulturno-povijesno nasljeđe određenog područja. Zbog toga je interes društva da se ono očuva, zaštiti i obnovi. Masovni posjet turista to i potiče, ali one mogu imati i negativne posljedice kao što su štete na spomenicima, prodor stranih vrijednosti i uzora, konflikti domaćeg stanovništva i posjetitelja i porast kriminala.

Uz ponudu spomenika vrijednosti nekog područja su običaji, jezik, folklor koje treba obvezno sačuvati. Također je neprimjeran uvoz talijanskih picerija, kafeterija. Turist traži prirodne ambijente sa specifičnostima područja u koje dolazi. Velike su i socijalne razlike posjetitelja i domaćeg stanovništva. Turist donosi sa sobom običaje koji mogu izazvati revolt domaćeg stanovništva. Također je važno osigurati sigurnost turista, jer velike migracije stvaraju i dobru podlogu za razvoj kriminala.

Turistički sustav i organizacija

U sastavu turističkog proizvoda sudjeluje više izvršitelja, područja na kojima se odvija. Turistička potražnja je u svojim zahtjevima veoma raznovrsna, pa je tim prije zadatak davatelja usluge u turizmu i kompliciraniji. Zajednički zadatak je stjecanje prihoda pružanjem usluga i proizvoda turistima. Turistička organizacija, planiranje i marketing su načini da se ostvari usuglašenost gospodarskih i društvenih subjekata u razvoju turizma.

Da bi ostvarili što viši stupanj zadovoljenja korisnika turističkih usluga, i da bi ponudili što kvalitetniji proizvod, sve gospodarske jedinice u turizmu se povezuju i čine turistički sustav koji obuhvaća:

1. poduzeća,
2. organizacije nekomercijalnog karaktera,
3. državna tijela.

Organizacija u turizmu pomaže da se obavi podjela rada među sudionicima turističkog prometa, da se omogući međusobna suradnja, kao i da se usuglasi međusobno poslovanje.

Sustav organizacije se prilagođava ciljevima turističke politike te zemlje.

Država može intervenirati raznim mjerama sa svrhom stimuliranja razvoja turizma, kao npr.:

- povoljni krediti za izgradnju,
- kupovinom dionica turističkih gospodarskih organizacija,
- ulaganjem u propagandu i promidžbu na inozemnim turističkim tržištima,
- nadzor nad djelatnošću.

Turistička politika je skup smišljenih i koordiniranih akcija različitih organizacija i udruženja uključenih u stvaranje turističkog proizvoda i usmjerenih na postizanje određenih efekata.

Planovima razvoja turizma i mjerama turističke politike, država stimulira ona područja koja raspolažu turističkim resursima. Organiziranjem turističkih agencija uspostavlja se bolja komunikacija između poduzeća i organizacija koje su uključene u turizam. Mjerama turističke politike usmjerava se ostvarenje ciljeva - npr., turističko zakonodavstvo, ili međunarodni sporazumi koji olakšavaju protok putnika, porezne mjere, carinske, i sl.

Organizacije u turizmu

Organizacije u turizmu možemo podijeliti na sektorske i turističke.

Sektorske su poslovne asocijacije koje nastoje unaprijediti poslovanje svojih članova. To su gospodarske komore, udruženja hotelijera, agencija, prijevoznika, auto moto klubovi.

Turističke organizacije su zasnovane na interesima turističkih destinacija, zemlje, regije. One obavljaju planiranje i nadzor nad turistič-

kim proizvodom, marketing i promidžbu i financiranje i koordiniranje sudjelovanja pojedinih sudionika u turizmu.

Turistička organizacija

- Nacionalna turistička organizacija;
- regionalna turistička organizacija;
- Lokalna turistička organizacija;
- Internacionalne organizacije - međudržavne organizacije koje zastupaju predstavnici zemalja.

WTO	Svjetska turistička organizacija sa 113 člana i 170 pridruženih članova;
OECD	Komitet za turizam;
AIENT	Međunarodno udruženje naučnih turističkih eksperata;
AIH	Međunarodno udruženje hotelijera.

Planiranje turističkog razvoja

Obuhvaća planiranje svih dijelova turističkog proizvoda (smještaj, ishrana, usluge prijevoza, atrakcije, infrastruktura, resursi), uzimajući u obzir troškove i efekte od turističkog razvoja za to područje.

Planom se utvrđuju ciljevi, izvršitelji, sredstva koji moraju biti vremenski i prostorno usklađeni. Prema vremenu na koje se odnose, planovi mogu biti kratkoročni do 3 god., srednjoročni 3 - 5, dugoročni 5 - 10 godina. Dugoročnim određujemo smjernice razvoja turizma, a kratkoročni su operativni, odnosno njima se konkretnim mjerama predviđa ostvarenje postavljenih ciljeva. Prema području mogu biti makro i mikro. Makro planom obuhvaćamo neku zemlju, a mikro određene regije, lokalitete.

U makro planovima se analizira povećanje prihoda od turizma i ekonomska korist od toga, porast zaposlenosti, usuglašavanje razvoja pojedinih regija unutar zemlje. U mikro planovima se predviđa razvoj konkretne turističke ponude i infrastrukture, ekološke posljedice, zaštita turističkih resursa, zaposlenost i životni standard domicilnog stanovništva.

Turistički planovi moraju biti usklađeni s općim planovima razvoja zemlje. U novoj koncepciji planiranja u turizmu polazi se od negativnih utjecaja koje je turizam pokazao u regijama koje su intenzivno turistički eksploatirane u prošlosti. Zbog masovnog pritiska turista dolazi do narušavanja prirodne ravnoteže, zagađenosti područja i zasićenosti turista takvom ponudom. Zbog toga se u novije vrijeme nastoji planirati racionalan razvoj destinacija, s očuvanjem resursa i ograničavanjem broja posjetitelja koji će biti stalni gosti i koje će dugo zadržati svoju privlačnost.

Marketing u turizmu

Razvoj tržišta ima dvije faze. Početak dvadesetog stoljeća obilježen je proizvodnjom koja je mogla naći kupca na tržištu. Odnosno, potražnja je apsorbirala proizvodnju. Porastom proizvodnje i pojavom novih proizvoda, raste konkurencija i potrošač ima mogućnost izbora. Realizacija, odnosno prodaja je otežana te se javlja potreba približavanja kupcu, odnosno povlađivanje njegovim zahtjevima. Kako u ostalim djelatnostima, tako i u turizmu 70-ih godina nastupa problem jer ponuda premašuje potražnju. Turist postaje središte marketinške orijentacije turističke ponude. Marketing treba odgovoriti na pitanje što prodati, kome, kada i koliko. Ova upravljačka funkcija treba omogućiti ostvarenje profita uz maksimalno zadovoljenje potreba i želja potrošača, koordinirajući sve elemente koji sudjeluju u stvaranju kompleksnog turističkog proizvoda.

Osnovne smjernice su:

- usmjerenost svih poslovnih aktivnosti ka potrošaču,
- prilagođavanje uvjetima okruženja (konkurencija, društveni sustav),
- usuglašavanje ostalih funkcija poduzeća sa svrhom ostvarenja postavljenih zadataka.

Marketing koncepcija zasniva se na objektivnim pokazateljima i podrazumijeva određene aktivnosti koje se utvrđuju marketinškim planom.

Proces marketinga obuhvaća:

1. istraživanje,
2. segmentiranje turističke potražnje i izbor određenog broja segmenata,
3. planiranje instrumenata marketinga (proizvod, cijena, kanali distribucije, promocija), kontrola izvršenja-

Istraživanje turističkog tržišta

Podrazumijeva plansko i sustavno prikupljanje i analizu podataka koji će omogućiti donošenje poslovnih odluka u poduzeću.

Kod istraživanja treba prvo postaviti ciljeve istraživanja. Najčešće se žele istražiti vlastite mogućnosti za plasman većeg broja proizvoda ili poboljšanje kvalitete. Istražuje se mikro okruženje kupca (sredina u kojoj živi, tehnološki razvoj, kupovna moć, politika demografskih kretanja i sl.). Podaci se mogu prikupljati izravno od kupaca ili se mogu koristiti i podaci koji su već obrađeni (podaci poduzeća, statistike i sl.). Koriste se različite metode, s brojčanim pokazateljima ili opisnim (istraživanje psiholoških motiva turista). Istraživanje treba omogućiti spoznaju tržišnih mogućnosti gospodarskog subjekta.

Druga etapa je odabiranje tržišnih segmenata - slojeva turističkih potrošača prema kojima želimo usmjeriti našu ponudu. Pod segmentiranjem podrazumijevamo podjelu potrošača u skupine prema sličnim obilježjima. Razvrstavanje se obavlja prema različitim kriterijima kao što su socijalno demografski, geografski i osobne osobine kupaca.

Orijentacija poduzeća na određenu skupinu zavisi i od njegovih mogućnosti, da se omogući maksimalno zadovoljenje želje potrošača.

Planiranje marketinških instrumenata ili marketing mix

Ciljni segmenti

_____	proizvod	_____
_____	cijena	_____
_____	promocija	_____
_____	distribucija	_____

Planom se predviđaju aktivnosti koje treba poduzeti, cilj, vrijeme i tko će ih provesti. Dugoročni marketinški planovi trebaju uočiti trendove razvoja u svjetskom turizmu, te odrediti mjesto poduzeća i usmjerenje na određeno tržište. Srednjoročni obrađuje odabrano tržište i načine komuniciranja sa njim. Godišnjim planom se određuju konkretne akcije.

Nadzor i kontrola najbolje se odvija usporedbom marketinškog plana i ostvarenja.

Instrumenti marketinga

Turistički proizvod je kompleksan proizvod u čijem nastajanju sudjeluje više proizvođača i davatelja usluga. Turističke agencije nude najkompletniji turistički proizvod. Proizvodi se u turizmu oblikuju za pojedini tržišni segment, pa određena destinacija može nuditi više turističkih proizvoda. Osnovna osobina turističkog proizvoda je kvaliteta i raznovrsnost sadržaja. Uspješnost proizvoda zavisi od stupnja zadovoljstva potrošača i od imidža koji je postigao na tržištu, kao i o fazi životnog ciklusa u kojoj se nalazi. Životni vijek proizvoda počinje uvođenjem na tržište, fazom rasta, fazom zrelosti, stagnacijom i padom.

Cijenom i promidžbom nastoji se djelovati na pojedine životne faze proizvoda. Niža cijena na početku i na kraju, pojačana propaganda, ili promjena nekih sadržaja i oživljavanje.

Cijena je uvjetovana platežnim mogućnostima turističke potražnje. Mora omogućiti rentabilno poslovanje subjektima turističkoga gospodarstva, a istovremeno se uklopiti u mogućnosti potražnje. Proizvod koji je popularan može postići i veću cijenu.

Turistička ponuda i potražnja su prostorno i vremenski odvojene što nameće problem prezentacije proizvoda potrošaču. Promidžbom

se komunicira s potrošačem i nastoji se privoljeti na kupnju proizvoda. Komuniciranje se može obaviti neposrednim kontaktiranjem s potrošačem ili putem sredstava masovnog komuniciranja - medijima kao što su tisak, radio, televizija, film, sajmovi, škola i sl.

Propagandna sredstva su veoma raznovrsna i na potrošača djeluje u četiri faze:

- skreće pozornost na proizvod,
- održava zainteresiranost,
- stvara želju,
- akt kupovine.

Podjela među propagandnim sredstvima čini se na osnovi osjetila kojima ih registramo - na vizualna, auditivna i audio-vizualna, te osobna.

Kvaliteta propagandnog sredstva treba biti primjerena i kvaliteti turističke usluge, a posebno značajno mjesto i pozornost zaslužuje „Helo efekat“, iskustvo ranijih kupaca i njihovo zadovoljstvo proizvodima. Za propagandu u turizmu je vrlo važna istinitost i točnost, jer se kupac ne može prije kupovine uvjeriti u kvalitetu, i ako je prevaren, neće se ponovno vratiti.

Distribucija podrazumijeva da je proizvod dostupan potrošaču. Odluku o putovanju i kako ga organizirati potrošač donosi na osnovi više elemenata, kao što su udaljenost, složenost putovanja, poznaje li već destinaciju. Prodaja se može obavljati izravno i putem posrednika - turističkih agencija. Najpogodnija je prodaja putem agencija - touroperatora i retejlera koji mogu popuniti kapacitete, ali istovremeno u „turističkoj konferenciji“ ne može se ostvariti visoka kvaliteta i ekskluzivnost.

Kontrola marketinških aktivnosti

Marketinške aktivnosti se mogu najbolje nadzirati ako postoji marketinški plan za određeno vremensko razdoblje.

SREDSTVA TURISTIČKE PROPAGANDE

TEHNIČKA		OSOBNOSTNA
Vizualna	Audiovizualna	
Grafička sredstva - prospekt - plakat - letak - turistički vodič - brošura - monografija - razne vrste karata - razglednica - čestitka - cjenik - naljepnica - program aranžmana putničke agencije - ogledni karton - jelovnik - vinska karta - kalendar - pozivnica Oglasna sredstva - oglas - propagandno pismo - komercijalno – propagandna reportaža Prostorno – plastična sredstva - izložbeni prostori - svjetlosni natpisi - značke (bedževi) - razni propagandni predmeti - suveniri - panoji - bilbordi	Auditivna - radio (emisije) - razglas Projekcijska - film a) igrani (umjetnički) b) propagandni - televizija - dijafilmovi c) internet - WEB stranice	osobni kontakti, predavanja, obilazak klijentele, propagandna putovanja, pozivi uglednih stranih gostiju i ostala sredstva koja stvaraju javno mnijenje

Globalizacijski procesi i utjecaj na perspektivu razvoja međunarodnog turizma

Proces globalizacije postaje nužnost u razvoju nacionalnoga gospodarstva, a podrazumijeva otvaranje prema međunarodnom tržištu i uključivanje u integracijske procese. Porast međunarodnih turističkih kretanja postavlja problem pred subjekta turističkoga gospodarstva da se i oni uključe u ovaj fenomen suvremenog svijeta.

Turistička potražnja bilježi promjene u lepezi potreba i motiva putovanja, a nasuprot tome turističko gospodarstvo nastoji integracijskim procesima poboljšati svoju konkurentnu sposobnost.

Za naklonost turista bori se sve veći broj destinacija svojom raznovr-
snom ponudom, a da pri tome udaljenost više ne predstavlja problem.

Suvremeni turist je iskusan putnik sa zahtjevom da za novac dobije
adekvatnu uslugu, tj. da se efekt njegova ulaganja novca u putovanje
mjeri stupnjem zadovoljstva.

Narasli životni standard, a i povećanje slobodnog vremena stalno
generiraju uključivanje u turističko putovanje. Međunarodni turizam
raste dva puta brže od domaćeg turizma i u prosjeku raste po stopi od
5% godišnje.

Da bi se adekvatno odgovorilo na povećane zahtjeve turističke
potražnje, subjekti turističkoga gospodarstva nastoje putem integra-
cijskih procesa poboljšati ponudu, smanjiti troškove, bolje informirati
potrošače i ponuditi prepoznatljiv turistički proizvod.

Novi trendovi u turizmu:

- smanjuje se prosječan boravak na putovanjima, ali se putuje više
puta godišnje;
- sve se više traži individualni pristup i aranžmani po mjeri, u sklopu
kojeg se sve više koriste mali smještajni objekti, u kojima je moguć
izravan kontakt s upravom i zaposlenicima;
- turisti su sve zahtjevniji, traže sve više, ali sa sve većim pritiskom
na cijene, čemu posebno doprinosi internet;
- u posljednje vrijeme internet preuzima veliki dio posla agencijama.
Naime, više se ne koristi samo za dobivanje informacija, već se sve
više prave rezervacije i obavljaju uplate za aranžmane;
- traži se sve više odmor za vrijeme kojega gost aktivno sudjeluje u
raznim događanjima; bilo da su pustolovnog, sportskog, radnog,
humanitarnog, zabavnog, edukativnog i/ili inog karaktera;
- turist traži izravan kontakt s lokalnim stanovništvom, želi upo-
znati kulturu života i sve ono što je karakteristično i specifično za
to područje.

Novi trendovi omogućavaju potrošaču prepoznati osnovne odlike
proizvodnje, kvalitetu i sadržaj. To je posebno izraženo kod hotelskoga
gospodarstva gdje integracijski procesi imaju različite oblike:

- povezivanje malih gospodarskih poduzeća u poslovna udruženja sa
svrhom zajedničkog nastupa na tržištu;
- integracije velikih gospodarskih subjekata sa svrhom osvajanja no-
vih tržišta.

Integracijski procesi obuhvaćaju hotelska poduzeća, agencije, tr-
govinu, promet, servise.

Mogu biti:

1. vodoravne integracije - povezivanje gospodarskih subjekata iste
djelatnosti, hotelska poduzeća - lanci hotela sa svrhom bolje orga-
nizacije prodaje, ujednačavanja kvalitete usluge, smanjenja troš-
kova poslovanja...
2. okomite integracije - hotelsko poduzeće, putničke agencije, prije-
voznici sa svrhom da se omogućući jednostavnije kompletiranje turi-

stičkih usluga u cjelovitu ponudu (paket aranžman) - touroperatori koji opet imaju veliki utjecaj na formiranje mišljenja potrošača putem svoje propagandne aktivnosti.

25% ukupnog međunarodnog turizma odvija se u organizaciji velikih putničkih agencija.

Dobro poslovanje na međunarodnom tržištu moguće je postići internacionalnim integracijama.

Vodeći svjetski touroperatori su u Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj, TUI, Airtours- 6B, klub Mediterane.

Vodeće korporacije u oblasti smještaja po broju ležaja su na američkom kontinentu. Poznati su i nazivi: Meriot internacional, Accor, Hilton, Hajat, Tui group.

Prednosti integracija su: smanjenje troškova za promidžbu, mogućnost pristupa informacijsko rezervacijskim sustavima, povećan profit, te primjena standarda u poslovanju koji jamči kvalitetu usluge. Na globalnom tržištu ova činjenica je veoma važna za potrošača, jer još pri kupovini ima predstavu o kvaliteti usluge.

Nove destinacije dovode do širenja ponude, što starim destinacijama stvara obvezu stalnog snižavanja cijene za povećanu kvalitetu, da bi se održale na globalnom tržištu.

Procesom globalizacije povećava se konkurentnost turističkih gospodarskih subjekata, miješaju se utjecaji jednih na druge, a pri tome manje destinacije mogu održati svoju konkurentnost insistirajući na autohtonosti svoje ponude.

Šansa je i u specijalizaciji - podjeli poslova i izgradnja specijalističke ponude (antistres programi, programi za pretilost i sl.)

Problem je i opstanak malih turističkih poduzeća, jer velike korporacije nude mnoštvo sadržaja i usluga kojima je teško konkurirati.

Svijet postaje „veliko selo“, jer tehnološki napredak u oblasti prometa i informacijskih sustava omogućava suvremenim turistima da za prihvatljivu cijenu posjete bilo koju svjetsku destinaciju.

Kako da svaka zemlja, koja ima turističke mogućnosti, prepozna šansu za razvoj svoje ponude i uklopi se u svjetske globalne gospodarske tijekove, ovisi o politici i njezinim smjernicama za dalji razvoj turizma.

Internacionalizacija kapitala i njegovo privlačenje, u zemlje s turističkim potencijalom, jedan je od zadataka za vlade zemalja, koje u razvoju turizma vide šansu, za svoj razvoj.

Samo uklapanje u velike grupacije u turizmu omogućava sudjelovanje u međunarodnim turističkim tijekovima.

Prognoze WTO za perspektivu turističkog razvoja u svijetu pretpostavljaju veći udio tehnologije u svakodnevnom životu i dominaciju informacijskih sustava. Već sada velike korporacije posluju s virtualnim poduzećima u svijetu, s veoma uskim specijalističkim znanjima, koja se sklapaju u jedinstvene cjeline. Osamljenost kao pratitelj modernog načina života daje šansu turizmu kao sredstvu za socijalizaciju i doživljaj.

Za 2020. godinu predviđanja su 1.6 milijardi dolazaka. Turizam će rasti po stopi od 6.7% što je dva puta više od porasta BTP u svijetu od 3%.

Europsko turističko tržište će se sporije razvijati, pa će njegov udio u svjetskom turizmu pasti na 45%, ali će zato tržište Azije i Pacifika imati dvostruko veću stopu rasta 7% od europskog što će ovoj regiji osigurati drugo mjesto.

Američki kontinent će biti na 3. mjestu po broju dolazaka. U razdoblju od slijedećih 20 godina informacijske tehnologije i unaprjeđenje transporta će odrediti smjerove budućih turističkih kretanja.

BiH može tražiti svoju šansu u okviru europskog turističkog područja, nudeći netaknutu prirodu, zdravu hranu, banjsko klimatske potencijale, vjerski turizam i autohtonu kulturu. Šansa je u tome, što se u blizini nalaze srednjoeuropske zemlje, Češka, Mađarska, Rumunjska, Slovačka, koje su snažno zagazile u tranzicijske procese i čije će stanovništvo vrlo brzo biti značajni potrošači u međunarodnom turizmu.

Literatura:

1. Nevenka Čavlek: Touroperator i svjetski turizam; izdavač: Golden marketing Zagreb
2. WTO Svj. turist. organ. statistika
3. Dulčić: Upravljanje razvojem turizma
4. Dragan Magaš: Turistička destinacija; izdavač: Sveučilište u Rijeci Hotelijerski fakultet Opatija
5. Boris Vukonić: Turistička propaganda; izdavač: Školska knjiga Zagreb
6. Sanda Weber i Vesna Mikačić: Osnove turizma; izdavač: Školska knjiga Zagreb
7. Zora Marković: Osnove turizma; izdavač: Školska knjiga Zagreb

Najznačajnije turističke destinacije svijeta prema broju međunarodnih dolazaka

Rang	1950	1950	1970	Svjetski udio	1990	Svjetski udio	2004	Svjetski udio
1	SAD		Italija		Franc.	38 %	Franc. Španjolska	33 %
2	Kanada		Kanada		SAD		SAD	
3	Italija	71 %	Francuska	43 %	Španjolska		SAD	
4	Francuska		Španjolska		Italija		Kina	
5	Švicarska		SAD		Mađarska		Italija	
6	Irska		Austrija		Austrija	19 %	Velj. Britanija	14 %
7	Austrija		Njemačka		Velj. Britanija		Hong Kong	
8	Španjolska	17 %	Švicarska	22 %	Mexico		Mexico	
9	Njemačka		Jugoslavija		Njemačka		Njemačka	
10	Velj. Britanija		Velj. Britanija		Kanada		Austrija	
11	Norveška		Mađarska		Švicarska	10 %	Kanada	11 %
12	Argentina		Češka		Grčka		Mađarska	
13	Mexico	9 %	Belgija	10 %	Portugal		Turska	
14	Nizozemska		Bugarska		Malezija		Malezija	
15	Danska		Rumunjska		Hrvatska		Poljska	
	Ostali	3 %	Ostali	25 %	Ostali	33 %	Ostali	42 %
Total	25 milijuna		166 milijuna		456 milijuna		760 milijuna	

TEMELJNI ZEMLJOPISNI POJMOVI

TOPOGRAFIJA I TOPOGRAFSKA ORIJENTACIJA Kartografija i zemljopisna karta

Kartografija je posebna znanstvena disciplina koja se bavi predstavljanjem Zemljine površine na globusu i na zemljopisnoj karti. Globus dosta vjerno prikazuje Zemlju u cjelini, a zemljopisna karta je slika Zemljine površine ili pojedinih njezinih dijelova na ravni. Plan je slika manjeg dijela Zemljine površine, koji sadrži više podataka i detalja nego karta. Nije moguće na ravan prenijeti sferne dijelove Zemljine površine, a da ne dođe do pojave deformacija (izobličenja).

Što se predstavlja veća površina, deformacije su veće. Deformacije se ublažavaju uporabom najadekvatnije kartografske projekcije, što predstavlja način unošenja mreže meridijana i paralela na ravan.

Zemljopisne karte, ne samo da omogućavaju stjecanje znanja o Zemlji, nego se koriste u svakodnevnom životu ljudi, izvođenju tehničkih zahvata i radova na određenom području, organiziranju raznih vrsta prometa i drugih gospodarskih djelatnosti. Svakako, i turizam je nezamisliv bez uporabe zemljopisnih karata, a naročito specijalnih turističkih karata.

Elementi zemljopisne karte

Svaka zemljopisna karta ima matematičke elemente (ram karte, mreža meridijana i paralela i razmjer ili mjerilo), zemljopisne elemente (reljef, vode, prometnice, naselja, prirodna dobra, raspored gospodarskih djelatnosti itd.) i dopunske elemente.

Važan matematički element zemljopisne karte predstavlja razmjer ili mjerilo. To je broj koji pokazuje koliko su puta dužine iz prirode umanjene na karti. Razmjer je, prema tome, odnos dviju dužina. Prva je uvijek označena kao jedinica i označava dužinu na karti, a druga označava njoj odgovarajuću dužinu u prirodi. Obilježava se u obliku odnosa, npr. 1:50 000, što se može iskazati i kao 1/50 000. Ovako izražen razmjer naziva se brojni razmjer. Ukoliko je u brojnom razmjeru imenitelj manji broj, razmjer se smatra krupnijim i obrnuto. Razmjer na kartama se odnosi samo na smanjivanje dužina, a ne površina i zapremina. Površine se smanjuju s kvadratom razmjere, pošto se smanjuje i dužina i širina. Razmjer je neimenovan broj.

Pored brojnog, na kartama se rabi i grafički razmjer. Grafički predstavljen razmjer naziva se razmjernik. Razmjernik omogućava da dužine s karte brzo pretvaramo u stvarna rastojanja u prirodi. Dužina podioka na duži razmjernika zavisi od razmjera karte, pa se za svaki razmjer mora uraditi poseban razmjernik. Pored razmjernika ucrtanih na karti, postoje i razmjernici koji se izrađuju od papira, drveta, plastike, metala itd.

Elementi zemljopisne karte se na raznim kartama predstavljaju na različite načine, što zavisi od razmjere i namjene karte. U karte sitnijeg razmjera se unose samo krupniji i važniji objekti. Od svih zemljopisnih elemenata karte, najteže je predstaviti reljef. On se na kartama krupnijeg razmjera najčešće predstavlja izohipsama (crtama koje spajaju točke istih visina), a na kartama sitnijeg razmjera, različitim bojama (hipsometrijska skala boja). Za predstavljanje reljefnih oblika na nekim kartama se koriste metode šrafranja i sjenčenja. Ostali zemljopisni elementi se unose pomoću kartografskih, tj. topografskih znakova koji mogu biti: konturni, izvanrazmjerni i linijski.

Dopunski elementi karte služe da bi karte bile razumljivije i da bi se lakše koristile. Tu spadaju nazivi na kartama (kontinenata, oceana i mora, planina, rijeka, gradova i dr.), brojevi (za nadmorsku visinu) i svi sadržaji izvan okvira karte (naziv karte, legenda, podaci o izradi i korištenju karte itd.).

Topografija i topografska karta

Topografija je znanstvena disciplina koja se bavi iznalaženjem i razradom metoda snimanja Zemljine površine radi sastavljanja i izrade što točnijih karata krupnoga razmjera. Pri ovome se misli na usavršavanje terenskih (geodetskih) i aerofotogrametrijskih (snimanja iz aviona) metoda snimanja područja, kao i na poboljšanje načina predstavljanja područja i uopće na zemljopisne situacije topografskih karata.

Kako je ranije već rečeno, krupnorazmjerne zemljopisne karte se nazivaju topografske karte, na kojima je, za razliku od planova, prikazan reljef i ucrtana mreža meridijana i paralela.

Prema razmjeri, topografske karte se dijele na:

- krupnorazmjerne (1:25 000 i 1:50 000)
- srednjerazmjerne (1:100 000 i 1:200 000) i
- sitnorazmjerne (1:500 000 i 1:1 000 000).

Krupnorazmjerne topografske karte obiluju podacima i vrlo su precizne. Služe za detaljno upoznavanje područja i najpogodnije su za orijentaciju u prostoru. Iako su karte 1:25 000 znatno detaljnije od karata 1:50 000, karte 1:50 000 su preglednije i praktičnije.

Srednjerazmjerne topografske karte su pogodne za proučavanje prostora, za orijentaciju i kretanje duž prometnica, za planiranje gospodarskog razvoja itd.

Sitnorazmjerne topografske karte su uopćene i pregledne. Koriste se u kabinetima.

Deformacije na topografskim kartama su minimalne pa se na njima mogu mjeriti rastojanja između točaka u svim smjerovima.

Korištenje topografskih karata

Topografska karta se koristi u raznim oblastima ljudske djelatnosti. Da bi se moglo služiti topografskom kartom, treba dobro poznavati topografske znakove. Međutim, poznavanje topografskih znakova samo djelomično omogućava snalaženje na karti. Kartu, dakle, treba znati čitati i jednostavno raspoznavati njezin cjelokupan sadržaj. Poznavanje karte nam omogućava da se lakše orijentiramo u prostoru.

Primjena karte u prostoru obuhvaća:

- orijentiranje karte,
- određivanje stajne točke,
- uspoređivanje sadržaja karte i odgovarajućeg prostora i
- održavanje smjera kretanja.

Orijentiranje karte

Orijentirati kartu nije teško: postavimo kartu u takav položaj da sjeverna strana njenog okvira bude okrenuta prema sjeveru (gore od sebe). Suprotno od nje je južna strana, desno istočna, a lijevo zapadna. Pri takvom položaju karte svi smjerovi koji vode od stajne točke na okolne reljefne oblike i druge objekte poklapaju se sa odgovarajućim smjerovima na karti.

Karta se može orijentirati:

- po istovjetnim linijama na terenu i na karti,
- po pravicima koji vode sa stajne točke na okolne objekte,
- pomoću kompasa (busole) i dr.

Koji će od navedenih načina biti primijenjen, zavisi od postojećih okolnosti: vidljivosti, brojnosti orijentira, raspoloživih sredstava i sl.

Ako se nalazimo na nepoznatom području, a nemamo busolu, treba prvo odrediti smjer sjever - jug, i to na jedan od poznatih načina

(po Sjevernjači, po Suncu, po znacima na terenu i sl.). Nakon toga kartu približno orijentiramo po tom utvrđenom smjeru i sravnjivanjem sadržaja karte s odgovarajućim područjem, orijentaciju kontroliramo i korigiramo. Da bi se lakše obavilo orijentiranje karte, treba nastojati da se ona položi na neku ravnu podlogu.

Određivanje stajne točke

Stajna točka se najlakše određuje kada se nalazimo u neposrednoj blizini nekog objekta koji se na karti može sa sigurnošću pročitati. Takva su mjesta, na primjer, mostovi, putovi, željezničke stanice, vrhovi planina i sl. Međutim, pošto se često ne nalazimo pored uočljivih točaka na terenu, moramo se služiti i drugim načinima za određivanje stajne točke.

Procjena „odoka“ sastoji se u tome da prvo pažljivo promatramo bližu i dalju okolinu, nastojeći da na njoj otkrijemo neki karakterističan objekt, ili više takvih objekata. Kada ih uočimo, na karti (koju smo prethodno orijentirali na jedan od spomenutih načina) tražimo njihove oznake.

Procjenjivanjem (odoka) odstojanja između tih objekata određujemo i našu stajnu točku.

Stajnu točku možemo približno odrediti i mjerenjem prijednog puta od polazne do stajne točke, ali samo ako smo prethodno utvrdili polaznu točku na našoj karti (odnosno, ako se ona može identificirati).

Uspoređivanje sadržaja karte i odgovarajućeg prostora

Kad znamo odrediti svoju stajnu točku i orijentirati kartu na jedan od spomenutih načina, onda možemo pristupiti pronalaženju na karti onih karakterističnih prirodnih i vještačkih objekata koje možemo vidjeti oko sebe. U isto vrijeme nastojimo na tom području pronaći i one objekte koji se u prostoru teže uočavaju, a na karti su jasno označeni (izvori, pećine i sl.).

Određivanje smjera kretanja pomoću karte

Ako su pravodobno izvršene sve prethodne pripreme za kretanje, održavanje smjera kretanja pomoću karte nije teško ostvariti. Prethodno pripremanje obuhvaća:

1. proučavanje smjera kretanja
2. označavanje smjera kretanja na karti (ucrtavanje marš-rute)
3. određivanje, po karti, dužine puta i potrebnog vremena
4. izbor orijentira (uočljivih objekata) za kontrolu kretanja.

Proučavanje smjera kretanja podrazumijeva detaljno upoznavanje prostora preko kog se obavlja kretanje i svih važnijih objekata na tom smjeru (konfiguracija terena, vodeni objekti, putovi, raskrižja, naselja itd.). Od mogućih varijanti izabere se marš-ruta koja najpotpunije odgovara trenutnim zahtjevima.

1. Označavanje smjera kretanja podrazumijeva izbor osnovnih orijentira. Orijentiri se na karti biraju i označavaju duž cijelog puta. Za orijentire obično biramo uočljive objekte na terenu. Izabrana marš-ruta se na karti povuče olovkom u boji.
2. Poslije izbora i označavanja orijentira, na istoj karti treba odrediti odstojanja između njih i vrijeme potrebno za njihovo prelaženje. Sve se to, usput, zapisuje i na kartu. S obzirom na to da se marš-ruti često mijenja smjer kretanja, te točke na marš-ruti treba posebno dobro označiti i obilježiti na karti. O tome moramo voditi računa kada se nađemo u uvjetima koji su neprikladni za orijentiranje (šuma, snijeg, noć i sl.).
3. Veoma je značajno ostvariti pouzdanu kontrolu kretanja. Ako se krećemo tijekom noći i preko nepogodnog terena, treba nastojati da se marš-ruta održava praćenjem puta, obale, rijeke, dalekovođa, ruba šume i sl. Ako na smjeru kretanja nema takvih objekata, onda se smjer kretanja mora redovno kontrolirati pomoću busole. Važno je održati neprekidnost orijentiranja na terenu.

TEMELJNI ZEMLJOPISNI PODACI O BIH I FEDERACIJI

Naziv Bosna i Hercegovina je veoma star i nije još točno utvrđeno podrijetlo imena i na što se ono točno odnosi. Prema nekim mišljenjima naziv Bosna se odnosi na naziv rijeke Bosne, ali se ne zna odakle rijeci Bosni to ime. Još uvijek se traga za točnim značenjem te riječi. Po jednim ta se riječ odnosi na vodu-rijeku, po drugima na pojavu solnih ležišta koja se eksploatiraju u području Tuzle, treći dovode ime Bosna u svezu s plemenima ili tračkim plemenom, koje je naseljavalo današnje područje Bosne. Ime se, također, veže za šumske predjele, kojima je Bosna veoma bogata. Stari naziv Bosne se odnosi na nekoliko vrsta zemljopisnih objekata: hidronim - izvor i rijeku Bosnu, kraj - predio Vrhbosne i državni teritorij koji spominje Konstantin Porfirogenet (912. - 952.) kao „Horion Bosona” u djelu „De administrando imperio” ili „Upravljanje državom”. U starim dubrovačkim dokumentima navodi se naziv „Bosina”, a u albanskom govoru se kaže Boshnje. U franjevačkoj administraciji se označava prema Srebrenici gdje je nekad bio franjevački samostan - provincija Bosna Argentina. Sve glavne pritoke Save u Bosni imaju predslavska, pa čak i predilirski imena. Tako se ime rijeke Bosne, pa prema tome i zemlje Bosne, izvodi od praindo-europske osnove u značenju tekuće vode, znači rijeke. Rimski izvori spominju Bathnus flumen, a pretpostavlja se da je izvedeno od ilirskog oblika riječi Bassinus, odnosno, osnova je riječ Bas. Indoeuropska riječ Bhog znači tekuća voda, a i u našem jeziku postoji izraz buk za manji vodopad ili brzac na rijekama.

Naziv Bosna je veoma raširen u srednjem vijeku, a odnosi se kako na teritorij, tako i na druge objekte, pojave ili osobe. Ovo se posebno odnosi na topografiju u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji. Tako se jedan

kraj u Mađarskoj 1082. god. nazivao Bosna, u Slovačkoj se 1130. god. spominje zemlja Basan i kmet Bosan. Čak su i neka osobna imena i prezimena nosila ime Bosne kao npr. jedan monah u Biogradu na moru, 1103. god. zvao se Bosno, a žena načelnika grada Zadra, u 11. stoljeću, zvala se Bosna. Vlastela na dvorovima bosanskih vladara, kada bi zasjedala, na području današnjeg Visokog, nazivala se Bosna (Bosna odlučuje, zasjeda).

Dok je ime Bosna veoma staro i još sasvim nerazjašnjeno, dotle je ime Hercegovina potpuno jasno i relativno mlado. Nastalo je od titule Stjepana Vukčića Kosače, koja je bila u njemačkoj hijerarhiji, a dobio ju je poslije pobjede nad bosanskim kraljem Tomašem 1448. god. kada se proglasio „Hercegom sv. Save“. Titula se prvi put spominje 1449. god. u njegovu nazivu „Gospodara Huma i Primorja“. Od tada se zemlje kojima je vladao Stjepan Vukčić Kosača, nazvaše jednim imenom - Hercegovina.

Veličina i granice Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina zauzima površinu od 51 129 km² i s tom veličinom postala je nezavisna, suverena i samostalna država, međunarodno priznata članica Organizacije ujedinjenih naroda.

Sadašnje granice Bosne i Hercegovine su naslijeđene iz vremena okupacije, odnosno, sadašnji teritorij Bosne i Hercegovine je reducirani teritorij Bosanskog pašaluka koji je imao znatno veće prostranstvo, nego je sadašnji teritorij Bosne i Hercegovine. Još više je reduciran njezin teritorij u odnosu na Bosansku državu za vrijeme Tvrtka I. u 14. stoljeću.

Po obliku, njezin teritorij ima izgled trokuta s dužom stranicom na jugozapadnoj strani, prema Republici Hrvatskoj. Sjeverna granica, također prema Hrvatskoj, ima smjer istok - zapad, prateći rijeku Savu, a istočna, prema Srbiji i Crnoj Gori, meridijanski smjer, tj. sjever - jug, odnosno, poprečno na smjer pružanja Dinarida.

Ukupna dužina granice Bosne i Hercegovine iznosi 1 538 km, od toga je 776 km suhozemne, 751 km riječne i 13 km morske granice (stvarna dužina obalne linije je 24 km). Najduža granica je prema Republici Hrvatskoj i iznosi 932 km, od čega 494 km suhozemne, 425 km riječne i 13 km morske. Granica prema Srbiji iznosi 357 km i to 84 km suhozemne, a 273 km riječne, dok je prema Crnoj Gori duga 249 km i to kopnom 196 km, a riječna granica je duga 53 km.

Veličina i granice Federacije Bosne i Hercegovine

Daytonskim sporazumom 1995. god., teritorij Bosne i Hercegovine je podijeljen na dva entiteta približnih površina (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska), a nešto kasnije formiran je Distrikt Brčko. Federacija Bosne i Hercegovine dobila je 51% teritorija Bosne i Hercegovine, što iznosi 26.110,5 km². Na granice Bosne i Hercegovine, Federacija Bosne i Hercegovine izlazi samo prema Republici Hrvatskoj

i to cijelom dužinom prema jugozapadu i vrlo malo na Savi u predjelu Orašja i Odžaka na sjeveru. Federacija Bosne i Hercegovine ne graniči sa Srbijom i Crnom Gorom.

Matematički i zemljopisni položaj Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina leži na sjevernoj polulopti Zemlje, u prostoru kontinenata Starog svijeta. Najsjevernija točka leži na $45^{\circ} 16' 30''$ sjeverne geog. širine - Gradina Donja (Bosanska Dubica), najjužnija na $42^{\circ} 33' 00''$ sjeverne geog. širine u mjestu Podštirovnik (Trebinje). Zemljopisna dužina je određena prema opservatoriji u Griniču kod Londona, i u tom slučaju, najistočnija točka leži na $19^{\circ} 37' 41''$ istočne geog. dužine u mjestu Žlijebac (Bratunac), a najzapadnija točka je u naselju Bugar (Bihać) na $15^{\circ} 44' 00''$ istočne geog. dužine. Razlika po geog. širini iznosi $2^{\circ} 43' 30''$, a to je 314 km. Po geog. dužini razlika je $3^{\circ} 53' 41''$ što odgovara dužini od 309 km.

Na temelju matematičko-zemljopisnog položaja može se zaključiti da je Bosna i Hercegovina gotovo jednako udaljena kako od ekvatora tako i od sjevernog pola, kao i od obala Pacifika idući na istok ili na zapad.

U širem zemljopisnom smislu, Bosna i Hercegovina je jugoistočna europska, balkanska, ali i srednjoeuropska, panonska, podunavska i posavska zemlja, te jadransko-sredozemna ili mediteranska zemlja.

U svim povijesnim epohama, od prapovijesti do danas, Bosna i Hercegovina je predstavljala „most” između Europe i Azije, tj. između srednje Europe, Balkana s Anadolijom i Malom Azijom, odnosno, između istočne Europe, Panonije i Sredozemlja. Sve zajedno je uvjetovalo fizičko-zemljopisnu, antropo-zemljopisnu i kulturno-povijesnu isprepletenost i kompleksnost. Takvi geografski odnosi su se odražavali na povijesnu sudbinu njezinih naroda i stanovnika njezinih teritorija.

Ovakvo složen zemljopisni položaj, na turizam djeluje dvojako, tj. pozitivno i negativno. Pozitivno je u tome što se naša zemlja nalazi na važnim putnim smjerovima koje koriste turisti iz Europe, naročito u smjeru sjever - jug, a negativno je to što se zbog toga kod nas razvija tranzitni turizam, a mnogo manje boravišni, koji i jest cilj svake zemlje koja teži razvoju turizma.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine

Prema zadnjem popisu 1991. god. Bosna i Hercegovina je imala 4 377 033 stanovnika od čega 2 183 795 muškaraca i 2 193 238 žena. Prosječna naseljenost je bila 85 st./km². Uvidom u prostorni razmještaj stanovnika, vidi se da su područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne bila naseljenija (435 st./km² - područje Tuzle) od područja zapadne i jugoistočne Bosne i Hercegovine (6 st./km² - područje Kalinovika).

Na temelju procjena Federalnog zavoda za statistiku, te je godine na području Federacije Bosne i Hercegovine živjelo 2 758 000 stanovnika. Također, na temelju prosudbe, danas u Federaciji Bosne

i Hercegovine živi približno 2 300 000 stanovnika. Broj stanovnika u Federaciji Bosne i Hercegovine se evidentno smanjio, što je posljedica ratnih zbivanja 1992. - 1995. (smrtnost, seobe), kao i opadanje stope prirodnog priraštaja ($8,9 \text{ ‰}_{1991}$ godine do manje od $6 \text{ ‰}_{\text{danas}}$).

Suprotno tome raste dužina trajanja prosječnog ljudskog vijeka i za žene ona iznosi blizu 67 godina, a za muškarce malo više od 61 godine, kojih i inače ima manje od žena. Prosječna starost, po popisu 1991. god. je iznosila 35 godina za žene i 33 god. za muškarce. Prosječna starost se stalno povećava što znači da stanovništvo Bosne i Hercegovine u prosjeku postaje sve starije, jer se smanjuje stopa nataliteta i odlazi veliki broj mladih ljudi u druge zemlje svijeta.

Također, po zadnjem popisu, u Bosni i Hercegovini je bilo 9,9 % nepismenih, a uzeto je u obzir stanovništvo starije od 10 godina. Najnovije prosudbe govore da je danas bez osnovne škole čak oko 14 % stanovnika. Najveći postotak nepismenih otpada na stanovnike starije od 65 godina, naročito žene.

Povećava se broj stanovnika s višim stupnjevima obrazovanja.

U Bosni i Hercegovini se može zapaziti da se smanjuje broj poljoprivrednog stanovništva kao i broj poljoprivrednih kućanstava. Na području Federacije Bosne i Hercegovine u ratnom vohoru 1992. - 1995. god., naročito su bila na udaru seoska naselja, tako da se danas mora veoma mnogo raditi na oživljavanju naših sela. Sukladno smanjenju broja seoskog stanovništva, došlo je do povećanja broja stanovnika koji žive u gradovima i naseljima mješovitog tipa, često kao nekvalificirana radna snaga što uslovljava zapošljavanje u gradovima. Problem zapošljavanja u našoj zemlji je i inače veoma izražen. Podaci govore, da je čak oko 44 % radno sposobnog stanovništva nezaposleno. Međutim, s ovim podatkom treba biti oprezan, jer se zna da je u ovaj postotak uključen veliki broj ljudi koji rade, naročito u privatnom sektoru, ali kao neprijavljeni radnici, ne ostvaruju svoja prava na zakonskim osnovama („rad na crno“), te se i dalje vode kao nezaposlene osobe pri zavodima za zapošljavanje.

Bosna i Hercegovina je samostalna, suverena i međunarodno priznata država triju konstitutivnih naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba) i 69 manjih etničkih skupina.

Složenost njezinog etničkog sastava, što istodobno znači i isprepletenost kultura i religija koje nemaju svoju prostornu diferenciranost, posljedica je njezina položaja i povijesnog razvoja.

Bosna i Hercegovina je uređena Washingtonskim i Daytonskim mirovnim sporazumom, Ustavom Bosne i Hercegovine utemeljena su dva entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine (Bošnjaci i Hrvati) i Republika Srpska (Srbi).

Takva neobična konstrukcija rezultat je višegodišnjeg rata i nastojanja međunarodne zajednice da se egzodus naroda i narodnosti prekine.

Povijesni splet okolnosti, te društveno - ekonomski položaj i razvoj uzrokovali su različito kretanje broja pripadnika triju većinskih i konstitutivnih naroda.

Kretanje broja pripadnika konstitutivnih naroda ima složene uzroke (natalitetni, migracijski, gospodarski pa i politički), a posljedice su očite.

Udio Hrvata se smanjuje, udio Srba također, a broj Bošnjaka se povećava.

Društvenu, pa i kulturnu stvarnost BiH karakteriziraju i različite religije.

Srbi su pravoslavci, Bošnjaci muslimani, Hrvati rimokatolici.

Svaki narod ima svoj jezik, svoje pismo i svoje običaje.

Po popisu 1991. god. u Bosni i Hercegovini je živjelo 43,5 % Muslimana, 31,2 % Srba, 17,4 % Hrvata, dok preostali postotak otpada na 69 skupina stanovnika koji su se izjasnili o nacionalnoj pripadnosti.

LITERATURA I IZVORI:

1. Grupa autora: Geografija za I. razred gimnazije, IGKRO "Svjetlost" - Sarajevo, 1978.
2. Teufik Hodžić i Dervo Vajzović: Geografija za I. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja, "Svjetlost" - Sarajevo, 1989.
3. Ibrahim Bušatlija: Geografija za IV. razred gimnazije Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture - Sarajevo, 1994.
4. Alojz Benac i Ivan Lovrenović: Bosna i Hercegovina (monografija) "Svjetlost" - Sarajevo, 1982.
5. Mustafa Festić, Šefko Međedović, Besim Spahić: Turizam, ekonomija i kultura, IGTR "Univerzal" - Tuzla, 1986.
6. Smail Tihić: Sjeveroistočna Bosna - turistički vodič, Regionalni turistički savez sjeveroistočne Bosne - Tuzla, 1982.
7. Biblioteka - Turističke monografije, broj 7 - Hercegovina Privredni vjesnik - Zagreb, 1985.
8. Federalni zavod za statistiku: Statistički godišnjak - ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999.
9. Federalni zavod za statistiku: Procjene stanja broja i struktura stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine (30. 6. 1999. god.)
10. Enciklopedijski leksikon: Mozaik znanja - geografija, Interpres - Beograd, 1969.
11. Predrag Raos, Radovan Stipetić, Sreten Turk: Enciklopedijski atlas svijeta - prijevod (THE ENCYCLOPEDIA OF WORLD GEOGRAPHY), Za Hrvatsku EXTRADE d.o.o. Rijeka, 1997., 1999.

PRIRODNA BAŠTINA BOSNE I HERCEGOVINE

Opće značajke

Bosna i Hercegovina (BiH) je zemlja s tisućugodišnjom tradicijom. To je zemlja istinske prirodne i kulturne raznolikosti. U zemlji bosanskoj i humskoj stoljećima utočište nalaze mnogi narodi i kulture. Ovdje je, kao rijetko gdje na planetu Zemlji, priroda izdašna i raznovrsna.

BiH s relativno malom površinom spada u najraznovrsnije u ovom dijelu Europe. Ima veoma visoku razinu biološke, ekološke i geomorfološke raznolikosti. To je područje s najvišom razinom raznolikosti ljudskih populacija iskazane kroz veoma visoku raznolikost kultura. Ovo je uistinu multikulturalna i tolerantna sredina.

Ovdje još uvijek teku bistre i čiste planinske rijeke i potoci, tu su i planinska glečerska jezera poput plavih cvjetova. Ovdje planinski vrhovi ljube nebesko plavetnilo. Ovo je zemlja mora, rijeka, planina, raznovrsnog bilja, cvrkuta brojnih ptica i drugih organizama koje nađoše utočište u mnogim refugijalnim i reliktnim staništima. Tu su i razvojna središta u kojima teku procesi endemogeneze i stvaranja novih vrsta biljaka i životinja. Ovo je, jednostavno, raj na ovom dijelu planeta Zemlje.

Prirodno i kulturno naslijeđe BiH je po mnogo čemu unikatno i neponovljivo i zaslužuje mnogo veću pozornost i skrb. Mnogi biološki, geološki i hidrološki, te kulturološki fenomeni zaslužuju svoje mjesto i u svjetskoj baštini.

Prirodna baština BiH sadržana je u svim elementima prirode - geološkoj podlozi, tipovima tla, reljefu, vodama, ekoklimi, biološkoj i krajoobraznoj raznolikosti.

Zemljopisne značajke

BiH leži u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, u jugoistočnoj Europi. Zauzima površinu od 51.129 km². Dužina granice iznosi 1.537 km - kopnena 762,5 km, riječna 751 km i morska 23,5 km. Najdužu granicu ima s Hrvatskom na sjeveru, sjeverozapadu i jugu (932 km), na istoku i sjeveroistoku sa Srbijom (375 km), a na istoku i jugoistoku ima sa Crnom Gorom (249 km). BiH je i pomorska država. Na krajnjem jugu izlazi na Jadransko more. Dužina obale iznosi 27 km. Državne granice BiH su uglavnom prirodne. Sa zapada je rijeka Una, s istoka rijeka Drina, sa sjevera rijeka Sava, te Jadransko more na jugu. BiH se sastoji od dvije zemljopisne i povijesne cjeline: većeg bosanskog dijela na sjeveru (oko 42 000 km²) i manjeg hercegovačkog na jugu. Bosna je uglavnom brdsko-planinska zemlja s umjereno-kontinentalnom klimom, a Hercegovina (11 129 km²) također brdsko-planinska s dominacijom kraškog reljefa i kraškog tla, te blagom maritimnom klimom.

Geomorfološka raznolikost

BiH je veoma raznolika u pogledu tipova reljefa. Od ravničarskog na sjeveru do tipičnog planinskog u središnjem dijelu. Glavne geomorfološke, pa i ukupne fizičko-geografske odlike daju joj Dinarske planine (Dinaridi) s tipičnim smjerom pružanja sjeverozapad - jugoistok. Ovakav položaj Dinarida bitno je utjecao i na klimu, hidrografsku mrežu, tipove tla, a naročito na ukupnu sliku biodiverziteta. Najviši planinski vrh je Maglić (2 386 m) - jugoistočna BiH. Najniži dio je uz Jadransko more. Značajan je broj planina koje premašuju 2 000 m, kao npr.: Volujak (2 336 m), Čvrstica (2 222 m), Vranica (2 110 m), Prenj (2 103 m), Treskavica (2 086 m), Vran (2 074 m), Bjelašnica (kod Sarajeva) 2 067 m, Lelija (2 032 m), Zelengora (2 014 m), Cincar (2 005 m) i druge.

Posebne geomorfološke vrijednosti daju i brojna kraška polja, unikatni fenomeni prirode. Nastali su kao rezultat ukupnih procesa orogeneze zajedno sa postankom Dinarskih planina. Imaju isti pravac pružanja kao i Dinaridi. Idući od sjeverozapada prema istoku i jugoistoku to su: Livanjsko, Duvanjsko, Kupreško, Posuško, Mostarsko Blato, te na lijevoj strani Neretve: Nevesinjsko, Gatačko, Plansko, Fatničko, Dabarsko, Ljubinsko, Popovo polje, te Hutovo.

Na sjeveru je prostrana posavska ravnica, duž rijeke Save s najnižom točkom oko 90 m nadmorske visine.

Naročita geomorfološka svojstva imaju planinski vrhovi, sa planinskim točilima, stijenama, brojnim cirkovima, te klisure i kanjoni rijeka koji u sebi kriju sve tajne postanka prirode BiH.

Geološka raznolikost

I u geološkom pogledu BiH je veoma raznovrsna. Karakteriziraju je stijene različite geološke starosti. To su stare vulkanske ili eruptivne, metamorfne i sedimentne ili taložne stijene. U južnom dijelu, na naj-

većem dijelu Hercegovine dominiraju karbonatne stijene kredne i jurske starosti, dok je holocen zastupljen u sjevernom dijelu, uglavnom uz rijeku Savu i donje dijelove njezinih pritoka. Idući prema jugu, odnosno središnjem dijelu Bosne su neogenske naslage, a na dinamičnom peripanskom reljefu (Kozara, Borja, Konjuh) su bazični i ultrabazični eruptivi na kojima rastu mnoge endemoreliktne vrste biljaka tercijerne starosti. Brdoviti i planinski dijelovi su izgrađeni od trijasa, zatim dijabaza, rožnjaca i tufova. Područja Lašvanske i gornjovrbaske doline, te jugoistočne Bosne izgrađena su od škriljaca permkarbonske starosti. U tom području su i naročiti geološki fenomeni (pješčane piramide kod Miljevine u blizini Foče). Kraška polja su izgrađena od paleogen-skih naslaga. Dijelovi koji su izgrađeni od vodopropusnih karbonatnih stijena grade krš ili kras, unikatne oblike geološke raznolikosti. Visok stupanj geološke raznolikosti utjecao je na razvoj bogatog živog svijeta, a naročito na visoku stopu endemičnosti i reliktnosti. Upravo na mjestima gdje izravno korespondira korijen biljaka i matična stijena, kakve su pukotine sijena i siparišta odnosno točila, je najviše endemičnih vrsta. Zbog toga je očuvanje geološke baštine iznimno važno u zaštiti unikatnog biodiverziteta.

Hidrografska raznolikost

BiH je veoma bogata kako površinskim tako i podzemnim vodama. Bogatu hidrografsku mrežu čine brojne rijeke i njihove pritoke koje nastaju (izviru) i utiču u BiH. Neke od njih kao jedna od najmoćnijih Sava, protječe u dužini od 331 km. Ujedno čini i prirodnu granicu s R Hrvatskom, na sjeveru.

Sve bosanske vode otječu u dva sliva - Crnomorski (iz Bosne) i Jadranski (iz Hercegovine, te zapadne Bosne). Crnomorski sliv čini porječje rijeke Save s pritokama: Una (214 km), Vrbas, Bosna i Drina (346 km). Jadranski sliv čini porječje rijeke Neretve (218 km) koja odvodi vode s područja kraške Hercegovine i Cetina u koju otječu vode zapadne Bosne, uglavnom tamošnjih kraških polja. Na nekim od rijeka su vještačke akumulacije: Buško (u jugoistočnom dijelu Livanjskog polja), Bilečko jezero na rijeci Trebišnjici, Klinje (na rijeci Mušnici kod Gacka), Ramsko na Rami kod Prozora/Rame, Jablaničko na Nertevi, Perućac i Višegradsko na Drini, Bočac na Vrbasu, Modrac na Spreči.

Naročite hidrološke fenomene čine brojna prirodna jezera. Neka od njih imaju i glacijalno podrijetlo. To su: Rastičevsko, Turjača i Kukavičko jezero (na prostranoj kupreškoj visoravni), Blidinje jezero između Vran planine i Čvrsnice, zelengorska jezera; Gornje i Donje Bare, Kotlaničko, Orlovačko, Crno, Bijelo, Štirinsko, Kladopoljsko; Boračko ispod Prenj planine, treskavička jezera - Veliko i Platno jezero, Crno i Bijelo jezero, jezero u podgorini Crvanj planine - Uloško, Backo ili Jezero, Blatačko jezero na Bjelašnici, Prokoško jezero na Vranici planini, Idovačko jezero na Raduši, Šatorsko jezero na Šator planini, Hutovo blato u donjoj Hercegovini kod Čapljine i Buško jezero kod Livna, te Plivska jezera na sedrenim barijerama na istoimenoj rijeci između Jajca i Jezera.

U području starih vulkanskih stijena (ofiolitska zona) javljaju se i termalne i mineralne vode. One čine posebno prirodno bogatstvo BiH. Najznačajnija izvorišta su: Kiseljak, Kakanj, Srednje, Busovača, Guber – Srebrenica, Žepa, Maglaj, Žepče, Teslić, Tešanj, Fojnica, Olovo, Tuzla, Gradačac, Banja Luka, Ilidža kod Sarajeva (s najtoplijim izvorom od 58° C).

Na jugu je morski akvatorij s veoma kvalitetnom vodom. Ukupna dužina razuđene obale iznosi oko 27 km. Prosječna godišnja temperatura morske vode kod Neuma iznosi oko 9,6° C. Najtoplije je u srpnju (prosjeak oko 20° C). Salinitet se kreće od 29 - 35 promila (na relativno niske vrijednosti utiče blizina jedne od najvećih delti u jugoistočnoj Europi - delta Neretve).

Raznolikost klime

Zahvaljujući geografskom položaju, smjeru pružanja glavnih planinskih masiva (sjeverozapad - jugoistok), naglašeno različitoj geomorfologiji, blizini Jadranskog mora, Panonije na sjeveru, bogatoj hidrografskoj mreži, te vegetacijskom pokrovu klima BiH je iznimno raznolika. Dok u južnom dijelu uz obale plavog i čistog Jadrana vlada jako ugodna mediteranska klima, vrhovi planina su pod utjecajem planinske hladne klime, s kratkim ljetima, dugim i snježnim zimama. U području niske Hercegovine vlada tipična submediteranska klima, s dugim i veoma toplim ljetima, padalinama u tijeku ranog proljeća i kasne jeseni. Središnji brdovito-planinski dio je pod utjecajem umjereno-kontinentalne klime, s četiri tipična godišnja doba i izraženim temperaturnim ekstremima. Apsolutne minimalne temperature se spuštaju i do -43,5°C (Igmanско polje kod Sarajeva, 25. 01. 1963.), a apsolutne maksimalne temperature dostižu i do 40°C. Na sjeveru zemlje je izmijenjena kontinentalna klima, sa suhim i toplim ljetima, i ostrim zimama s malo padalina. U području kraških polja (zapadna Bosne i južna Hercegovina) je poseban tip klime - klima kraških polja. Ljeta su umjereno topla, žege su rijetke. Zime su oštre (jer se hladni zrak spušta niz planine u ravnicu pa dolazi do temperaturne inverzije). Padalina ima najviše zimi (do 1.800mm vodenog taloga u tijeku godine).

Raznolikost tla

Tlo je nastalo dugogodišnjim procesima transformacije organske i neorganske tvari u uvjetima specifične klime, geološke podloge i živih organizama. Raznolikost tla je u uskoj vezi s diverzitetom svih ostalih komponenata staništa. Tako i na području BiH zbog visoke razine raznolikosti prirode, tla su veoma raznovrsna. Veoma su uvjetovana tipom podloge i vodnog režima.

Na području krša (Hercegovina i najveći dio zapadne Bosne, te otoka oko Sarajeva) dominiraju plitka karbonatna tla - kamenjari ili litosoli, crnice ili kalkomelanosoli, rendzine, na blažim nagibima su smeđa vapnenačka tla ili kalkokambisoli, a u nekim dijelovima subme-

diterana i Mediterana su crvenice ili terra rossa, te ilimerizovana tla ili luvisoli, na flišnim naslagama.

Na starim vulkanskim stijenama su tla eutričnog karaktera - eutrični litosoli, eutrični rankeri, dublja eutrična smeđa, te eutrični luvisoli.

Na silikatnim stijenama je serija kiselog tla. Idući od najplićih prema dubljim su: kiselu litosoli, humusna silikatna ili rankeri, smeđa kiselu ili distrični kambisoli, te kiselu luvisoli, na blagim nagibima terena.

Uz rijeke i ravnice su hidromorfna tla - hidrogene crnice, močvarna euglejna, semiglejna, a ponegdje i cretna - niski bazifilni cretovi ili planohistosoli i kiselu cretovi sa sfagnumskim mahovinama - akrohistosoli, veoma vrijedna staništa mnogim ugroženim biljkama i životinjama.

Kao i geološka podloga, tla su veoma vrijedni oblici prirodne baštine. Naročito su vrijedna tla na dolomitima (bazični regosoli, litosoli, rendzine) na kojima se razvijaju tercijerne borove šume, te kamenjare s obiljem endemičnih biljaka, zatim tla na starim vulkanskim stijenama kao što su serpentiniti i peridotiti, staništa serpentinofta, te planinska tla - crnice, litosoli, regosoli na planinskim točilima, kao i tresetna odnosno cretna tla (koja se pojavljuju u obliku malih otoka u pretplaninskom pojasu, zoni tamnih četinarskih šuma, te poplavlno području šuma johe, barske ive i rakite).

Krajobrazna/pejzažna raznolikost

Kako se područje BiH nalazi na prijelazu između istoka i zapada, podrijetlo i razvoj živog svijeta je s tim usko povezano. Na ovom području su tijekom dugog razdoblja nastajale razne vrste biljaka, životinja i gljiva, neke od njih došle su s različitih strana svijeta, neke sa sjevera (glacijalni reliktni), a neke iz toplijih krajeva (tercijerni relikti), danas svjedoci burne geološko-biološke prošlosti. Tako postojeći živi svijet BiH u biogeografskom pogledu pripada u tri velike biogeografske regije: Mediteransku s jadranskom provincijom; eurosibirsko-američku s tri provincije: ilirskom na zapadu, mezijskom na istoku i jugoistoku, te provincijom reliktnih borovih šuma (u području starih vulkanskih stijena i dolomita), te Alpsko-visoko nordijsku s Visokodinarskom provincijom. Mediteranska zauzima uski pojas uz Jadransko more, u području mediteranske klime, gdje prirodnu vegetaciju čine šume hrasta česvine Quercus ilex koje i daju glavnu crtu mediteranskim pejzažima. Osim ekosistema česvine, danas pretvorenih u makije, tu su i žbunaste zajednice gariga s bušinama Cistus sp., brnistrom Spartium junceum, te čitavo carstvo mediteranskih livada i kamenjara, pukotina stijena, sipara. Naročite vrijednosti ovim pejzažima daju morske hridine sa zajednicama slanjača ili halofita.

Priobalni ili litoralni pojas mora veoma je bogat živim svijetom. Naročito su brojne makrofitske alge, mnoge životinje, a naročito ribe.

Eurosibirsko-boreoamerička regija zahvata najveći dio BiH – od mediteranskih pa sve do planinskih predjela. U istočnom i jugoistoč-

nom dijelu je toplija Mezijska provincija koja se diferencira na više veoma raznolikih pejzaža od kojih su najznačajniji: pejzaži toploljubivih šuma sladuna, cera, makedonskog hrasta, kitnjaka, mezijske bukve, toploljubivih bukovo-jelovih šuma. U svakom od pejzaža je više različitih ekosistema šuma, šikara, prirodnih živih ograda, livada, kamenjara, ruralnih i urbanih ekosistema. Naročite vrijednosti i ovom području daju živopisne i raznolike stijene, točila koje vremenom udomiše brojne endemične i reliktnne vrste biljaka i životinja, te biljnih zajednica.

Na zapadu je hladnija Ilirska provincija koja se diferencira na više zonalnih pejzaža odnosno bioma. Idući od najnižih položaja to su: šume hrasta kitnjaka i običnog graba, šume europske bukve, bukve i jele sa smrčom, te mjestimice gdje dopiru hladne struje sa sjevera šume smrčice, jele i bijelog bora. Ova provincija na vertikalnom profilu ide sve do krajnje granice šumske vegetacije, klekovine bora na većini bosansko-hercegovačkih planina. U okviru spomenutih pejzaža, odnosno bioma su brojni ekosistemi šuma, šikara, šibljaka, livada, kamenjara, ruralnih i urbanih površina. Osobite vrijednosti ovom području daje unikatna flora, fauna pa i fungija u pukotinama stijena, sipara, odnosno točila.

Na krajnjem sjeveru, u Bosanskoj Posavini, osjeća se utjecaj Srednjoeuropske provincije koju karakterizira prisutnost higrofilnih šuma lužnjaka, poljskog jasena, crne johe, šuma vrba i topola, te močvara, bara, vodoljubivih livada. Upravo u ovom dijelu su i neka od najznačajnijih močvarnih područja (Bardača, Velika i Mala Tišina kod Bos. Šamca, Vojskova kod Odžaka, Svilaj, Orašje, Patkovača, Bosanska Rača, zatim Modrac - Spreča, te Saničani kod Prijedora).

U području starih vulkanskih stijena (ofiolitska zona) - idući od Kozare na sjeverozapadu, Borje, okoline Tešnja, Teslića, Žepča, Olova, te Višegrada, Ruidog, razvijeni su pejzaži svijetlih četinarskih šuma koji su uključeni u Provinciju reliktnih borovih šuma. Slični pejzaži su razvijeni i na dolomitnim kompleksima - okoline Konjica, Gornja Neretva, Lastva kod Trebinja, te Koprivnica - Plazenica - između Kupresa - Bugojna i Donjeg Vakufa, te dolomitno područje kod Drvara. Glavni pečat ovom području daju pejzaži svijetlih borovih šuma sa crnjušom, koji se diferenciraju na više tercijerno-reliktnih ekosistema: šume crnog bora i crnjuše, šume crnog i bijelog bora, šume crnog bora i hrasta kitnjaka, u okviru kojih su razvijene zajednice šibljaka, kamenjara i točila. Naročito su brojne vrste biljaka dolomitofite, odnosno serpentinoofite, na starim vulkanskim stijenama.

U ovim pejzažima su i brojna izvorišta mineralnih i termalnih voda, s veoma bogatom mikroflorom i mikrofaunom.

Najviši planinski vrhovi bosansko-hercegovačkih planina, poput kamenih otoka, su bez šume, jer su klimatske prilike veoma surove. Tu su jaki planinski vjetrovi, visoki snjegovi i ekstremne temperature, plitka i siromašna tla. Pokriveni su travnatom vegetacijom s niskim žbunovima borovnice, planinske vrbe, mlivnjaka, najčešće koji obrazuju naročitu visokoplaninsku tundru, u kojoj su i brojni glacijalni relikti biljaka i životinja. Visokoplaninski pejzaži diferenciraju se na više

ekosistema: gole stijene, pukotine stijena, sipari ili točila, rudine na karbonatima, rudine na silikatima, niski planinski cvjetovi, snježanici, visoke zeleni. Zbog svoje snažne izdiferenciranosti od svih tipova ekosistema i pejzaža obuhvaćeni su posebnom biogeografskom Visokodinarskom provincijom Alpsko-visoko-nordijske regije.

Raznolikost vrsta

Ekološka heterogenost područja Bosna i Hercegovine u geološkom, hidrološkom, geomorfološkom i ekoklimatskom pogledu je rezultirala iznimnim bogatstvom ukupnog živog svijeta koji se ubraja među najraznovrsnije na europskoj razini. S druge strane, na geografski veoma malom području naše zemlje egzistiraju brojni razvojni endemni centri koji Bosni i Hercegovini osiguravaju posebno značenje i mjesto na globalnoj razini. S tim u svezi treba istaknuti mnogobrojne kanjone i klisure (Une, Drine, Vrbasa i Bosne u gornjem dijelu njenog toka) koji predstavljaju refugijume reliktnih oblika iz razdoblja tercijara, dok su se ispod vrhova najviših bosansko-hercegovačkih planina zadržali centri razvoja glacialne flore i faune. Tako flora Bosne i Hercegovine broji oko 450 podvrsta biljaka koje se smatraju u određenom stupnju endemičnim, a jednak trend endemičnosti vrijedi i za faunu. Diverzitet živog svijeta Bosne i Hercegovine odražava diverzitet staništa i to:

- kopnenih (terestričnih) za čiju karakterizaciju su značajne stijene različite geološke starosti i načina postanka, zatim tipovi zemljišta, klimatske prilike i bogatstvo reljefnih formi,
- vodenih zasnovanih na iznimno bogatoj i razgranatoj hidrološkoj mreži s mnoštvom planinskih jezera, izvora, planinskih potoka, rijeka, ponornica, bara, močvara, podzemnih vodotoka, termalnih izvora, bočatnih voda i mora.

Pored diverziteta staništa, bitan faktor diverziteta Bosne i Hercegovine predstavljaju dugotrajni procesi antropo i etnogeneze kao posebna specifičnost ovog područja. Budući da živi svijet Bosne i Hercegovine izgrađuje različite zajednice i ekosustave koji su karakteristični isključivo za ovo područje, može se konstatirati da je stupanj ekološkog diverziteta veoma visok, te da je u pozitivnoj korelaciji s biološkim.

Diverzitet flore

Diverzitet vrsta biljnog svijeta se odražava kroz diverzitet cijanobakterija, alga i vaskularnih biljaka. Do danas je na području Bosne i Hercegovine u skupini cijanobakterija i alga konstatirana prisutnost 1859 vrsta iz 217 različitih rodova. Kao najbrojniji razred u okviru skupine izdvaja se *Bacillariophyceae* s 881 opisanom vrstom, dok je sljedeći po diverzitetu vrsta razred zelenih alga sa 561 vrstom. Posebnu specifičnost diverziteta cijanobakterija i alga predstavljaju oblici koji obitavaju u termalnim ili mineralnim izvorima, pećinama i polupećinama ili, pak, izgrađuju sedrene naslage.

Tako je, na primjer, na sedrenim barijerama Une konstatirana prisutnost 188 vrsta iz skupine cijanobakterija i alga. Pored recentnih vrsta, u naslagama različite geološke prošlosti je konstatirana prisutnost brojnih paleooblika cijanobakterija i alga koji predstavljaju iznimnu vrijednost na europskoj, pa i globalnoj razini. U vaskularnoj flori Bosne i Hercegovine je do sada konstatirana prisutnost 5134 vrste, uključujući podvrste i hibride. Ovako visok stupanj florističkog bogatstva svrstava Bosnu i Hercegovinu u sami vrh europske ljestvice, pored Hrvatske, Italije i Grčke. Većim djelom su to terestrične i semiterestrične životne forme, dok je veoma mali broj vrsta vezan za vodene ekosustave. Diverzitet vaskularne flore Bosne i Hercegovine se bazira na ukupnom broju konstatiranih vrsta mahovina (565), papratnjača (61, sa 8 podvrsta i 2 hibrida) i sjemenjača (3256, sa 1078 podvrsta i 164 hibrida). U okviru skupine mahovina (*Bryophyta*) prisutne su vrste iz razreda *Hepaticae* sa 91 i *Musci* sa 474 opisanih vrsta. Potrebno je istaknuti prisutnost ugroženih vrsta kao sto su; *Drepanocladus sendtneri* (Schimp.) Wstf. f. *gracilis* Sanis, *D. aduncus* (Hedw.) Moenk. var. *capillifrons* (Wstf.) Mkm., *D. revolvens* (S.W.) Wstf. var. *intermedius* (Lindb.) Grout, *Racomitrium microcarpum* (Hedw.) Brid., *Polytrichum strictum* Smith. i neke druge koje su šire europske distribucije, ali predstavljaju pravu rijetkost za područje Bosne i Hercegovine budući da ulaze u sastav reliktnih zajednica zaostalih iz razdoblja glacijacije. U flori papratnjača (*Pteridophyta*) Bosne i Hercegovine su zabilježene vrste iz odjela *Equisetophyta* (sa 8 konstatiranih vrsta), *Lycopodiophyta* (takodjer sa 8 vrsta) i *Polypodiophyta* (45 vrsta). Skupina papratnjača je veoma dobro ekološki izdiferencirana, tako da brojne vrste u okviru nje nalaze primjenu kao indikator u valorizaciji kvalitete životne sredine. Najveći stupanj diverziteta odlikuje rodove koji karakteriziraju šumska staništa kao sto su: *Dryopteris*, *Blechnum*, *Thelypteris*, *Athyrium*, *Polystichum*, *Gymnocarpium*, dok su za serpentinitsko-peridotitsku geolosku podlogu vezane stenopetrične i reliktnne vrste *Notholaena marantae* i *Asplenium cuneifolium*. Na močvarnim staništima se mogu naći veoma rijetke vrste papratnjača, kao sto su: *Salvinia natans* i *Marsilea quadrifolia*. Sjemenjače (*Spermatophyta*) predstavljaju najbrojniju i najraznovrsniju skupinu u vaskularnoj flori Bosne i Hercegovine koja je zahvaljujući predanosti njenih ranijih istraživača (Beck, Hayek, Karlo Maly) danas u velikoj mjeri istražena.

Najveći stupanj raznolikosti je konstatiran u okviru razreda *Magnoliatae* (sa 2608 vrsta, 943 podvrste i 148 hibrida), zatim *Liliatae* (648 vrsta, 135 podvrsta i 16 hibrida), dok razredi u okviru poddjeljka *Coniferophytina* sadrže svega 40 vrsta, 4 podvrste i 4 hibrida. Od ukupnog broja sjemenjača Bosne i Hercegovine, 65% pripada porodicama: *Asteraceae*, *Fabaceae*, *Poaceae*, *Rosaceae*, *Brassicaceae*, *Cichoriaceae*, *Apiaceae*, *Lamiaceae*, *Cyperaceae*, *Scrophulariaceae*, *Caryophyllaceae*, *Liliaceae* i *Ranunculaceae*.

Endemična flora BiH

Najveća specifičnost bosansko-hercegovačke flore su brojni paleo- i neoendemi, te glacialni i tercijarni relikti čije su se populacije do danas zadržale na staništima refugijalnog karaktera, u kanjonima rijeke, klisurama i planinskim cirkovima. Najveći broj endemičnih oblika je konstatiran u okviru flore vaskularnih biljaka, gdje je prema dosadašnjim istraživanjima utvrđena prisutnost 450 endemičnih taxa. Prema novijim nalazima taj broj bi mogao biti znatno veći, posebno kada je riječ o još uvijek nedovoljno istraženim rodovima kao što su: *Alchemilla*, *Potentilla*, *Rosa*, *Rubus*, *Hieracium*, *Centaurea*, *Carex* i *Festuca*. S druge strane, u skupini cijanobakterija i alga na području Bosne i Hercegovine do sada nisu zabilježeni i opisani endemični oblici. Kao stenoendemične vrste vaskularnih biljaka Bosne i Hercegovine treba istaknuti: *Acinos orontius* (K.Maly) Silic, *Alyssum moellendorffianum* Aschers. ex G.Beck, *Asperula hercegovina* Degen, *Barbarea bosniaca* Murb., *Campanula hercegovina* Degen & Fiala, *Centaurea bosniaca* (Murb.) Hayek, *C. murbeckii* Hayek, *Dianthus freynii* Vandas, *Edraianthus hercegovinus* K.Maly, *E. niveus* G.Beck, *Euphorbia gregersenii* K.Maly, *E. hercegovina* Beck, *Melampyrum trichocalicinum* Vandas, *Minuartia handelii* Mattf., *Oxytropis prenja* (G.Beck) G.Beck in Reichenb. & Reichenb. Fil., *Potentilla heptaphylla* L. subsp. *velezensis* (Beck) Bjelcic, *Seseli hercegovinum* K.Maly, *Symphyandra hofmanii* Pantoscek, *Viola beckiana* Fiala, *V. prenja* G.Beck. Više od polovice navedenih vrsta je rasprostranjena isključivo na hercegovačkom području i to na kompleksu planina Prenj – Čvrstica - Velež, što podupire tvrdnju kojom je ovaj kompleks označen kao najveći endemni centar Bosne i Hercegovine. Pored navedenih stenoendema, u vaskularnoj flori BiH je evidentiran veliki broj vrsta čiji areal uključuje neka od susjednih područja Dinarida, kao i Balkanskog poluotoka.

Diverzitet faune

Bosna i Hercegovina se prema broju pojedinih životinjskih skupina svrstava u vrh europske ljestvice diverziteta, pri čemu treba istaknuti visok udio endemičnih i reliktnih vrsta, naročito u okviru odjeljka beskičmenjaka. Refugijalna staništa ove unikatne faune se nalaze u mnogobrojnim kraškim vrelima, planinskim potocima i kanjonima. Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja najbrojnija skupina kičmenjaka u Bosni i Hercegovini su ptice s 326 vrsta od kojih 97 uživa status neke od kategorija ugroženosti, sljedeće su ribe sa 119 vrsta od kojih je 12 endemično, dok stručne procjene o stupnju njihove ugroženosti još uvijek ne postoje. Sisari su prema broju konstatiranih vrsta (85) sljedeći na listi, od čega se 24 vrste smatraju ugroženim u BiH, dok je 9 vrsta endemičnog karaktera. Skupina gmazova broji 38 vrsta, od kojih se ugroženim smatra 11, a endemičnim 12 vrsta. Vodozemci su najmalobrojnija skupina prema diverzitetu vrsta sa svega 20 opisanih vrsta, od kojih su 3 ugrožene na području BiH, a 6 ih je endemičnog

karaktera. Beskičmenjaci predstavljaju najbrojniju i najraznovrsniju skupinu organizama životinjskog carstva. Biodiverzitet bosansko-hercegovačke faune je zasnovan upravo na ovoj skupini organizama koja je, nažalost, najslabije istražena. Do sada je konstatirana prisutnost 50 vrsta maločekinjaša (*Oligochaeta*), 8 vrsta pijavica (*Hirudinea*), 31 vrsta riječnih rakova (*Amphipoda*) od kojih je 16 endemičnog karaktera. U fauni vodenih cvjetova (*Ephemeroptera*) na području BiH je do sada zabilježeno 58 vrsta, dok skupina kamenjarki (*Plecoptera*) broji 74 vrste sa 13 endema. Naročito brojna skupina u vodenoj fauni insekata su moljci (*Trichoptera*) sa 215 opisanih vrsta, od kojih čak 50 se smatra endemičnim.

Diverzitet gljiva

Kada je riječ o diverzitetu gljiva, postoje pretpostavke da područje BiH naseljava oko 15 - 20 000 vrsta, ali je sa sigurnošću utvrđena prisutnost 552 među kojim apsolutno dominiraju vrste iz odjela *Basidiomycota* (501), dok je odjel *Ascomycota* na bosansko-hercegovačkom području zastupljen sa 51 vrstom. Lišajevi na području BiH su također slabo istražena skupina organizama. Naime, do sada je zabilježeno 300 vrsta, a istovremeno se njihov biodiverzitet procjenjuje na oko 1000, od ukupno 20 000 koliko je poznato u svijetu. Najčešće i najbrojnije vrste lišajeva pripadaju rodovima: *Caloplaca* Th.Fr., *Lecanora* Ach. i *Cladonia* Hill. ex Browne.

Zaštićeni objekti prirode

Zaštita prirode predstavlja sustav dirigiranih akcija kojima se postiže osiguranje uvjeta života svijetu divljine u dugoročnim razmjerima u danoj dimenziji vremena i prostora. Zaštita prirode neminovno integrira biološke, ekološke, ekonomske i društvene aspekte, odnosno razvojne determinante jednog društva, regije, pa i globaliteta u cijelosti. Zaštita prirode osim fundamentalne konzervacijske, pa i ekološko-restauracijske uloge, u današnjim uvjetima, ima i nesumnjivu razvojnu dimenziju. Takav pristup nameće potrebu definiranja obrazaca održivog razvoja koji će u isto vrijeme osigurati i potrebnu zaštitu, a i generiranje ekološki prihvatljive dobiti potrebne za ostvarivanje programa zaštite kao i izravnu korist lokalnoj zajednici. Ovakvi pristupi u pojedinim dijelovima svijeta daju obostrano očekivane rezultate.

Prve inicijative o zaštiti vrijednih dijelova prirode na području BiH datiraju još iz 1905. godine kada se nastojalo staviti pod okrilje zaštite prašumski rezervat bukovo-jelovih šuma sa smrčom na Klekovači planini u zapadnoj BiH. Međutim do realizacije ovog plana u to vrijeme nije došlo. U 1929. godini donosi se uredba tadašnjeg Ministarstva šuma da se zabrani sječa istočnobosanske (Pančićeve) omorike, *Picea omorika*, inače endemične vrste četinaru sa centrom rasprostranjenja u istočnoj Bosni u okolini Žepe i Višegrada. Čak 1935. godine, nije uspio pokušaj da se na području Velikog Stoca, centra rasprostranjenja

Pančićeve omorike ustanovi prvi nacionalni park u BiH. Također, nisu realizirani planovi i opravdani prijedlozi botaničara i zaljubljenika u bosansko-hercegovačku floru Karla Maly-ja o zaštiti ugrožene i interesantne flore itd.

Zaštita prirode u BiH u prošlosti bazirala se na (pseudo) kapitalističkim i socijalističkim osnovama. Generalno, imala je manje-više sporadične dimenzije. Tek polovicom prošlog stoljeća dolazi do institucionalizacije ove djelatnosti i konkretnih doprinosa. Iako, motivirani društvenim i kulturno-povijesnim razlozima, vrijedni su svake pozornosti i uspostava posebnih oblika zaštićenih područja razine narodnih parkova („Kozara“ i „Sutjeska“), te prašumskih rezervata („Lom“, „Peručica“, „Janj“) itd. U kasnijem razdoblju uspostavljaju se i drugi oblici zaštite prirode kako u domeni biološke tako i geomorfološke raznolikosti (spomenici prirode, botanički i zoološki rezervati, arboreturni, pojedinačna stabla drveća), uspostavljaju se institucionalni oblici upravljanja na različitim razinama društveno-političkog organiziranja bivše BiH. Unatoč tome sustav zaštite prirode u tom vremenu imao je ekstenzivan karakter, te razvojno marginalnu ulogu. Tako je bilo sve do izbijanja agresije na BiH. U stanju ratnog kaosa, te postratnog razdoblja stradali su i mnogi vrijedni dijelovi prirode (devastirane su prirodno očuvane sastojine visokih šuma, zaštićena područja su oštećena kao što su u području botaničkog rezervata kod Konjica, u dolini Grabovice u području Plase i Čvrsnice, vodopad Plive, Prokoško jezero na Vranici, Vlašić planina i sl.).

U post Daytonskoj BiH, u uvjetima intenzivne tranzicije, zaštita prirode svodi se na manje-više formalna djelovanja, da bi u Federaciji BiH dostigla svoju najnižu točku na vremenskoj ljestvici od uspostave sustavnijeg upravljanja. Gasi se i posljednja institucija koja se bavila pitanjima zaštite prirode Republički zavod za zaštitu kulturno-povijesnog i prirodnog naslijeđa BiH transformira se u instituciju iz koje je izostavljen segment „zaštita prirode“. Tako da Federacija BiH sve do danas ostaje bez nadležnih institucija u ovoj iznimno važnoj i složenoj oblasti. Upravo u tom periodu je došlo do vrlo intenzivne konverzije vrijednih prirodnih staništa na čitavom vertikalnom profilu BiH, idući od pojasa vazdazelenih mediteranskih šuma, pa sve do planinskih vrhova. Osnovni pritisci su: prekomjerna i neselektivna sječa šuma, krčenje šuma i podizanje vikend naselja, eksploatacija šljunka i kameana, prekomjerna eksploatacija ljekovitog bilja i divljih životinja, nekontroliran lov i ribolov, akvakultura u otvorenim vodama, nekontrolirana izgradnja razne infrastrukture. Tome treba dodati i niz manjkavosti intersektorske suradnje i povezivanja.

Više svjetla na oblast zaštite okoliša, uključujući i prirodu, pada u sustavu institucionalnog jačanja ovog sektora, naročito nakon uspostave zasebnog ministarstva okoliša i turizma na razini Federacije BiH. Slijede značajni koraci na ovom polju kroz izradu strateških dokumenata – Strategije biološke i krajoobrazne raznolikosti BiH, Strategije zaštite okoliša i sl. Poseban interes je u domeni instrumentalizacije zaštite prirode i iznažajenja indikatora za uspostavu efikasne mreže

zaštićenih područja kao najadekvatnijih oblika u održivom upravljanju prirodnim vrijednostima, te okolišem u cijelosti, a u skladu sa IUCN i drugim dokumentima Europske unije (EU) i Programa za zaštitu životne sredine Organizacije ujedinjenih nacija (UNEP-OUN).

U dosadašnjim aktivnostima (a prema zakonskim odredbama) zaštićeni su sljedeći vrijedni objekti prirode: nacionalni parkovi Kozara, Sutjeska i Una, prašumski rezervati kategorije strogih prirodnih rezervata Janj, Lom u Klekovači, Plješevica i šumski rezervati Bukov do, Masna Luka, Omar i Žuća-Ribnica. Zaštićeni su i ambijentalni objekti: aleja platana u Trebinju, Bašajkovac, park-šuma kod Livna, Bistričak, Cicelj planina, drvoerd lipa i topola u Travniku, Jahorina, Kruščica na području općine Vitez, Tisovac i Trebević. Zaštićeni su mnogi objekti hidrološkog i ornitološkog značaja; Bačko (Uloško jezero) kod sela Jezera kod Kalinovika, Bardača, Bastašica, izvor u okolici Drvara, Bijelo jezero na planini Treskavici, Bijelo jezero na Zelengori kod Gackog, izvor Bioštica kod Sokoca, Blatačko jezero na Bjelašnici, Boračko jezero, Borilovaško jezero i Crno jezero na Zelengori kod Foče, izvor Bune, izvor Bunice u Blagaju, Crni Guber kod Srebrenice, Crni izvor na Uncu kod Drvara, Crno jezero na Treskavici, Donje Bare na Zelengori kod Foče, Hutovo Blato, Jajce vodopad Plive, izvor Janj kod Šipova, Kazanci na rijeci Željeznici, Klinje jezero kod Gackog, izvor Klokot kod Bihaća, vodopad Koćuša i Kravice na Trebižatu, jezero Krenica kod Gruda, izvor Lištice, slapovi kod Martin Broda, Mliništak (Mliještak), izvor na području Jablanice, Perutac vrelo na Neretvi kod Grabovice, izvor Plive kod Šipova, izvor Pridvorice kod Kalinovika, Prokoško jezero na Vranici, Samar na rijeci Bistrici na području Kalinovika, vodopad Skakavac više Sarajeva, Sokoline, vodopad i kaskade na Jakotini kod Kotor-Varoša, Šatorsko jezero na planini Šator, Štirinsko jezero na Zelengori (Kalinovik), Štrbački buk na Uni kod Kestenovca (Bihać), izvor Tihaljine u peć-Mlinima kod Ljubuškog, Veliko jezero na Treskavici (Trnovo), Vrioštica, izvori u Vitini (Ljubuški), ponor Zalomka kod sela Biograda (Nevesinje) te izvor Žuće kod Kaknja.

Zaštićeni su i mnogi objekti geološko-morfološkog značenja kao što su stijene, pećine, ponori, klisure i sl.; Banja stijena, pećina kod Rogatice, Bijambarske pećine kod Srednjeg, Čude klisure kod Olova, Hajdučka vrata na Čvrsnici (Jablanica), pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta, Kameni svod na Miljacki kod Pala, klisure u Janju niže Otoke (Šipovo), klisure na Neretvi kod Konjica, klisure Sokoline u kanjonu Ugra kod Skender-Vakufa, pećina Ledenica kod Bosanskog Grahova, pećina Martin-Brod, Mračnica ili Mračna pećina u Dinari (Livno), ponor Obod u Fatničkom polju (Bileća, sedra na području općine Pale (Jasenova kod Mokrog, izvor paljanske Miljacke i dr.), kanjon Rakitnice, Sijeračke stijene više Bistrice (Kalinovik), jama Tegra u Boriji (Kalinovik) Titove pećine u Drvaru i kod Kladnja (Pahovići), pećina Vjetrenica u Zavali (Trebinje) i ponor Zvonuša između Dabarskog i Fatničkog polja (Bileća), vodopad Skakavac kod Sarajeva, Bijambare kod Olova itd.

Tablica 1. Pregled područja zaštićenih zakonima S BiH.

Kategorija zaštite	Broj	Podkategorija	Broj
Strogi prirodni rezervat	3		
Upravljeni prirodni rezervat	2		
Nacionalni park	2		
Specijalni rezervat		Geološki	2
		Botanički	5
		Ornitološki	1
Rezervat prirodnih predjela	9		
Biljne vrste	7		
Životinjske vrste	5		
*Ptice pjevice	153		
*Ptice močvarice	66		
*Ptice grabljivice	38		
Spomenik prirode		Geološki	3
		Geomorfološki	65
		Paleontološki	1
		Pojedinačna stabla	21
		Grupe stabala	1

Zaštićena su i pojedinačna stabla, uglavnom izvan šuma, koja se odlikuju krupnim dimenzijama, starošću, rijetkošću ili drugim osobinama, te pojedine biljne vrste. Zaštićena su npr. dva borova stabla (*Pinus nigra*), jedno u mjestu Pruscu prsnog promjera 1,20 m, a drugo u selu Klotijevcu visine 35 m; hrast lužnjak (*Quercus robur*) u Rankovićima kod Novog Travnika, star preko 1000 godina; makedonski hrast (*Q. macedonica*), nazvan Dub zeleni kod Trebinja, hrast medunac (*Q. pubescens*) u Drijenu kod Trebinja; dva hrasta kitnjaka (*Q. petraea*), jedan u selu Baštini (Kotor-Varoš), a drugi u mjestu Mravinju (Skender-Vakuf); dva stabla košćele (*Celtis australis*), jedno u Orašju na Popovom polju, a drugo kod Roznamedžine džamije u Mostaru; nekoliko starih stabala lipe na području općine Vareš (Donja Borovnica, Ivankovo-Kokošinjac, i u Očevju); zaštićena su stabla Pančičeve omorike na više nalazišta u šumama na području općina Višegrad, Rogatica, Srebrenica i Foča. Zaštićeno je i više stabala starih tisa (*Taxus baccata*) u šumama na području Olova (Bukov do), Zenice (Pepelari), Viteza (Vransko) i Ilijaša (Visovica).

Zaštićeno je i više biljnih vrsta od kojih valja spomenuti sleč (*Rhododendron hirsutum*), tzv. alpsku ružu, koja se jedino nalazi na području BiH na planini Vranici, ispod vrha Krstaca (2071 m) na južnom rubu Prokoškog jezera, i runolist (*Leontopodium alpinum*), kojega je zaštićeno samo nalazište na malom Troglavu kod Livna, a ima ga još i na Čvršnjici, Prenju, Šatoru i Klekovači.

Valja spomenuti i zaštićeni mediteranetum u Neum-Kleku u općini Čapljina kao botanički rezervat samonikle mediteranske vegetacije, te Vrtaljicu, dolomitno područje više Konjica, kao botanički rezervat regionalne dolomitne flore, u kojoj ima i nekoliko endema.

Zaštićeno je i više vrsta ugroženih i rijetkih ptica: čaplje (bijela velika i bijela mala), bijela kanja, više vrsta orlova i sokolova te sup bjeloglavi (ex Šumarska enciklopedija: Bosna i Hercegovina/Zaštićeni objekti prirode, 176-178, tom, I. Leksikografski zavod Zagreb).

U posljednjih deset godina zaštićeni su i sljedeći objekti prirode: parkovi prirode „Blidinje“, „Hutovo blato“ (1995. godine), spomenik prirode „Skakavac“, zaštićeni pejzaž „Bijambare“, te nacionalni park „Una“ (2007. godine). U pripremi je dokumentacija za proglašenje i sljedećih zaštićenih područja: nacionalnih parkova „Prenj-Čvrstica-Čabulja“, „Igman-Bjelašnica-Visočica“, „Vjetrenica-Popovo polje“, zaštićenih pejzaža „Livanjsko polje-Ždralovac“, „Starača-Vojškova“, te zaštita ugrožene flore, faune i fungije.

Literatura

1. Bjelčić, Ž., (1966): Vegetacija pretplaninskog pojasa Jahorine. GZM, PN, 5: 31-103.
2. Braun-Blanquet, J. (1964): Pflanzensozologie. Springer Verlag, Wien - New York.
3. Čičić, S. & Panić, J. (ed.) (1977): Geologija Bosne i Hercegovine. Knjiga III: Kenozojske periode. Geoinženjering. Sarajevo.
4. EEA. (2005): EUNIS – European Nature Information System. Habitat Classification. European Topic Centre for Nature Protection and Biodiversity.
5. Ellenberg, H. (1986): Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen in oekologischer Sicht. Eugen Ulmer, Stuttgart.
6. FEDERALNO MINISTARSTVO OKOLIŠA I TURIZMA (2008.): Pregled i stanje biološke i pejzažne raznolikosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (za izdavača: dr. sc. Nevenko Herceg), 1-164.
7. Fukarek, P. (1969): Prilog poznavanju biljnosocioloških odnosa šuma i šibljika Nacionalnog parka "Sutjeska" ANUBiH, Posebna izdanja knjiga XI, Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, knjiga 3: 189-289.
8. Fukarek, P. (1983): Bosna i Hercegovina. Prirodna osnova. SR BiH, JLZ, Zagreb, 21-45.
9. Horvat, I., Glavač, V. & Ellenberg, H. (1974): Vegetation of Sudosteuropas. Geobotanica Selecta, IV. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
10. IUCN, (1999): IUCN – World Commission on Protected Areas (WCPA): Short Term Action Plan 1999-2002. IUCN Gland.
11. Katzer, F. (1903): Geologischer Führer durch Bosnia und die Herzegovina. Sarajevo, 156-192.
12. Katzer, F. (1926): Geologija Bosne i Hercegovine, knjiga 1, Sarajevo.
13. Redžić, S. (1997): The protection of the diversity of vascular plants in the karst poljes of Dinaric mountains./ Zaštita diverziteta vaskularnih biljaka u kraškim poljima Dinarida. KWI Special publication No. 3 – Conservation and Protection of the Biota of Karst (Eds: I. Sasowsky, D. W. Fong & E.L. White). ISBN 0-9640258-2-5, Nashville, Tennessee, USA.

14. Redžić, S. (1999): The syntaxonomical differentiation of the Festuco-Brometea Br.-Bl. & R. Tx. 1943 ex Klika & Hadač 1944 in the Balkans. *Annali di Botanica* 57: 167-180.
15. Redžić, S. (2003): The syntaxonomy and syngenesis of the Elyno-Seslerietea Br.-Bl. 1948 in the Balkan peninsula. *Annali di Botanica* (nova serie), 3: 53-74.
16. Redžić, S. (2007): Syntaxonomic diversity as an indicator of ecological diversity - case study Vranica Mts in the Central Bosnia. *Biologia*, 62 (2): 173-184.
17. Redžić, S. ed. (2001-02): Biodiverzitet, zaštita prirodnog i kulturnog naslijeđa. U Nacionalni plan za zaštitu životne sredine Bosne i Hercegovine. World Bank, Sarajevo through Direktorat of NEAP BiH, Sarajevo – Banja Luka.
18. Redžić, S. (2002-06): Prirodna baština Bosne i Hercegovine. Federalna televizija BiH, Redakcija dokumentarnog i savremenog programa, (glavni i odgovorni urednik Šukrija Omeragić), Sarajevo.
19. Rodwell, J.S. et al. (2002): The Diversity of European Vegetation. An overview of phytosociological alliances and their relationships to EUNIS habitats. Wageningen, NL.EC-LNV. Report EC-LNV nr. 2002/054.
20. Ržehak, V. (1980): Bosna i Hercegovina. Zaštićeni objekti prirode. Šumarska enciklopedija. JLG, Zagreb, 176-178.
21. Spahić, M. (2001): Prirodna jezera Bosne i Hercegovine. Limnološka monografija. Harfo-Graf, Tuzla, 170.p.
22. Šilić, Č. (2000): List of botanical species (Pteridophyta and Spermatophyta) for the Red book of Bosnia and Herzegovina. WM des B-H Landesmuseums, NW, Heft C, Band 7; 281-323.
23. UNEP (1992): Convention on Biological Diversity. United Nations Environment Programme. Nairobi. Kenya.

KULTURNA BAŠTINA NA PODRUČJU BIH

Bosna i Hercegovina u predhistorijsko doba

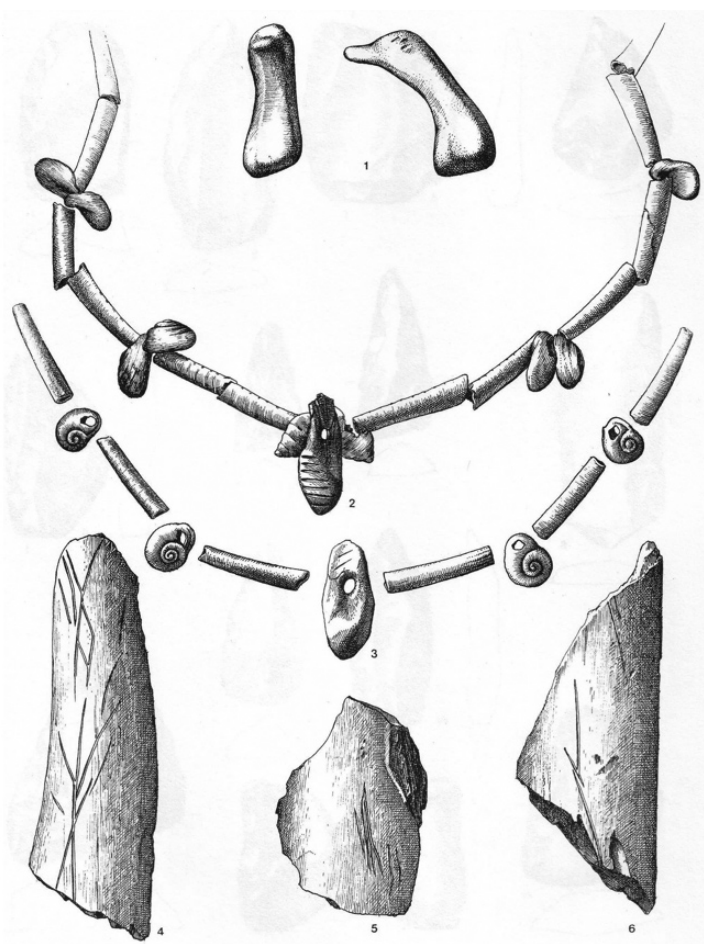
Današnja Bosna i Hercegovina obuhvaća veći dio zapadnog Balkana, odnosno područje kroz koje vode prirodne komunikacije koje s jedne strane povezuju jadransko s panonskim područjem, a s druge strane balkansko s alpskim. Takav položaj trajno je odredio Bosnu i Hercegovinu kao sjecište ili čvorište velikih kultura i civilizacija, a njezin središnji dio kao područje gdje su u takvim okolnostima u predhistorijsko doba nastale neke kulturne pojave jedinstvene i fascinantne za cijelu Europu.

Područje Bosne i Hercegovine bilo je naseljeno već u dugotrajnom starijem kamenom dobu ili paleolitiku. Ljudi su tada živjeli od lova te prikupljanja različitih plodova. Tragovi najranijeg naseljavanja otkriveni su u okolici Doboja, Prnjavora i Sokolca. Riječ je o staništima na blagim uzvisinama gdje su nađeni grubo obrađeni kameni oblutci koji pripadaju starijoj etapi paleolitika čiji je nositelj bio homo erectus ili tzv. uspravni čovjek.

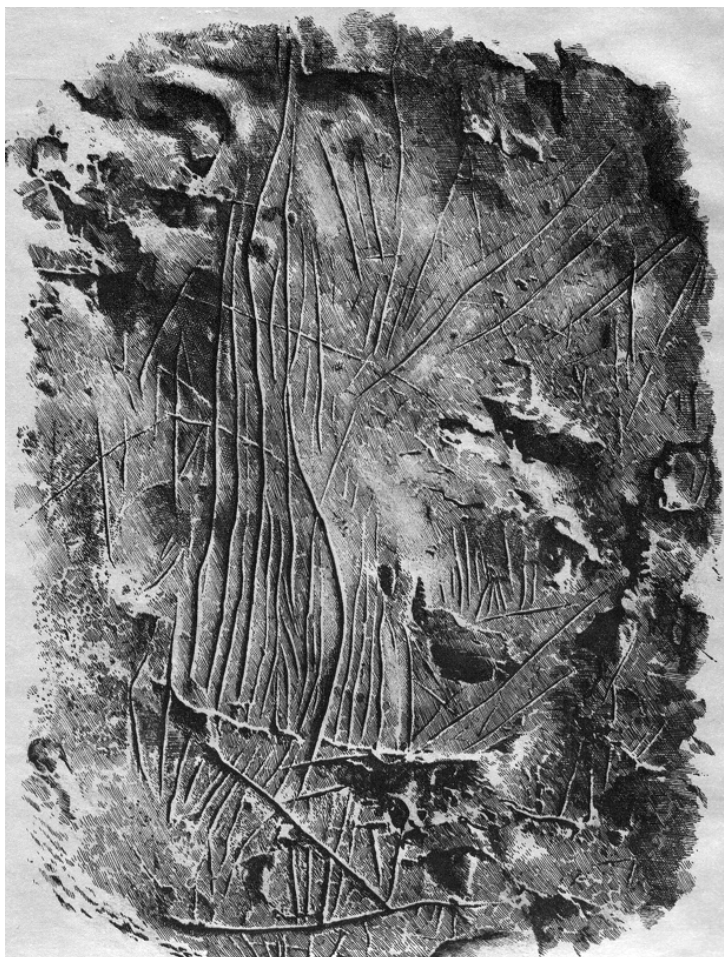
U srednjem paleolitiku, čiji je nositelj u Europi bio homo sapiens neandertalensis ili tzv. neandertalac, područje Bosne i Hercegovine bilo je znatno gušće naseljeno nego u prethodnoj etapi. Srednji paleolitik trajao je od oko 100 000 do oko 35 000 godina prije sadašnjosti. Nalazišta iz srednjeg paleolitika otkrivena su u različitim krajevima, ali posebno u sjevernoj Bosni. Okresano kameno oruđe i oružje raznovrsnije je i u tehnološki puno kvalitetnije nego u prethodnoj etapi. U pitanju su razna sječiva, grebala, strugala i vrhovi kopalja.

Oko 35 000 godina prije sadašnjosti iz Afrike preko jugozapadne Azije u Europu dolazi i u njoj se naseljava kromanjonac ili homo sapiens ili tzv. svjesni čovjek, a neandertalci, na još uvijek zagonetan

način, izumiru. Tada počinje kasni paleolitik koji traje do oko 10 000 godina prije sadašnjosti. Kasnopaleolitička staništa – češće na blagim uzvisinama, a rjeđe u pećinama – otkrivena su u različitim krajevima Bosne i Hercegovine. U izradi okresanog kamenog oruđa i oružja vidljiv je veliki tehnološki napredak. U toj etapi paleolitika imamo i prva svjedočanstva duhovnog života, točnije umjetnosti: gravuru neke životinje na stijeni i gravirane kosti u pripećku Badnju kod Stoca.

Također nalazimo apstraktnu gravuru u Pećini pod lipom kod Sokolca, kamenu ptičju glavu iz Kulaša kod Prnjavora i koštanu zviždaljku iz pripećka Crvena stijena na vrelu rijeke Trebišnjice na samoj granici Crne Gore s Hercegovinom. U srednjem i kasnom paleolitiku došlo je do kulturne polarizacije u kojoj je sjeverna i sjeverozapadna Bosna pripadala panonsko-podunavskom, a Hercegovina i jugoistočna Bosna jadransko-mediteranskom kulturnom krugu.

Završetkom posljednjeg ledenog doba oko 10 000 godina prije sadašnjosti, u Europi je došlo do promjene klime, nestanka ledenog pokrivača i vegetacije te izumiranja krupnih lovnih životinja – mamuta i nosoroga. Sve te promjene morale su se odraziti i na život ljudi, ali na različite načine u različitim krajevima.

U Europi tada počinje srednje kameno doba ili mezolitik. Gospodarstvo toga stanovništva i dalje je bilo lovačko-prikupljačko. Lovile su se životinje koje i danas žive u šumama, zatim ribe u rijekama, a posebno se prakticiralo prikupljanje i konzumiranje puževa vinogradnjaka. U mezolitu područje Bosne i Hercegovine je bilo gotovo nenaseljeno. Konkretni dokazi naseljavanja postoje samo u istočnoj Hercegovini i to u Ružinoj pećini kod Gacka i u pripečku Crvene stijene. Ta staništa pripadaju kastelnovijenskoj kulturi raširenoj uz istočnu i zapadnu jadransku obalu. Obilježje joj je sitno, ali vrlo precizno okresano kameno oruđe i oružje.

Dok je u Europi još uvijek trajao mezolitik, u jugozapadnoj Aziji i sjeveroistočnoj Africi počinje neolitik. Glavna obilježja su mu stalna naselja, stočarstvo i zemljoradnja, posuđe od pečene gline (keramika) te oruđe i oružje od glačanog kamena. Naravno da se sva ta obilježja nisu pojavila ili bila prihvaćena istovremeno i u potpunosti kod svih zajednica, već su bile usvojene brže ili sporije, u većoj ili manjoj mjeri, ovisno od jedne do druge zajednice.

Područje Bosne i Hercegovine neolitički ljudi su naselili tijekom šestog tisućljeća stare ere i to iz dva smjera: s juga i s istoka. S juga se proširila impreso kultura koja je zahvatila Hercegovinu i zadinarska krška polja. Njezino glavno obilježje je ukrašavanje keramičkog posuđa prije pečenja utiskivanjem raznih predmeta, a posebno rubova školjaka po čemu je kultura i dobila svoje ime (impresija – utisci). U varijanti Impreso kulture zastupljenoj u Zelenoj pećini kod Mostara i Hateljskoj pećini kod Stoca ukrasi na keramičkom posuđu imitiraju klasje žita ili isprepletenu pruću te je ona po tome izvorna u odnosu na druge varijante te kulture. S istoka se proširila starčevačka kultura koja je zahvatila sjeveroistočnu i sjevernu Bosnu, a čije je glavno obilježje ukrašavanje keramičkog posuđa linearnim, girlandnim i spiralnim motivima izvedeno slikanjem bijelom, crnom i crvenom bojom. Pripadnici impreso i starčevačke kulture susreli su se u srednjoj Bosni i ne samo da nije bilo nikakvih sukoba ili oštrog razgraničenja između njih, već su zajedno osnovali naselje u Obrama kod Kaknja. Pri tome su obje zajednice zadržale svoj identitet što se vidi u izradi i ukrašavanju posuđa. To je najstariji i najbolji primjer suživota genetski potpuno različitih zajednica u cijeloj Europi!

Na taj način je nastala i dalje se razvijala kakanjska kultura prva izvorna kulturna pojava u Bosni. Obilježja su joj posude na zvonolikim nogama, rebrasti ukrasi i motiv bodljikave žice. Kakanjsku kulturu s drugim istovremenim neolitičkim kulturama na zapadnom i južnom Balkanu povezuju kultne posude ili ritoni na četiri noge s otvorom iznutra obojanim crvenom bojom. Ti ritoni simboliziraju vime domaćih životinja pri čemu noge predstavljaju sise, crveno obojana unutrašnjost maternicu, a ručka savijen rep kao kod krave. Takve ritone su koristili i neolitički stanovnici u Hercegovini i Zadinarju koji su pripadali danilskoj kulturi raširenoj na istočnoj jadranskoj obali.

Danilsku kulturu smijenila je hvarsko-lisičićka poznata po Ravlića pećini kod Gruda i naseljem u Lisičićima kod Konjica koji su slični neolitičkim lokalitetima toga razdoblja na Mediteranu, kao na primjer na otoku Malti.

U sjevernu Bosnu se iz Slavonije preko rijeke Save proširila sopotska kultura koja se razvila iz starčevačke uz jake utjecaje vinčanske kulture. Glavno obilježje sopotske kulture je sivo ili crno glačano keramičko posuđe s ukrasima širokih traka ispunjenih ubodima.

Najznačajnija i najizvornija neolitička kultura u Bosni i Hercegovini je butmirska kultura nazvana po nalazištu u Butmiru kod Sarajeva. U nastanku butmirske kulture sudjelovale su različite kulture. Osnovu čini kakanjska kultura pod utjecajem danilske, sopotske i vinčanske

s njezinim crnim i tamnosivim uglaćanim kanelurama ukrašenim keramičkim posuđem. Njezino osebujno obilježje čine keramičke figure kod kojih je moguće razlikovati određene rasne osobine: negroidne, armenoidne i europeidne. U umjetničkom pogledu one predstavljaju izvornu i sasvim izdvojenu pojavu u neolitiku Europe uopće. Butmirska kultura imala je i jake ekonomske veze s udaljenim područjima što je dokumentirano s nalazima egzotičnih i skupocjenih sirovina i proizvoda. Iz Bik gorja u Mađarskoj ili Transilvanije u Rumunjskoj uvožen je opsidijan ili tzv. vulkansko staklo, iz južne Italije fino slikano keramičko posuđe, a s Baltičkog mora jantar.

Dok se u srednjoj Bosni razvijala kakanjska, a zatim butmirska kultura, istočnu i sjeveroistočnu Bosnu naseljavali su pripadnici vinčanske kulture. Ona pripada balkansko-anadolskom kulturnom krugu koji se širio od istoka Anadolije prema srednjoj Europi. Glavno obilježje vinčanske kulture je crno i tamnosivo fino glačano keramičko posuđe, keramičke statue, figure i mali žrtvenici vezani za duhovni život. Vinčanska kultura obuhvaćala je cijeli srednji Balkan i jugoistočnu Panoniju, a u ranom razdoblju svojeg razvoja i Transilvaniju. Pripadnici vinčanske kulture zaposjeli su i eksploatirali ležišta kamene soli u Tuzli te njome trgovali sa svojim susjedima o čemu nam svjedoče zdjele u kojima se transportirala sol, a koje su svojstvene za vinčansko naselje u Gornjoj Tuzli. To znači da je imala razvijeno rudarstvo i metalurgiju već u najranijoj bakrenodobnoj ili eneolitičkoj pojavi. Njezini pripadnici bili su toliko spretni metalurzi da su iz rude cinabarita znali proizvesti živu koja je kao otapalo i pročišćivač zlata trebala zajednicama na istočnom Balkanu koji su proizvodili zlatni nakit i luksuzno keramičko posuđe sa zlatnim ukrasima. U vinčanskom naselju u Gornjoj Tuzli otkriveni su neosporni dokazi najstarije metalurške djelatnosti u Bosni i Hercegovini, od metalurškog pribora do gotovih proizvoda.

Tijekom četvrtoga tisućljeća stare ere došlo je, uslijed velikih klimatskih i ekoloških promjena u srednjoj i jugoistočnoj Europi, do seobenih valova stepskih nomadskih stočara prema srednjoj i jugoistočnoj Europi. Trajali su tijekom cijeloga eneolitika i ranoga brončanog doba. Za razliku od starosjedilačkog mediteranskog stanovništva, stepski nomadi ratoborni i žilavi imali su patrijarhalnu organizaciju društva. Bili su naoružani kamenim i bakrenim oružjem, a koristili su konje i kola s kotačima koji su u drugim dijelovima Europe dotada bili nepoznati. Njihovom seobom proširio se i univerzalni jezik iz kojeg će se razviti svi današnji indoeuropski jezici. Zbog toga te stepske nomade uobičajeno nazivamo praindoeuropljanima. Njihovom seobom proširio se i oblik grobnice svojstven stepama, a to su velike zemljane humke – tumuli. Indoeuropsko stanovništvo je potisnulo ili asimiliralo starosjedilačko te stvorilo nove eneolitičke kulture. To je početak nemirnoga razdoblja o čemu svjedoči položaj naselja na teže pristupačnim i lako branjenim mjestima te ostave bakrenih i zlatnih predmeta.

U drugoj polovici četvrtog tisućljeća prije Krista, u Bosnu se preko rijeke Save šire lasinjska i badenska prve kultura nastale u panonsko-podunavskom području simbiozom starosjedilačkog i indoeuropskog stanov-

ništva. Pripadnici lasinjske kulture naselili su uzvisine u sjeverozapadnoj i sjevernoj Bosni gdje su se bavili stočarstvom. Za razliku od njih pripadnici badenske kulture imali su jako razvijenu metalurgiju bakra. U Bosni su osnovali manja naselja uz rijeke Vrbas, Bilu, Bosnu i Drinu gdje se nalaze ležišta bakra zlata i arsena. Preko tih naselja odvijao se transport metalnih sirovina prema matičnom području badenske kulture.

U približno isto vrijeme, s područja centralnog Balkana se preko rijeke Drine proširila kostolačka kultura. Njezini pripadnici su naselili porječje Bosne, a najveća gustoća naseljavanja bila je uz donji tok. U Potočanima kod Odžaka otkriveno je naselja sa svetištem. Ukrasni sustav kostolačke kulture lako je prepoznatljiva uporaba bijele inkrustacije keramičkog posuđa.

Najvažnija i najizrazitija eneolitička pojava, ne samo na području Bosne i Hercegovine, je vučedolska kultura. Nastala je u istočnoj Slavoniji i Srijemu proširila se prvo u zapadnu, a zatim u srednju Bosnu. U ukrašavanju keramike koristi tehnike duboreza, brazdagostog urezivanja i žigosanja s bijelom inkrustacijom. Vučedolska kultura je imala vrlo razvijenu metalurgiju bakra, a u Bosni su tragovi metalurške djelatnosti evidentirani u nekoliko naselja gdje su nađeni keramički kalupi za lijevanje sjekira, bodeža i šila, te keramički završetci mjechova za taljenje rude. Istovremeno s kostolačkom i vučedolskom kulturom, na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu te u Hercegovini i Zadinarju, na starosjedilačkoj osnovi kasne hvarske-lisičičke kulture, nastala je i razvijala se jadranska kultura. Na nju su utjecale različite kulturne pojave od jugoistočnih Alpa do donjeg Podunavlja.

Krajem trećeg tisućljeća pr. Krista došlo je do snažnog prijeloma u kulturnom razvoju. Izazvan je masovnim doseljavanjem novog, brojnog i po organizaciji nadmoćnog čisto indoeuropskog stanovništva. Širilo se iz donjeg Podunavlja i istočnog Balkana sve do područja današnje Bosne i Hercegovine. To novopridošlo stanovništvo nije uništilo zatečene domorodce. Pomiješali su se s njim i stvorili nove kulturno-etničke zajednice. Istovremeno je došlo do širenja metalurgije bronce – legure bakra i kositra – pa su ti događaji označili početak brončanog doba.

Početak brončanog doba došlo je do podjele područja Bosne i Hercegovine na geografsko-kulturne zone koje će ostati aktualne tijekom cijelog brončanog doba. Osnovna obilježja ranog brončanog doba su utvrđena visinska naselja ili gradine, često ojačana kamenim ili kamenozemljanim bedemima, i pokopavanje pod tumulima.

Prvu zonu čine sjeverna i sjeverozapadna Bosna i tu je rano brončano doba najslabije poznato moguće ga je povezati s panonskopodunavskim područjem. Druga zona je istočna Bosna, odnosno Podrinje i glasinacko područje, koja gravitira centralnom Balkanu i istočnom dijelu srednjeg Podunavlja. Glavni prilozi u grobovima pod tumulima su kamene bojne sjekire, čekići i brončani bodeži. Treću zonu čini Hercegovina i Zadinarje s posuškom kulturom. Čini je veliki broj gradina i kamenih tumula u kojima su se pokojnici pokopavali u zgričenom položaju u kamenim sanducima. Rubni dio zapadne Hercegovine oko Imotskog polja bio je naseljen pripadnicima cetinske kulture čije je matično

područje bila srednja Dalmacija, a za razliku od drugih ranobrončano-dobnih kultura njezino stanovništvo bilo je u osnovi starosjedilačko. Pripadnici cetinske kulture bavili su se nomadskim stočarstvom pa su prodrli sve do okolice Sarajeva i Glasinca. Po gradini Ilinjači iznad Kotorca kod Sarajeva njihova keramika je tipa Kotorac. Riječ je o tipu vrča čiji su ukrasi ispunjeni bijelom inkrustacijom i koji je možda kao kadionica služio u kultne svrhe. Četvrtu cjelinu čini srednja Bosna i sjeverna Hercegovina koja je definirana kao prijelazna zona zbog svojeg geografskog položaja i veza s Podunavljem na jednoj, centralnim Balkanom na drugoj i Mediteranom na trećoj strani.

Poseban fenomen u ranom brončanom dobu Bosne i Hercegovine predstavljaju zemljani tumuli na Kupreškom polju, vjerojatno vezani za gradinu Pod kod Bugojna. U jednom od njih otkriven je grob istaknutog pripadnika te zajednice. Zbog posebnih uvjeta došlo je do prirodne konzervacije složene drvene konstrukcije groba i automumifikacije pokojnika. Pokojnik je bio u zgrčenom položaju u drvenom sanduku u obliku saonica, a bio je umotan u prekrivač koji predstavlja najstariju u cijelosti očuvanu tkaninu u Europi.

Tijekom srednjeg brončanog doba između 17. i 13. st. pr. Kr. došlo je do stabilizacije stočarskih zajednica na području Bosne i Hercegovine. To je bilo mirno razdoblje kada je stanovništvo pretežito živjelo u ravničarskim naseljima i pećinama. U grobovima je oružje vrlo rijetko, a ostave metalnih predmeta nisu poznate. Većina gradina naseljenih u prethodnom razdoblju napuštena je. Život se nastavio samo na nekim koje nisu bile zaštićene kamenim bedemima. Činjenica je da je tada došlo i do stagnacije u kulturnom razvoju na području cijele današnje Bosne i Hercegovine.

U drugoj polovici 13. i tijekom 12. st. stare ere iz srednjeg Podunavlja dolazi do širenja kulture polja s urnama u koje se pohranjivao pepeo spaljenih pokojnika. Za razliku od starijih etapa brončanog doba kultura polja s urnama imala je vrlo razvijenu metalurgiju bronce. To je omogućilo naoružanje njezinih pripadnika mačevima, kopljima i bojnom opremom kacige, oklopi, štitovi i nazuvci.

Najvažniji smjer njihove invazije bio je prema Grčkoj gdje su uništili mikenske gradove-države, koji su se oporavljale od Trojanskog rata. Uništili su Hetitsko, a uzdrмали Asirsko i upali u Egipatsko Carstvo gdje su doživjeli poraz i bili zaustavljeni.

Istovremeno su prešli rijeku Savu i dolinama Une, Sane, Vrbasa i Bosne prodrli duboko u unutrašnjost sve do srednjeg dijela istočne jadranske obale. Iako su naselili samo dijelove sjeverne Bosne, njihovi su se utjecaji osjećali daleko na jugu. Od naselja koja su osnovali najvažnije je sojeničko u Donjoj Dolini na Savi kod Bosanske Gradiške.

Prodor pripadnika kulture polja s urnama južno od Save imao je presudnu ulogu na daljnji kulturni i etnički razvoj zajednica na području Bosne i Hercegovine tijekom željeznog doba koje je nastupilo u 9. i 8. stoljeću pr. Kr. Tada dolazi do nastanka i oblikovanja većih, plemenskih zajednica ili naroda čija su nam imena poznata iz grčkih i rimskih pisanih izvora. Kultura polja s urnama transformirala se u halštatsku

kulturu koja je u sjevernoj Bosni imala zasebnu varijantu. Stanovništvo na području sjeverne i djelomično sjeverozapadne Bosne pripadalo je panonskom etničkom krugu. Uz porječje Save živjeli su, s obje strane, Kolapijani, Oserijati i Breuci, a u porječju Sane Mezeji. Iako invazija pripadnika kulture polja s urnama nije zahvatila jugoistočnu Bosnu i istočnu Hercegovinu, tu se ipak na starosjedišnoj brončanodobnoj osnovi razvijala glasilačka kultura. Narodi na tom području pripadali su ilirskom etničkom krugu. U jugoistočnoj Bosni živjeli su Autarijati, a u istočnoj Hercegovini više većih ili manjih zajednica od kojih su najvažniji Ardijejci, Narensi i Daorsi.

Invazija pripadnika kulture polja s urnama zahvatila je srednju i zapadnu Bosnu te Zadinarje i zapadnu Hercegovinu, ali ne u velikoj mjeri. Na tom su području, iz njihovog utjecaja na znatno jaču domorodačku osnovu, nastale i razvile se kulture koje ne pripadaju ni halštatskoj ni glasilačkoj kulturi, odnosno narodi koji ne pripadaju ni panonskom ni ilirskom etničkom krugu, a ne čine ni zaseban kulturni i etnički krug. U Pounju to su Japodi, koji naseljavaju Liku, Kordun, Gorski kotar i Belu krajinu, u srednjoj Bosni Desitijati, a u zapadnoj Hercegovini i zadinarskim krškim poljima i srednjoj Dalmaciji Delmati. Osim u materijalnoj kulturi, razlike između tih etničkih i kulturnih zajednica najbolje se vide u načinu pokopavanja pokojnika. Na području glasilačke kulture ili ilirskom području pokojnici se idalje pokopavaju na stari način – pod tumulima, u početku polaganjem tijela, a kasnije i spaljivanjem. Do danas na području Glasinca istraženo je oko 1 300 tumula, a u nekima se nalazio i veći broj grobova, i to je najveći broj istraženih tumula na jednom uskom području u Europi. U nekoliko velikih tumula bili su pokopani muškarci, sa skupocjenim priložima oružja, ratničke opreme i grčkog brončanog posuđa, tako da je nesumnjivo riječ o istaknutim pripadnicima, odnosno pravog dinastiji kneževa koji su bili na čelu Autarijata od 7. do 5. stoljeća pr. Kr. U jednom tumulu nađena su i čuvena brončana kola s pticama. Ostale zajednice pokopavale su svoje mrtve u ravnim grobljima.

Krajem 4. stoljeća pr. Kr. u Panoniju su se naselili Kelti i njihov kulturni utjecaj se osjeća u sjevernoj i srednjoj Bosni. Postoje naznake da su se keltski Skordisci naselili u sjeveroistočnoj Bosni, odnosno u Semberiji. Istovremeno, u Hercegovini se osjećaju mediteranski helenistički utjecaji, a Daorsi su u to vrijeme u potpunosti helenizirani.

BiH u doba antike

Područja Bosne i Hercegovine na kojima su se tijekom prapovijesti formirala i živjela brojna indoeuropska plemena, u znanosti konvencionalno nazvana Ilirima, neminovno su dijelila sudbinu svojih visoko civiliziranih susjeda. To se posebno odnosi na one zajednice koje su na istočnoj obali Jadranskog mora, pod utjecajem helenizma – «na granicama helenskog etničkog i kulturnog kruga», tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. formirale plemenski savez koji je potom prerastao u pravu – prvu državu kod Ilira sa svim elementima društveno-političke organizacije s kraljevima na čelu.

Trgovačke veze i kulturno prožimanje Ilira s Grcima posebno su intenzivirane osnivanjem grčkih kolonija na Jadranu posebno Isse – Visa početkom 4. st., Pharosa 385. g. pr. Kr. i njihovih emporija: Tragurija, Epetiona i Salone na kopnu. U gospodarskom smislu zabilježene su veze s Etruščanima (Venera iz Studenaca kod Ljubuškog) i grčkim gradovima s juga Apeninskog poluotoka i Sicilije. Njihova roba: keramika, oružje, nakit, ulje i vino, koja je stizala trgovačkim brodovima razmjenjivana je, a potom transportirana u unutrašnjost najviše riječnim dolinama, a posebno Neretvom na čijem se ušću nalazilo najstarije trgovište.

Posljedica ovih kontakata je prodor novčanog gospodarstva koje će, između ostalog, kod južnih Ilira utjecati na raslojavanje stanovništva i stvaranje preduvjeta budućoj državi. Ovi kontakti će utjecati na širenje helenizma – primjer Gradina u Ošanićima kod Stoca stari Daorson središte urbane, materijalne i duhovne kulture starih Daorsa. Za njih živjeti u helenizmu značilo je biti u procesu visoko civiliziranog protuurbanog koncepta društvenog razvoja, imati svog vladara – plemenskog prvaka i prepoznatljivu aristokraciju, pisati, komunicirati i školovati se na grčkom jeziku, njegovati tradicije razvijenih obrtničkih tehnologija, trgovati te uz strani trošiti i svoj novac.

Ilirska država

Do osnivanja ilirske države došlo je u drugoj polovici 5. st. pr. Kr. pod utjecajima grčkog svijeta i Mediterana. Zajednički interesi će, više etnički srodnih plemenskih zajednica, ujediniti u savez koji će krajem 4. st., pr. Kr. prerasti u državnu formaciju koja će imati svoje plemstvo, vojsku i vladare.

Uz pleme Ardijeja koje je bilo njezin osnivač, nalazilo se više plemena među kojima i Daorsi. Uloga ovog plemena postat će interesantnija kad se za ova prekomorska područja u 3. st. pr. Kr. zainteresirao moćni Rim.

Do toga je došlo krajem III. st. u trenutku kada se ilirska država našla u dinastičkoj krizi nakon Agronove smrti (231./230. g. pr. Kr.). Dinastičke razmirice, oko izbora Agronove udovice kraljice Teute za skrbnicu malodobnog prijestolonasljednika Pinesa i popuštanje vladarskih stega, bile su razlog neposluha plemenskih prvaka. Sve češće su, nekontrolirano, gusarili i pljačkali epirske i grčke krajeve. Ugroženi u pomoć su pozvali Rimljane koji su od tada s Ilirima voditi tri rata.

U III. kada su porazili ilirskog kralja Gencija 168. g. pr. Kr. značajnu ulogu odigrali su Daorsi koji su, realno procijenivši snagu Rima, prešli na stanu Rimljana. Za to su im zahvalili na skupštini u Skodri 167. g. pr. Kr. kada su Daorsima dodijelili slobodu i imunitet (oprost poreza) „zato što su napustivši Karavancija Gencijeva polubrata, prešli s oružjem Rimljanima“. S tom pobjedom Rim je udario temelje budućem Iliriku, za koji će se boriti idućih nekoliko stoljeća.

Na putu do potpunog uspjeha našlo im se pleme moćnih Delmata koje je rimskim legijama, posebno na područjima današnje Hercegovine i jugozapadne Bosne, stoljeće i pol pružalo žestoke otpore i nanositi teške poraze.

Do prvih sukoba došlo je 156. g. pr. Kr. Cilj rimskih snaga bio je prodrijeti u unutrašnjost i osvojiti Delminij – plemensko središte Delmata (neka od gradina na Duvanjskom polju). Napadi Rimljana, koji su poduzimani iz Narone dolinom Trebižata, okončani su tek godinu dana kasnije, kada je Kornelije Scipion Naziki porazio Delmate.

Primirje je narušeno 119. g. pr. Kr. kada je njihovu zemlju poharao konzul Lucije Cecilije Metel. Nakon proslavljenog trijumfa 117. g. od opljačkanog blaga u Rimu je sagradio čuveni Kastorov hram.

Delmati nisu mirovali niti 78. g. pr. Kr. kada je, nakon Suline smrti, došlo do građanskog rata u Rimu kada su prokonzulu Gaju Koskoniju trebale dvije godine ponovo umiriti Delmate te vratiti Salonu i primorje.

Do novih sukoba došlo je 51. g. pr. Kr. u vrijeme Cezarova prokzulata – uprave u Iliriku i građanskog rata u kom su se Delmati priklonili Pompeju, Cezarovom protivniku. Cijena je bila razaranje 6 jakih delmatskih utvrda u zaleđu Narone 47. g. pr. Kr. Za te poraze Delmati su se Rimljanima osvetili, nakon Cezarove smrti. 44. g. pr. Kr. na Duvanjskom polju uništili su 5 rimskih kohorti i ubili senatora Bebija. Vjerojatno su se tada obračunali i s Daorsima koje su mrzili zbog savezništva s Rimljanima. Do temelja su srušili njihovo plemensko središte – grad Daorson koji se iza toga više nikada nije obnovljen.

Nakon sporazuma u Brindiziju i sklapanja II. trijumvirata između Oktavijana, Antonija i Lepida 40. g. Rim se odlučio na konačnu akciju. Program pomicanja granica Provincije Ilirika prema unutrašnjosti Rimljani su ostvarili pobjedom nad Delmatima i zauzimanjem Salone. Od ratnog plijena u Rimu je sagrađena knjižnica koju su hvalili tada najpoznatiji rimski pjesnici Horacije i Vergilije, a zbog sigurnosti Salone i Narone, sagrađen je vojni logor u Gračinama na Humcu kod Ljubuškog. Zbog značenja koje je imao postao je nositelj razvoje cijeloga kraja a mir koji je jamčio otvorio je vrata većem useljavanju Italika koji su postali nositelji značajnog gospodarskog razvoja. Općenito je

poznato kako je donji tok rijete Neretve s dolinama Trebižata i Bregave bio jedan od najnaseljenijih krajeva Rimskog Carstva. Rano naseljavanje ovih područja potvrđuje najstariji epigrafski natpis na latinskom jeziku u našoj zemlji pronađen u Tasovčićima kod Čapljine. Tekst glasi „IMPERATORI CAESARI DIVI FILIO SICILIA RECEPTA CAIUS PAPIUS CELSUS MARCUS PAPIUS KANUS FRATRES“ = *Imperatoru Cezaru božanskom sinu (Augustu) u povodu osvojenja Sicilije (postavljaju) braća Gaj Papije Celzo i Marko Papije Kanus*. Tekst odaje priznanje Oktavijanu za povrat Sicilije iz vlasti pompejevaca).

Oktavijanovi ilirski ratovi (35.– 33. g. pr. Kr.)

Dalje osvajanje unutrašnjosti Ilirika na sebe je preuzeo Oktavijan. Sa svojim generalima u unutrašnjost zemlje od 35. – 33.g. pr. Kr., probijao se od Segeste preko japodske zemlje. Domaće stanovništvo osvajačima se najčešće predavalo bez borbe. U sukobe su ulazila samo najveća i najjača plemena: u borbama već dokazani: Delmati, zatim Dezidijati, Mezeji i Japodi koji su se iskazali borbom za Metulum njihovo gospodarsko i kulturno središte.

Nakon ranjavanja, u sukobu s Delmatima, Oktavijan je 34. g. pr. Kr. napustio osvajanja, a posao su nastavili njegovi vojnici boreći se do konačne pobjede. Poraženi Delmati su godinu dana kasnije priznali poraz predajući Rimljanima 700 talaca.

S tim pobjedama unutrašnjost provincije bila je osvojena, ali ne i umirena. Skrb o Iliriku preuzela je carska administracija. Formirana su tri juridička – sudbena konventa. Sa sjedištima u Saloni (glavnom gradu provincije), Skardoni i Naroni dijelili su pravdu za 89 plemenskih zajednica među kojima su se, naravno, nalazile i one iz unutrašnjosti.

Mir u Iliriku trajao je samo do 16. g. pr. Kr. kada su se uz Norike i Panone opet pobunili Delmati. Ustanak je, nakon teških borbi, tek tri godine kasnije ugušio Tiberije. Istražujući razloge pobune ustanici su Rimljanima poručili kako nisu navikli na pokornost i gospodare tuđeg jezika.

Batonov ustanak (6. – 9. g.)

Unatoč naporima rimske administracije Provinciju nije bilo ni lako ni jednostavno urediti. Novačenja mlade vojske i prikupljanja poreza za 6. g. ponovo će Ilire podići na ustanak. Tada udruženi Breuci, Dezidijati i Delmati nanijeli su rimskoj državi najveće probleme nakon, tada već davnih, punskih ratova. Njihove vojske su pod zapovjedništvom dvojice Batona (Breučkog i Dezidijatskog) kontrolirale cijelu Provinciju posebno držali pod opsadom dva najveća grada Salonu i Sirmij. Ispravna procjena ustanika i opasnosti koje su očekivali Rimljane su na čelu s Augustom primorale na intervenciju. Već 7. g. u Ilirik su poslane nove snage pod zapovjedništvom slavnog Germanika.

Sam Tiberije tada u Iliriku ima 10 legija, više od 80 kohorti, 10 ala konjanika, više od 10 000 veterana i jaku konjicu tračkog kralja Reme-

talka što je oko 120 000 vojnika, a zapovijedao je s 5 legija i mnoštvom manjih jedinica, dok su ostale snage vodili njegovi pomoćnici konzulari Aulo Caecina i Silvanus Plautius iz Makedonije i Male Azije.

Poraz Mezeja 8. g. na rijeci Batinus (danas rijeka Bosna) dovele su do predaje Batona Breučkog Rimljanima za što su ga nagradili vraćanjem na vlast. Teško stanje u tom trenutku riješio je Baton Dezidijatski. Ogorčen postupcima svog partnera (Batona Breučkog), dao ga je uhititi i pogubiti. Nakon toga rat se nastavio u planinskim dijelovima središnje Bosne. Germanik je osvojio Splonum i Raitinon, a Tiberije Seretion s utvrdama oko Une u zapadnoj Bosni, što je ratne operacije od ljeta 9. g. prenijelo na teritorije Dezidijata i Dalmata. O pohodu Tiberijevog vojskovođe Lepida, kroz unutrašnjost Dalmacije, Velej Paterkul je izravno pisao: „(probijao se) kroz oblasti i plemena koja do tad nisu osjetila nikakve gubitke niti upoznala nevolje rata te se pun plijena probio do Tiberija. Inače u uskim dolinama i među brdima rimska je vojska naišla na vještog i junačkog neprijatelja, s kojim su se Rimljani, pa i sam Tiberije, morali boriti čak i golim rukama“. U tim borbama pala je dezidijatska utvrda Hedum (možda Breza kod Sarajeva) pa kraj rata više nije bio daleko. Nakon pada Andetrijuma (Muć kod Splita), rat su okončali tragični događaji kod ilirske Ardube koju je osvojio Germanik. To mjesto je kako je izravno pisao Dion Kasije: „bilo jako utvrđeno, a oplakivala ga jedna brza rijeka“. Razlog uspjeha bila je nesloga ustanika. Izbjeglice iz Andertijuma suprotstavile su se svojim domaćinima koji su bili spremni Rimljanima ponuditi primirje. Kada su im se i žene: «koje su i protiv svojih muževa bile voljne boriti se za slobodu pretpostavljajući ropstvo i samu smrt» došlo je do teških borbi u kojima su ustanici pokleknuli. Suočene s porazom: «žene su pograbile djecu i neke se s njima bacile u plamen, a druge u rijeku». (U znanosti se raspravlja koja bi utvrda mogla biti moćna Arduba - Vranduk u srednjoj ili neka od gradina u zapadnoj Bosni nedaleko od Andetrijuma.)

Nakon pada Ardube trogodišnji rat je završen predajom Batona Dezidijatskog Tiberiju «na vjeru» nakon čega je odveden u Rim gdje je uskoro umro. Upitan zbog čega su se Iliri pobunili odgovorio je: „Krivica je na vama, vi ste našim stadima za čuvare slali vukove a ne pastire“.

Nakon ustanka Rimljani su učinili sve da do novih pobuna ne dođe. Pacifikacija se nastavila represivnim mjerama. Stanovništvo je raseljavano (prinudno su npr. Delmati preseljeni u dolinu Čehotine), mladi novačeni (samo kod Breuka formirano je 8 kohorti), ali i odvođeno u ropstvo. Zbog sigurnosti zemlju su brzo povezali cestama. Već do 20. g. izgrađeno je 5 važnih komunikacija i nekoliko logora.

Okupacija i pacifikacija

Najznačajnija odluka rimske administracije, još tijekom ustanka, bila je podjela Ilirika na dvije provincije Dalmaciju i Panoniju. Granica Dalmacije (u koju je ulazio najveći dio današnje BiH) išla je obalom od Raše u Istri do Lješa u Albaniji te u unutrašnjosti do sjevernih obro-

naka Dinarida prema Panoniji (današnja bosanska Posavina nalazila se u provinciji Panoniji). Na istoku granicu Dalmacije prema provinciji Meziji (od Dunava do Makedonije) činili su teritoriji uz desne pritoke rijeke Drine.

Provincijom Dalmacijom, s glavnim gradom, u Saloni upravljali su kao namjesnici carski legati konzularnog ranga koji su istovremeno imali vojnu i civilnu vlast. Od formiranja provincije pa do 305. g., na vlasti se smijenilo oko 50 namjesnika. Među njima se posebno isticao Publije Kornelije Dolabela (14. – 20.g.) koji je administrativno uredio Provinciju i povezao je cestama.

(Carski legat zamijenjen je civilnim upraviteljem /praeses/ tek u drugoj polovici 3. st. /oko 277. g./ Biran je iz redova viteškog staleža, a kao i prethodnici stolovao je u Saloni. Djelovali su do cara Aurelijana kada se zbog provale barbara Provincija našla u teškoj situaciji. Izlaz se našao u administrativnom pripajanju Provincije Dalmacije s Panonijama i Norikom pod nadzorom zapovjednika graničnih snaga – dux militis).

Uz namjesnika djelovala je i kancelarija – officium u kojoj su službovali vojni, civilni i finansijski službenici – prokuratori iz viteškog staleža. Skrbili su o rudnicima zlata, srebra i željeza. Vremenom su se sužavale njihove ingerencije pa su skrbili samo o javnom redu i miru te o sigurnosti putova i putnih stanica. Liberalnije odnose u upravi provincije uveli su Flavijevci koji u upravu uvode lokalne plemenske pravke koji na taj način zadržavaju stare pozicije svojih župa. Uvelike se takvom taktikom služio Vespazijan pri provođenju svojih municipalnih odredbi: liberalnijeg dijeljenja civiteta – rimskog građanskog prava – lakšeg osnivanje municipija i kolonija te jednostavniju proceduru pri otvaranje rudnika, formiranju flote npr. na Savi ili izradi prve katastarske mape kao sredstva za rješavanje posjedovnih odnosa. Tada su rudna područja pripadala carskom fisku, a eksploatacija se obavljala prvo preko zakupaca, a kasnije prokuratora.

Romanizacija i urbanizacija

Iako je kruta rimska vlast, nametnuta oružjem i teškim administrativnim mjerama, donijela u Ilirik mir i stabilnost, suprotnosti između osvajača i pobijeđenih bile su velike te izgledale nepremostive. Trebalo je zato „premostiti kulturni ponor“ koji je razdvajao ova dva toliko različita svijeta kako bi se što bolje razumjela i približila. Izlaz je za Rimljane bila romanizacija koja je podrazumijevala proces prilagođavanja Ilira rimskom načinu života – prihvatanju kulture, jezika i religije. Važno je istaknuti da je, na južnim područjima BiH, počela s prvim rimskim akcijama. Tamo su Italski trgovci, obrtnici i poljoprivrednici rano istisnuli Grke. (Dokaz za to su brojni numizmatički nalazi). Njihova nazočnost značila je promjenu u društvenom, gospodarskom i duhovnom životu starosjedilaca. Pri tom, važno je istaknuti kako, tijekom cijeloga vremena rimske vlasti, romanizacija ipak u potpunosti nije provedena jer su Iliri posebno u unutrašnjosti bili otporniji na njezine mehanizme.

Razlog je možda očuvanje starih društvenih formi što je, zbog očuvanja mira, na početku odgovaralo rimskoj administraciji zatim nepovoljan reljef, nepostojanje većih – urbanih središta.

Takvu situaciju pokušavali su promijeniti izgradnjom cestovne mreže. Već do 20. g. bilo je izgrađeno 5 osnovnih prometnice koji su povezale Dalmaciju i Panoniju s Podunavljem. Državne prometnice kojima se odvijao robni i poštanski promet, a koje su imale putne stanice, odmorišta, servis za zamjena konja i kola, održavala je tehnička služba između ostalog, postavljanjem i održavanjem miljokaza.

Za cijelu provinciju ishodišta cesta bile su Salona i Narona. Iz Salone prema unutrašnjosti išla su tri putna smjera: I. Salona – Servitium (Burnum (Ivoševci kod Knina) – Grab – Kamensko – Bos. Petrovac – dolina Sane – preko Japre prema Bihaću; II. Salona – Prolog – Livanjsko polje – Glamočko polje – Banja Luka – Bos. Gradiška; III. Salona – Ržano – Buško blato-Duvanjsko polje – Rama – Gornji Vakuf – Vitez na Lašvi – Kiseljak – Visoko – Breza – dalje prema sjeveru.

Od Narone trasa magistralne prometnice je išla na Čaplinu – Bijelo Polje – Nevesinjsko polje – Boračko jezero – Konjic – Ivan planinu – Sarajevsko polje zatim na Romaniju – Drinjaču i dalje na Drinu prema Savi. Važna je bila i magistralna cesta Salona – Skodra s dionicama Salona – Bigeste (Humac kod Ljubuškog) – Narona i dionica Narona – Čapljina – Klepci – Stolac – Gradac – Mosko – Panik kod Bileće i dalje prema Skodri. Uz ove postojao je čitav niz lokalnih prometnica koji su povezali sve krajeve Provincije. Uz mnoge su se nalazili miljokazi kao npr. u Podorašcu kod Konjica gdje su pronađena 4. Jedan od njih s natpisom Divo Augusto datiran je u 14. g. Njihov progresivan karakter dokazan je: intenzivnijim protokom roba, izgradnjom naselja, eksploatacijom ruda oko Drine, Vrbasa, i Japre te razvojem raznih obrta.

Romanizacija je podrazumijevala i početak urbanizacije. U blizini starih gradinskih naselja, ali i uz novosagrađene komunikacije, nicala su nova. Na žalost, zbog njihove neistraženosti (u potpunosti nije istraženo ni jedno naselje) nije moguće govoriti o cjelovitijoj urbanističkoj slici provincije. Postojanje gradskog trga – foruma s vjerskim i upravnim građevinama koji je registriran na području Stoca (Diluntum), Argentarije i Ilidže (Res publica Aqu. S...) – moguće je očekivati u: Orahovicama kod Bileće, Gacku, Vitini, Krehinu i Posuškom Gradcu i Konjicu u Hercegovini te u Višnjici kod Kiseljaka, Rogatici (Col. Ris...), Skelanima (Mun. Malvesiatum), Srebrenici (Domavia), Vrbi na Glamočkom polju (Salvium), Tomislavgradu (Bistue Vetus), Bugojnu (Bistue Nova), Malom Mošunju kod Travnika (Stanecli), Banjoj Luci (Kastra), Gradišci (Servitium) u Bosni.

Uz njih značajnu kariku romanizacije i gospodarskog prosperiteta činile su vile rustike (villae rusticae) – gospodarska imanja čiji su ostatci registrirani na cijelom području BiH i veteranska naselja (fundi) – imanja dodijeljena kao nagrada veteranima za uspješno okončanu vojnu službu.

Život s novim susjedima Rimljanima ili općenito s Italicima mijenjalo je život domaćeg stanovništva. To se, zbog vojnika stacioniranih

oko logora na Gračinama posebno osjećalo na jugu Hercegovine što su potvrdili epigrafski spomenici ovoga kraja.

Oni dokazuju koliko je u procesu romanizacije bila važna dodjela građanskih prava (civitet) lokalnom stanovništvu. Na početku civitet je dodjeljivan, uglavnom, uglednim članovima plemenskih zajednica koji su bili bliski rimskoj vlasti – kasnije stjecan je postupno do trenutka kad su svi građani 212. odlukom cara Karakale dobili puna građanska prava. Taj proces lijepo se vidi i prati po bogatoj epigrafskoj građi, posebno na natpisima nadgrobnih spomenika – stela. Zahvaljujući njima znamo kako je domaće stanovništvo uz svoje osobno ime, nekad prošireno očevim, dobivalo i (nomen gentile) po caru koji bi civitet dodijelio. Iako nositelji gentilicija Iulii i Claudii, koji su dodjeljivani za prve dinastije Julijevaca-Klaudijevaca, ima registriranih tek na jugu do češće dodjele civiteta dolazi tek za dinastije Flavijevaca – od careva Vespazijana i njegovih sinova Tita i Domicijana. Najčešće se susreću u Stocu, Brezi, Rogatici, Rudom, Skelanima, Varvari, Turbetu, Zenici... Njihov primjer slijedio je i car Trajan. Tako se Trajanovi Ulpiji susreću u Brezi, Zenici, Sarajevu, Goraždu i to kao osobe koje su najčešće vezane za rudarstvo i metalurgiju. Ipak su najčešći Aelii i Aurelii. Aelijima je civitet dodijelio car Hadrijan u 2. i početkom 3. st., – registrirani u ageru Narone, Diluntuma te na Duvanjskom i Glamočkom polju..., a Aurelijima car Karakala poznatom konstitucijom – iz 212. g. po kojoj su civitet dobili svi slobodni građani Carstva.

Arhitektura

S ulaskom u sustav Carstva u provinciji su prihvaćene i rimske graditeljske forme. To je podrazumijevalo izgradnju naselja po rimskom uzoru, ali vjerojatno uz uvažavanje uvjeta i potreba lokalne sredine. Na terenu to nije moguće potvrditi jer su do danas tek djelomično registrirana naselja u Duvnu (Delminium), Gradini kod Srebrenice (Domavia), Stocu (Diluntum) i Ilidži kod Sarajeva (Aquae S...).

Što se Duvna (Delminiuma) tiče otkriven je popločani forum pravilnog četverokuta 48,10 m dužine i 37,40 m širine sa slobodnim prostorom i dvoranama koje mogu biti dijelovi kurije (gradske vijećnice) i javne govornice. Cijeli prostor kao i dijelovi skulptura koje su predstavljale uobičajeni izgled jednog foruma ukazuju na 1. st. kao vrijeme nastanka ovog kompleksa.

Argentaria – područje Srebrenice, bolje je istražena. Otkrivena je kurija – arhitektonski imponantna složena građevina s apsidama i trijemom prema forumu, s govornicom i podijima za skulpture i žrtvenike (Jupiteru i lokalnom Geniju podignut u slavu cara Gordijana), zatim tribunal i terme s čak 45 dvorana s odvojenim prostorima za muškarce i žene. Imale su, osim više bazena s toplom i hladnom vodom, i prostore za odmor, čitaonicu, otvoreno dvorište s trijemom i šetalištem, kuhinju, restoran, ali i brojne druge sadržaje. Uz to bile su i bogato ukrašene. To dokazuju tragovi štukature, plastične dekoracije i mozaici raznolikih motiva i geometrijskih ukrasa. Osim toga Domavije je dala i

niz epigrafskih natpisa koji pomažu rekonstruirati različite faze izgradnje ovog naselja.

Važno antičko naselje, stari Diluntum, nalazilo se na području današnjeg Stoca. Municipalno značenje potvrđuje epigrafski natpis s formulom LDDD = l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum). Iako se pri istraživanjima nije ušlo u trag gradskom forumu, otkriveno je nekoliko stambenih i gospodarskih objekata – terme i ostatci gradskog vodovoda. Stambeni objekti su imali bogatu dekoraciju. Stropovi i zidovi bili su ukrašeni s mramornim pločama i freskama a podovi s mozaicima. Vjerojatno su ukrašavali kuće nekih uglednih građana ovoga grada. Očito radio ih je majstor profesionalac. Polja i medaljone, između geometrijskih motiva i pleterne ornamentike, ukrasio s višebojnim mozaicima interesantnih motiva. Sačuvani su likovi hora (božanstva godišnjih doba) – djevojke koje s vijencem cvijeća predstavlja proljeće i žene koja s ukrasom maslinove grančice personificira jesen, kao i lik Minotaura koji je krasio pod jedne od prostorija termi. Interesantno je da su slični mozaici krasili 15 prostorija iznimno bogate i vrijedne vile u Višićima kod Čapljine.

Slični nalazi su karakteristika i naselja na Ilidži – antičke Aquae S... koje je svoju egzistenciju zasnivalo zahvaljujući eksploataciji termalnih voda. Iako su istraživanja ovog naselja bila opsegom veća i traju sve do danas ono još uvijek nije istraženo u onoj mjeri u kojoj bi moglo dati više podataka. Građevine bogate arhitekture, građena raznim tehnikama i različitim materijalima, većinom termalne namjene imale su vrijedne mozaike velikih kompozicija čak od 64 i 39 m².

Inače, ostataka rimske, posebno provincijalne, arhitekture našlo se diljem BiH. U naseljima i samostalnim objektima najčešće su sačuvani kapiteli stupova i drugi dijelovi arhitekture koji svjedoče o ukusu i mogućnostima određenih zajednica i pojedinaca tijekom rimske vladavine.

Uz naselja važne su i nekropole prostori gdje je štovan kult pokojnika kod Rimljana brižljivo njegovan. Bila su odraz bogate etničke, socijalne i kulturne raznolikosti onih kojima su pripadale. To znači da su oblik, veličina i vrsta nadgrobničkih obilježja ovisili o lokalnoj tradiciji, kulturnoj i povijesnoj sredini, o položaju i značenju pokojnika, ali i o načinu ukopa koji je mogao biti paljevinski ili skeletni. Na našim područjima najčešći oblik nadgrobnog spomenika je stela – ukrašene plastičnom dekoracijom često s likovima samih pokojnika, i natpisnim poljem Pogrebnog karaktera bili su i mauzoleji kao najbogatija varijantu ukopnog mjesta i nezaobilazni sarkofazi. Često su prava majstorska djela iako unutrašnjost provincija nije nudila bogat umjetnički život. Znatna je razlika između onoga što je stvarala rimska tradicija i onoga što je stvarala provincija koja je zadržala nit tradicije.

Djela likovnih umjetnosti

Djela likovne umjetnosti na ovim područjima su zastupljena kroz plastiku i slikarstvo. Omiljena umjetnička forma bio je reljef, a manje

skulptura rađena u domaćem kamenu, mramoru i bronci. Lijep primjer je brončana skulptura Apolona iz Vršana kod Prnjavora uspjela reprodukcija Praksitelovih radova; Dijane iz Taleža kod Trebinja – zahtjevan rad božicu lova skladnih proporcija u tradicija umjetnika II. st.; Tubicena – vojnika trubača iz Donje Blatnice; Gorgoneion iz Mrkonjić Grada koji Meduzu prikazuje kao lijepu ženu sa zmijolikim pramenovima kose; skulptura glumca s kazališnom maskom iz Duvanjskog polja, ali i lijepi primjerak minijature Amora iz Gradine kod Sasa.

Kiparska djela urađena u kamenu nisu brojna. Posebno je dojmljiv nedovršen kip žene iz Lončara kod Posušja, glava mrtvog djeteta i Meduze iz Šipova.

Od djela u reljefu (koja su česta zbog nadgrobnih spomenika koje ukrašavaju) izdvojili bismo lik Ampelosa ljubimca boga Dionisa iz Podrinja; japodske urne s motivom konjanika iz Založja kod Bihaća; bogato ukrašene stele iz nekropole humaćkog naselja iz Teskere i Hardomilja kod Ljubuškog; lijep primjer je stela djevojke Lupae (Lupe) iz Sovića koju je, ponosan na svoj rad, potpisao majstor – skulptor Maximinus. One su istovremeno i pouzdan izvor informacija o nekim karakteristikama autohtonog stanovništva (npr. o autohtonoj nošnji po kojoj su se razlikovali od rimskih doseljenika). Primjeri su reljefi iz Bihaća, Tegare kod Srebrenice, Lisičića, Kiseljaka, Kaknja, Skelana, Ustikoline, Konjica...

Slikarstvo poznajemo preko fragmenata oslikanih zidova, hramova i nekih građevina, kuća ili vila, a nerijetko su tek dostatni za uspješnu rekonstrukciju. Takve su freske III. i IV. st. iz građevina na Ilidži, Višićima, Lisičićima, Paniku i Sasama.

Umjetnička djela su osim uz import vezana i za obrt posebno od vremena kad se razvijaju veća naselja u kojima je Rim poticao i unaprijeđivao sve vrste radinosti. Na arheološkim lokalitetima najviše je različite keramičarske robe. To potvrđuje i ekspanzija opekarskih proizvoda za kojima je, zbog porasta gradnje, bila velika potražnja. U prvo vrijeme opeka se uvozila – dokaz žigovi stranih radionica (primjer figline Q.C.P. Pansiana iz 43./42.g. pr. Kr. iz Aquileie) – dok je kasnije sve više i domaćih.

Vremenom s formiranjem zahtjevnijeg tržišta rasla je potreba i za luksuznijom robom. Dosta se tražilo luksuznije posuđe raznovrsnih oblika poznato kao terra sigillata ili staklo koje je također našlo svoju primjenu (tek u Augustovo doba tehnologija izrade stakla iz Aleksandrije je prenesena u Italiju). Rabilo se za posude i nakit. Tradicija izrade nakita bila je jako stara i na području provincije poznata još iz brončanog doba. U doba rimske vladavine asortiman nakita se širio, a srebro i zlato postajali su sve traženiji. Osim za kovanje novaca, prerađuje se u nakit: prstenje, narukvice, ogrlice, naušnice, fibule... Vrijedan ukras bile su i geme rađene od reljefno obrađenih nekih vrsta višebojnog poludragog kamenja – oniksa i sardoniksa. Reprezentativni primjerci zlatnog i srebrnog nakita pronađeni su u sarkofazima u Sasama i Potocima kod Mostara. Interesantan primjerak je prsten pečatnjak s gradine u Stražnici kod Gornjeg Vakufa s Germanikovim likom, zlatni prsten iz Drežnice s gemom od karneola s Dijanom i njezinim psom...

Kultovi i religije

Nove okolnosti značajne promijene unose u vjerski i duhovni život starosjedilaca. Dugo vremena izolirani Iliri su teže prihvaćali importirane novine koje su donijeli osvajači. Kako su se Rimljani pokazali tolerantni prema religijama i kultovima u osvojenim zemljama (nisu ih branili, a jedine iznimke su bile judaizam i kršćanstvo – judaizam zato što pored sebe nije trpio rimska božanstva, a kršćanstvo jer je, svojim stavom o ravnopravnosti, ustrajnosti i učenjem trpeljivosti kao izbjavljenjem za sve, podrivalo osnove rimskog robovlasničkog društva) starosjedioci Iliri su i dalje mogli štovati svoje bogove i održavati kultove. Međutim, s rimskom vlašću došlo do pojave izjednačavanja domaćih i rimskih božanstava (tzv. interpretatio Romana) što znači da su ilirska božanstva atributa sličnih rimskim primila njihova imena npr. Bindo – Neptun ili Vidasus – Silvan. Na spomenicima (žrtvenicima i votivnim reljefima) posvećenim Silvanu zaštitniku šuma spominje se kao Silvano Silvestri (na reljefu iz Busije na Glamoču gdje je prikazan s božicom Dijanom i epitafskom potvrdom). Kao Silvano Messori ili Silvano Coh(ortalli) i Aug(lusto) izjednačen je s rimskim Jupiterom i Augustom, ali i kao zaštitnik stada i pastira (prikazivan kao čovjek ili biće pola jarac pola čovjek) – grčki Pan. Samoga ga vidimo npr. na reljefu iz Tomislavgrada gdje je prikazan s grozdom u ruci inače atributom grčkog boga Dionisa. Nerijetko je prikazivan i s nimfama. Takvi spomenici pronađeni su u Založju kod Bihaća, u okolici Jajca i Opačićima na Glamočkom polju). Nimfe se osim s njim javljaju i same. U Ljubuškom i Bugojnu posvećeni su im žrtvenici s natpisom –Nymphis sacrum (posvećeno nimfama) ili samo Nymphis. Dijana je sama na spomenicima u Tomislavgradu i Bihaću gdje nosi epitet Augusta i u Blažuju kao Silvia), a u društvu s nimfama ili sa Silvanom na zavjetnim reljefima s Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja.

U ilirskom panteonu nalaze se i druga božanstva. Tako u Privilici kod Bihaća susrećemo spomenike koji spominju boga Binda koji je kod Japoda bio izjednačen s rimskim Neptunom zaštitnikom voda i izvora. Značajnim se predstavljaju bog Liber i božica Libera na spomenicima u istočnoj Bosni posebno Bihaću, ali i u Ustikolini koji pokazuje zajedništvo Libera, Termina (zaštitnika međa) i Jupitera. Na žalost diljem BiH pronađen je čitav niz spomenika s nekim božanstvima koje nije mogućnosti adekvatno interpretirati. Jedan od njih je na Duvanjskom polju pronađen spomenik koji govori o bogu Armatu do danas nepoznatih svojstava i funkcija. Za mnoge možemo tek pretpostaviti da su Genius loci – lokalni geniji ili kućni čuvari i zaštitnici.

Rim je službeno u nova područja uveo svoju oficijelnu religiju Kapitolijsku trijadu Jupitera – Junonu i Minervu što je uvijek bio znak zahvale ovim bogovima koji su gradili i štitili rimsku državu, a posebno Jupiteru (Iuppiter Optimus Maximus) oličenju snage i moći. U Šipovu je pronađen reljef na kom je u dubokom reljefu prikazan Jupiter s Minervom i genijem. Inače, najviše žrtvenika posvećenih njemu je s nat-

pisnom formulom I O M (Iovi Optimo Maximo). Uz njega je i Junona, a spominje se samostalno kao Dea sancta ili Regina. Uz nezaobilaznu Minervu tu su i Fortuna, Heraklo, Merkur, Mars i drugi. I carski kult Augusta s božicom Romom svoje mjesto je našao na tlu BiH (inače hramovi njima u čast građeni su samo po provincijama jer su ih zbog kulta ličnosti izbjegavali u Rimu).

Uz ova, značajno mjesto u Carstvu imala su i tuđa – strana božanstva. Prvi nositelji ovih religija bili su grčki i italjski trgovci i kolonisti, a zatim vojnici i orijentalci koji su često poslove nalazili u rudarskim regijama. Tako su grčkog podrijetla bili: Eskulap (Aesculappius), Higija i Apolon; tračka: Trački konjanik (poznat na medaljonu u Sarajevu i reljefu iz Kreševu) kao i Apolon Tadenus (žrtvenik na Ilidži). Brojna orijentalna božanstva raširena tijekom III. i IV. st. bila su posljedica kriza koje su tada potresale Carstvo. (U Vitezu i Halapićima pronađene su zavjetne olovne pločice s kulturnim likovima Kabira, Dioskura i Helija, brončana ruka frigijsko-tračkog boga Sabazija iz Domavije).

Među njima najznačajniji je kult perzijskog boga Mitre – nepobjedivog boga Sunca (Sol invictus). Spomenici posvećeni ovom božanstvu su relativno brojni. Otkriveni su u Golubiću i Pritoci kod Bihaća, u Jajcu koji je s onim iz Konjica jedan od najčuvanijih na danas na svijetu, zatim u Lisičićima i Potocima kod Mostara kao i reljef iz pećine u Dardaganima kod Zvornika. S tim božanstvom koketirali si i sami rimski carevi koristeći ga kao kompromis između vlasti i interesa vojske. Obredno žrtvovanje bika i krv prolivena pri žrtvi bila je znak spasenja čovječanstva – carevima je jamčeno prijestolje, vojnicima hrabrost i pobjede, a sljedbenicima mogućnost oprosta grijeha. Međutim, nove krize i nezadovoljstvo masa, koje rješenje svojih problema nisu mogle naći u mističnim tajnama mitraizma i u drugim oficijelnim kultovima, napraviti će prostor kršćanstvu koje će se u teškim okolnostima kasne antike potpuno nametnuti. Poniknulo unutar jedne male zajednice na tlu monoteističke Palestine, kršćanstvo je ukazalo na sve svoje prednosti. S novim idejama, stavom o jednakosti s kršćanskom ustrajnošću, strpljivošću i poniznošću, Crkva je, kao krovna institucija kršćanstva, osigurala prednost s kojom je tijekom puno stoljeća uspjela opstati.

O kršćanstvu u prvim stoljećima na tlu provincije ne znamo puno. Poslanica Rimljanima (15, 19) spominje širenje kršćanstva u dijelu Ilirika, a druga – Poslanica Timoteju (4,10) – govori o Titu koji je Pavlovu evangelizaciju širio po Iliriku. Inače do III. st. nema izravnijih podataka što je i razumljivo zbog odnosa rimske vlasti prema ovoj religiji. Na umu treba imati strašne progone kršćana posebno u doba Dioklecijana 304. g. i u Saloni koja je sigurno imala iznimno značenje za kršćanstvo cijele Provincije. Mučenici za vjeru postali su heroji koji su svojom krvlju „kršćanstvu pustili duboko korijenje“. Značajne podatke, ali znatno kasnije, ostavio je sv. Jeronim koji je oko 375. g. rođen u Stridonu negdje u provinciji Dalmaciji. On je spomenuo tek jednu crkvu – baziliku i njezinog prezbitera u svom rodnom mjestu, ali njih će kasnije od IV. do VI. st. biti puno. Arheološkim istraživanjima na području BiH potvr-

đeno je oko 50 ovih građevina, međutim o njima će kao najznačajnijim spomenicima kasne antike biti govora kasnije.

Ipak svi navedeni elementi nisu u potpunosti proveli proces asimilacije domaćeg stanovništva jer nije došlo do gubitka važnih atributa jednog naroda. Iliri su, kako potvrđuju izvori, sve do 4. st., bar što se ruralnih oblasti tiče, govorilo svojim jezikom, ostali vjerni svojoj nošnji te sačuvali domaću onomastiku. Promjene će uslijediti tek s prihvaćanjem kršćanstva u kasnoj antici.

Kasna antika

Iako su se dugo vodile i još uvijek vode rasprave o početku kasne antike, razdoblje Dioklecijanove vladavine (284. – 305.) prihvaćeno je kao određena razdjelnica povijesnih epoha premda su neki procesi započeli i znatno ranije. Kasna antika nije značila nagli politički ili kulturološki preokret. Promjena je bila religijske prirode i važan faktor koja se očitovao kroz prevagu kršćanstva. Ta promjene se postupno odražavala na državu, društvo, religiju i umjetnost. Konačan rezultat bio je jedan novi svijet koga je činio „rimski i grčki supstrat s primjesama kršćanskog Orijenta uz učešće novopridošlih naroda, stranih antičkoj kulturi, koje je oluja seobe naroda istrгла iz starog zavičaja, onog nepoznatog prostora ...i prebacila u nekadašnje civilizirane provincije mediteranskog carstva“.

Ta kriza, koja se u Carstvu osjećala duže vrijeme, za Dioklecijana je doživjela politički, vojni, gospodarski i socijalni vrhunac. Svjestan problema, Dioklecijan je od 297. g. pokušao političkim mjerama i gospodarskim reformama riješiti probleme reorganizirajući Carstvo. Međutim, svi pokušaji koje su činili on i njegovi nasljednici, posebno Konstantin Veliki (306. – 337.), nisu bili dovoljno učinkoviti. Pogoršale su se nakon smrti cara Teodozija 395. g. kada su njegovi sinovi Honorija i Arkadija podijelili Carstvo, pri čemu je rijeka Drina postala granica između njih.

Kriza koju nisu riješili uništavala je državu i dalje, a prodori barbara Imperiju su oborili na koljena. Na tlu BiH na udaru prva se našla Argentarija – područje Srebrenice – koja je Panoniju opskrbljivala srebrom i olovom, a ova nju žitom. S krizom u Panoniji prestala je funkcionirati. Gradska uprava bez normalnog priljeva novca, s pokidanim putnim vezama i pomoći centralne vlasti, ništa nije mogla učiniti (npr. u srednju Bosnu zadnji novac dopremljen je za cara Gracijana (367. – 383.), dok je u srušenom mitreju u Konjicu zatečen jedan primjerak Arkadijevog novca (395. – 408.) koji je vjerojatno tamo dospio 401. g. kada su taj kraj opustošili Zapadni Goti). Kratkoročno, problemi su rješavani kroz dominije velika poljoprivredna imanja kojima je zadatak bio izravno poljoprivrednim proizvodima opskrbljivati veće centre dok su manji, ukoliko ih je uopće bilo, radili za vlastite potrebe.

Teško stanje odrazilo se i na stanovništvo koje se tijekom IV. i V. st. bilo prinuđeno povlačiti prema Dalmaciji i Italiji. Međutim, zla kob

stizala ih je i u novoj postojbini samo nekoliko desetljeća kasnije. Teško stanje 396. g. opisao je naš zemljak sv. Euzebijer Jeronim. Svjedok teškog stanja pisao je svom prijatelju Heliodoru: „Strašno mi je pripovijedati nesreće našeg vremena. Dvadeset je godina i više da se od Konstantinopola do Julijskih Alpa svaki dan proljeva rimska krv. Got, Sarmat i Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani, pustoše, osvajaju i pljačkaju Skitiju, Traciju, Macedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i sveukupne Panonije. Koliko je matrona, koliko božjih djevoja, koliko odličnih i plemenitih tjelesa palo žrtvom strasti ovih divljih životinja. Crkve leže u ruševinama, uz oltare Kristove privezani su konji, a moći su mučenika porazbacane: svugdje samo tuga i užas i mnoštvo slika smrti“.

Najugroženiji dio Carstva bio je teritorij današnje BiH koji se našao na periferiji oba dijela Carasta – Zapadnom na istoku, a Ističnom na zapadu. Nakon pada Zapadnog carstva 476. g. stvarnost je bila vlast Istočnih Gota koji su ovim krajevima u idućim desetljećima podarili kakav takav mir. Pod njihovom vlašću zemlja je ipak funkcionirala, prometnice su ponovo bile prohodne, a rudnici oko gornjeg Vrbasa, Sane i Japre ponovo otvoreni. (Potrebno je naglasiti da rudnici zlata nisu obnavljani, ali su bez sankcija države grobovi, u kojima se pretpostavljalo da ima zlata, s odobrenjem pljačkani). Zlato im je bilo potrebno jer je osnovna valuta Konstantinov solidus težio 4,55 grama zlata. Takvog novaca na tlo BiH nije stizalo puno, jednostavno pokrajina je bila van glavnih, za državu važnih trgovačkih pravaca.

Unatoč svemu problema u državi bilo je sve više jer su zemlju opterećivala velika davanja. Posebno teškom činila se odredba, primjenjivana iz starog rimskog zakona, po kojoj je trećinu prihoda privatnih osoba trebalo ustupiti vojnim potrebama kao i odluka cara Valentinijana (donesena između 470. i 475.g.) o zabrani sklapanja braka (čak i pod prijetnjom smrtno kazne) između starosjedilaca Rimljana i arijanskih Gota.

Situacija je popravio Justinijan I. kada je obnovio Carstvo. Iz Ravene je vladao obnovljenom državom koja je od bizantskih posjeda na istoku sezala sve do Heraklovih stupova – Gibraltara.

Teritorij BiH nije ušao cijeli u novu državu. Zapadne krajeve ranije su zauzeli Langobardi s čim je nastavljeno nestajanje stare provincije Dalmacije. Car je ipak pokušavao održati državu štiteći je sustavom utvrda posebno na Neretvi koja je jamčila granicu prema Gotima. Tada su nastali utvrđeni gradovi: Stolac, Koštur, Blagaj na Buni zajedno s tzv. Malim gradom te Biograd kod Konjica. Kasnije taj sustav je nastavljen prema Bosni s utvrdama: Debelo Brdo iznad Sarajeva, Bobovac, utvrda na vrelu Usore u Bosnu i gradina Zecovi kod Prijedora. Zaštićeni novim – moćnim Carstvom ponovo cvjetaju rudnici posebno oni u dolini rijeke Japre kod Bos. Novog. U nastojanjima da što bolje organizira Carstvo i sačuva Zapad, car je došao u kontakt i sa sv. Benediktom (480. – 547.), inače poznatim osnivačem čuvenog crkvenog reda benediktinaca, kome je darovao zemljišta na više mjesta u provinciji kao i Leusinium na Trebišnjici.

Međutim, sva nastojanja su bila uzaludna – zapadne granice nje-gove države nisu izdržale nove pritiske barbara. S pojavom hordi Avara a zatim i Slavena Carstvo je na svojim zapadnim granicama dobilo narode koji su tu, nakon pada Salone 614. i Narone 621. g., zauvijek ostali.

Kulturne prilike

Kasnu antiku koja se, zbog kriza i dugog i teškog nestajanja Zapad-nog rimskog carstva, doima kao tragičan kraj jedne veličanstvene civi-lizacije, zapravo, moramo promatrati kao jedinstvo sveukupne povijesti koja je u tom razdoblju imala samo jedan donekle osoben – drukčiji tijek koji se u svim svojim specifičnostima odrazio na područja ove, u to vrijeme, izolirane provincije. Promjene u društvu transformirale su se u kvalitetnu podlogu do koje je došlo spajanjem onoga što su sobom do-nijele nove populacijske snage i tradicije koje je ilirsko romanizirano stan-ovništvo baštiniilo stoljećima. To je bilo moguće jer su u unutrašnjosti svoje provincije izdržali pritisak rimske antike koja se, beskompromisno posebno tijekom I. st., nametala svim instrumentima državne politike. Tako su u promjenjivim političkim prilikama zadnjih stoljeća antike, dr-žeći „kormilo svoje sudbine u svojim rukama“, zadržati iskrnu svoje izvor-nosti, a zatim je i iskazali kroz neke elemente svoje rustičnosti prepo-znate u umjetnosti i graditeljstvu već od druge polovice III. st.

Arhitektura

Nesređeni politički i gospodarski odnosi negativno su se, tijekom kasne antike, odrazili i na graditeljstvo Provincije. To se posebno vidi u profanoj arhitekturi koja se, za razliku reprezentativne ranije, doima skromno. Predstavljena je tek s nekoliko vila među kojima je najinte-resantnija ona u Mogorjelu kod Čapljine koja je u ovo vrijeme dobila impozantna utvrđenja. U I. st. na tom mjestu bila je sagrađena (villa rustica fructuaria) – impozantno poljoprivredno imanje za preradu po-ljoprivrednih proizvoda i gospodarske zgrade (villa rustica habitatoria) sa stanom za gospodara. Imala je oblik pravokutnika (102x86m), a be-dem koji ju je štiti bio je pojačan kulama koje su flankirale i tri kapije. Južni dio vile zauzimala je rezidencija s portikom i nizom prostorija koje su bile luksuzno ukrašenih freskama, mozaicima i oplatom od raz-nobojnog kamenja. Stradala je nekoliko puta: od požara u III. st. kada je obnovljena kao državno dobro a zatim ponovo pri provali Zapadnih Gota u IV. st. Tijekom V. i VI. st. obnovljena je kao javni prostor što potvrđuju i dvije bazilike s krstionicom sagrađene unutar kompleksa. Pored građevina sličnog karaktera koje su otkrivene u Brezi istraženo je i nekoliko stambenih zgrada. Tradiciji gradnje IV. st. pripadaju građe-vine u Ljusini kod Otoke na Uni, jednokatna zgrada u Rankovićima kod Travnika te one iz Založja u Prlu kod Panika (Bileća) i Blagaju na Japri.

Za razliku od profane arhitekture izuzetak su bosansko-hercego-vačke kasnoantičke crkve koje su kuriozitet arheološke znanosti eu-

ropske arhitekture kasne antike. Nastale „daleko u zavjetrini događaja“ provincije Dalmacije pokazuju se kao „jedan čudan i zagonetan svijet“ koji u svim svojim elementima pobuđuje interese ne samo znanstvene javnosti. To je posebno interesantno jer, o prva tri stoljeća, arheološki izvori o kršćanstvu na ovim područjima šute unatoč činjenici što je krajem IV. st. i službeno zamijenilo staru mnogobožačku vjeru. Iako sv. Jeronim spominje samo crkvu u svom rodnom Stridonu do danas ih je iz V. i VI. st. na terenu potvrđeno više od 50. Njihov značaj dopunjava bogato dekoriran crkveni namještaj koji rezbaren u kamenu baca novo svjetlo na vrijeme u kom je nastao. Po njemu se posljednja stoljeća antike prikazuju u novom svijetlu potpuno drugačije od one slike koje se o tom razdoblju može steći promatrajući mogućnosti naturalnog gospodarstva i političke pasivnosti. One su na neki način dokaz određene renesanse koja se nije iskazala kroz kakvoću gradnje, tehnike i materijale koji su više nego skromni, nego kroz tipološku raznovrsnost i funkcionalnost prema liturgijskim zahtjevima, ali i vizualnom doživljaju konzumenata svetih obreda.

Među njima posebno su zanimljivi dvojni crkveni objekti – bazilica geminata zapravo kompleksi s dvije crkve koje mogu biti sagrađene jedna do druge (slučaj Mogorjela) ili u neposrednoj kao u slučaju Zalužja u Bihaću ili Skelanima na Drini. Takav odnos građevina dopušta pretpostaviti mogućnost postojanja dvaju crkvenih organizacija na jednom mjestu možda (gotske i rimske) u ovim primjerima. (Razlika se očitovala samo u dogmi, a ne u liturgiji – naime Goti su bili arijanci i kao takvi postavljali se pitanje priznanja Isusa Krista kao Boga). Po svojim karakteristikama, iako nisu tako složenih konstrukcija interesantne su i crkve u Potocima kod Mostara, Blagaju na Buni, Nerezima kod Tasovčića, Docima kod Vitine, Mokrom kod Širokog Brijega, Klobuku kod Ljubuškog, Žitomislićima i Cimu kod Mostara zatim u Gradcu u Lepenici kod Kiseljaka, Dabrinama kod Breze, Zenici, Varošluku – Turbe kod Travnika, Majdanu kod Mrkonjić Grada, Oborcima kod Donjeg Vakufa ili Blagaju na Japri... Sve one su, bez izuzetka, dale više ili manje bogatu plastiku, jer bez obzira gdje se nalazile, kao reprezentanti kršćanstva trebale su takvu dekoraciju. Jednostavna vanjština tih „graditeljskih poduhvata“ i bogata unutrašnjost bile su odraz novog čovjeka toga doba od kog se očekivala skromna vanjština i bogata duhovnošću oplemenjena duša.

Upravo bi takvu poruku mogla poručiti reprezentativna crkva u Dabrinama koja je s bogatom dekoracijom iskazivala svu raznolikost biblijskih motiva. Imala je oltarsku pregradu sa 6 stupova - 4 tordirana ukrašena vinovom lozom s kapitelima koji su interesantan prikaz vola, ovna i orla i 4 pluteja s likovima apostolima možda sv. Petra i Pavla.

U tu kategoriju spada i crkva u Zenici (od njezinih bogatih i do danas zagonetnih ukrasa posebno se izdvajaju pluteji - ploče oltarne pregrade podijeljene znakom križa i motivom Isusa kao Dobrog pastira s 2 ovce, zatim simbolični prikazi grijeha sa zmijom, zmajem, lavom i baziliskom koje opet, kao svijet tame od svijeta dobra – morao dijeliti i dijeli križ) ali i čitav niz drugih koje nisu ništa manje transparentne ili interesantne. Zapravo su svojevrsan indikator svog vremena u kom

je kršćanska teologija i na takav način, preko svojih provincijalnih poslanika, tražila putove pravog pravovjerja, ali i ukazivala na određene dogme, koje se po nekim elementima mogu prepoznati kao arijanstvo Gota.

Značajan element u ostavštini kasne antike na tlu BiH predstavljaju i sepulkralni spomenici - građevine namijenjene kultu mrtvih. Reprezentativnom se čini mauzolej u Šipovu kod Jajca podignut pokojnicima Apolinarisu, Honoriusu, Frontinusu i Maximi, ali i mauzolej u Turbetu kod Travnika s lezenama interesantnim elementima koji su neosporno arhitektonski utjecaj s istoka (vjerojatno Sirije).

Cemeterijalno graditeljstvo predstavljena je i grobnim komorama (grobnice na svod) unutar kojih su se s duže strane nalazile nešto povišene kline – ležaji za polaganje mrtvaca. Ovih spomenika je jako puno a kao reprezentativan može se istaknuti onaj u Oborcima.

Rjeđi spomenici su sarkofazi koji su služili ukopu pokojnika. Većina ih je iz kasne antike i na našim područjima ne odlikuju se bogatijom dekoracijom. Izuzetak je sarkofag iz Bačevića kod Mostara koji, iako ukrašen klasičnim motivom grožđa i loze na akroterijama ipak pripada spomenicima kasne antike. Na žalost, više podataka ne može dati ni sačuvano natpisno polje (tabula ansata) jer je epigrafski ostalo nepopunjeno. Vrijedniji primjerak je sarkofag iz Čerina s reljefnim ukrasom križa u krugu (ovaj spomenik je devastiran – probijen s čeon strane što se može dovesti u vezi s Teodorikovom akcijom pljačkanja grobova), ali i sarkofazi iz Mujdžića koji su tipični primjerci rustikalne tradicije. Osim ovih sarkofaza su otkriveni još u Mogorjelu, Šargovcima kod Banje Luke i Vinjanima kod Posušja.

Ove spomenike dopunjavaju i kasnoantičke nadgrobnje stele. Posebnu pozornost na sebe je skrenula stela iz Zenice s 4 figure jedne žene i 3 muškarca smješteni u edikulu (polje na steli kojih može biti više) koja prikazuje pročelje zgrade (prilog slika). Po stilskim karakteristikama nošnji, frizuri – kratko šišana kosa i brada kod muškaraca, a zaglađene kod žene, uska izdužena lica s praznim pogledom usmjerenim u daljinu datira se u IV. st. Kuriozitet je i ukras svastike (crux gammata) uklesan na sve tri muške figure, postavljen suprotnom kretanju kazaljke na satu, po čemu postaje (sanvastika) – simbol smrti.

Ovoj kategoriji spomenika pripadaju, stela iz Putičeva kod Travnika i spomenik u obliku stele iz Ribnika kod Ključa. Tematikom, obradom i stilskim karakteristikama, posebno kod spomenika iz Putičeva, koji ukazuje na tradiciju ukusa srednje Bosne (spomenici iz Malog Mošunja), pripisuju se III. i IV. st. – vremenu Dioklecijanove vladavine koja se, kako izgleda, svom težinom odrazila i na psihi njegovih suvremenika i upečatljivo se, svojom beznadežnošću, odražavala kroz prikazane likove.

Znanstvenike je u svezi s njima zaokupio još jedan kuriozitet. (Ne) Vještina obrade ovih reljefa ne razlikuje se od onih, koji su na istim područjima nastajali nekoliko stoljeća ranije. I jedni i drugi pripadaju „umjetnosti jednog naroda kojeg smo, po navici, naučili zvati Ilirima“ pa nam ne preostaje drugo nego prihvatiti mišljenje koje ukazuje na pojavu dvojnosti u umjetnosti na ovim područjima. O čemu se radi?

Paralelno sa službenom tradicijom antičke umjetnosti odvijao se još jedan proces koji je, kroz cijelo vrijeme (od gubitka neovisnosti), u unutrašnjosti provincije njegovao svoju arhaičnu tradiciju. To je jednostavno još jedna potvrda ranije iznesene tezi da su sve do tih vremena naši Iliri sačuvali, te na takav način izražavali i njegovali, dio svoje osobnosti. Poruka je jasna jednostavno su opstali – nisu se u potpunosti romanizirali nego kroz stoljeća sačuvali i opstali.

Srednjovjekovni spomenici

Stećci

Nadgrobni spomenici – osebujno kulturno naslijeđe srednjovjekovnih država Bosne i Huma. Nastali u vremenu od XIII. do XVI. st. svojim oblicima, reljefima i natpisima na najljepši način svjedoče o našem srednjovjekovlju. Osim kao stećak spominju se još i kao «mramor», «bilig», «kam» i «Mašet» dok su i istočnim krajevima Bosne i Hercegovine nekropole stećaka poznate i pod imenom «grčka groblja». Iako je, do danas, registriran veliki broj ovih spomenika (pojedinačnih spomenika ili nekropola) njihov broj još uvijek nije potpun. Pretpostavlja se da ih ima oko 50 000. Iako je broj registriranih stećaka u nekropolama najčešće od 20 do 50 postoje nekropola koje broje i oko 300 ovih spomenika kao u: Milavićima kod Stoca, Krekovima kod Nevesinja ili Klačniku kod Višegrada. Od 100 i više spomenika su nekropole u Bošnjima, Radimlji i Bitunji kod Stoca; Paniku, Radmilović Dubravi i Orahovici kod Bileće, Blidinje između Vran Planine i Čvrsnice, Lipa na Duvanjskom polju; Rastićevo kod Kupresa; Delijaši i Hotičina u okolici Sarajeva i Živaljevići kod Rogatice.

Oblici stećaka vrlo su raznoliki. Iako su najčešće klesani u obliku ploče-pravokutnika posebno se impresivnim doimaju stećci u obliku visokog sanduka. Ukoliko se završavaju na dvoslivni krov nazivaju se sljemenjaci. Pretpostavlja se da imitiraju stambene objekte na kojima je moguće prepoznati drvene krovove ili u južnim krajevima gdje je moguće uočiti imitacije kamenih kuća sa stupovima. Osim njih neki su podizani okomito kao rimske stele ili krstače pa ih ubrajamo u stojeće stećke. Ležeći stećci su najčešće 1,50 x 0,80 m veličine, a stojeći nekad i iznad 1,50 m visine. Između masivnijih je stećak koji pripada vojvodi Pavlu Rađenoviću s početka XV. st. koji teži oko 30 000 kila.

Ipak su najviše pažnje privukli reljefni ukrasi na stećcima. Na području Hercegovine ukrašeno je oko 50% stećaka, a na području Bosne oko 25% što se sigurno može dovesti u vezu s materijalnim mogućnostima naručitelja jer je ukrašavanje zahtijevalo vrsnijeg majstora i duže razdoblje njihove izrade.

Motivi su vrlo raznoliki od jednostavnih kružnica i rozeta do složene kompozicije, figuralnih predstava i simbola. Ipak su najčešći solar-no-lunarni sunce, polumjesec i zvijezde, zatim motiv križa jednostavan ili stiliziran, a u nekim slučajevima i antropomorfan. Uz njih često su zastupljene različite lozice, prikaz štita, mača, luka i strijele, ali i zmije i nekih fantastičnih životinja.

Na figuralnim predstavama česti su reljefi s jelenima, konjima, pticama, a također i prizori s muškarcima, ženama i djecom. Omiljeni su prizori lova, igre u kolu, borbi i turnira s najčešće dva sudionika pri kojima je često kao promatrač žena. Po bogatstvu ukrasa i umjetničkoj razini ističu se nekropole: Toplica, Ubosko, Opličići, Veličani, Lopoč, Humčani, Bijenja, Postoljani, Bijača i Ledinac u Hercegovini kao i Gvožno, Čengić Bara, Križevci, i Ravanjsko polje u Bosni.

Iza tako bogatih motiva i ne rijetko kvalitetne izrade stajale su ruke dobrih majstora i umjetnika u narodu zvanih «kovača». Neki od njih potpisali su svoja majstorska djela kao Grubač, Radoje, Milić, Vuk, Bogčin, Semorad, Pribil Bjelopčelanin, Veseoko Kukulamović... Tako između njih svojim djelom se izdvaja Grubač koji je djelovao u XV. st. na području Stoca. Veliki broj ukrašenih stećaka već daje mogućnost raspoznavanju pojedinih klesarskih škola ili bar radionica. Tako po izboru motiva, stilizaciji, kompoziciji i izradi izdvaja se Hercegovina nasuprot po tim karakteristikama siromašnija Bosna.

Po natpisima, iako ih ima na više mjesta, ističe se nekropola u Boljunima kod Stoca. Ukupno je pronađeno 19 natpisa na kojima se spominju sahranjene osobe. Često su ti natpisi i interesantni epitafi kao:

«Ase leži Stipko Radaslić. Bože, davno ti sam legao i vele ti mi je ležat».

«Ase leži Pavao Radohnić. Ovi kamen usjekoh na se za života . molju vi se bratjo i gospodo, nemojte mi kosti pretresat».

«Ase leži Bogčin, kneza Stipka Ugrinića sin, na svojoj zemlji, na plemenitoj. Družino žalite me. Mlad sa sega svita otidoh, a jedin bih u majke. Ase pisa Ugarak».

Natpise su osim kovača pisali i drugi majstori znani kao pisari ili «dijaci». Poznat dijak Semorad registriran na natpisima u nekropoli u Boljunima kod Stoca.

Iako najviše nekropola nije istraživano ipak je o njima nešto moguće reći. Kao i u većini slučajeva stećci i grobovi ispod njih su isto okrenuti – najčešće zapad-istok ili rjeđe sjever-jug s malim odstupanjima zbog putanje sunca. Rake ispod njih ukapane su na dubinu od 1,0 m do 2,50 m i nerijetko su imale određenu konstrukciju. Pokojni su se ukapali u drvene sanduke, ili u rake obložene kamenim pločama, a vrlo rijetko izravno u zemlju. Glave su imali okrenute na zapad, a noge na istok s opruženim ili na grudima prekrštenim rukama. U najviše slučajeva u grobovima nije bilo priloga iako su rijetko registrirani ostaci keramike, sitnijih metalnih predmeta ili tekstila. Primjer je nekropola u Grborezima kod Livna gdje su u grobovima ispod stećaka pronađeni ostaci nakita od pozlaćenog srebra.

Podrijetlo stećaka je još uvijek značajno znanstveno pitanje. Iako se pokušava u njima prepoznati bogumilsku tradiciju neosporno je da je ovaj autohtoni spomenik su bili uobičajen način ukapanja sve tri konfesije pa razumljivo i Crkve bosanske aktualne tijekom srednjeg vijeka.

Među nekropolama ovih spomenika posebno se izdvaja ona u Radimlju kod Stoca.

Radimlja

Radimlja lokalitet u Vidovom polju zapadno od Stoca najpoznatija je nekropola sa 133 stećka – kamena nadgrobna spomenika. Od njih 63 su bogato ukrašena: križevima, scenama lova, turnirima, igračima u kolima, muškim figurama, štitovima s mačevima, viticama i vinovom lozom. I trojica majstora: Miogost, Bolašin Bogačić i Ratko Bratinović ostavili su svoja imena na nekim od ovih spomenika koji su isklesani u vremenu od XV. - XVI. st.

Stari srednjovjekovni gradovi

Da su česta pojava u vizurama mnogih naših krajeva govori podatak da ih je, od vremena 10 st. kada se prvi put spominju, registrirano više od 350. Na žalost dugo vremena se o njima nije vodilo računa. Istraživanjima se pristupilo tek nedavno – točnije od vremena kada je P. Anđelić istražio kraljevski grad Bobovac. Iza toga uslijedila su istraživanja gradova Jajca i Srebrnika od Đ. Baslera, ali i Blagaja na Sani, Maglaja, Sokola na Plivi, Krupe na Uni, Dobora u Usori od I. Bojanovskog.

Rezultati ovih istraživanja, kako se iz prigodnih publikacija da vidjeti, za znanost su pružili niz vrijednih podataka. Zahvaljujući njima, osim što se došlo do odgovarajućeg arheološkog materijala koji rekonstruira sliku života unutar jednog takvog grada, određen je vremenski okvir nastanka i razvoja ovih živih tkiva što je, rezultat stasalih društveno-političkih okolnosti i gospodarskih uvjeta tijekom 14. i 15. st. To znači da su i naši gradovi, koji su nastali pod okriljem romanike, svoj razvoj u stoljećima koja su slijedila, imali zahvaliti novim kretanjima – pojavi novčarskog gospodarstva koje

je gospodaru grada garantiralo određenu na prvom mjestu poželjnu društvenu razinu, a zatim i zadovoljenje potreba ne manje vrijednih od onih iz okruženja. Naravno da su takve okolnosti bile uzrokom određenih procesa koji su, vođeni uzročno posljedičnim vezama, po-drazumijevali i spontano formiranje novih urbanih centara unutar kojih su funkcionirali svi segmenti jednog srednjovjekovnog grada. Takav grad je bio upravno, crkveno i gospodarsko središte, ali u fizičkom smislu i grad koji je ne rijetko imao dvije cjeline: jednu kojoj je pripadao utvrđeni grad – burg i drugu koju je činilo naselje najčešće stasalo neposredno uz ili nedaleko od utvrde.

Kada su točno srednjovjekovni gradovi, posebno oni po Bosni, dobili bedeme teško je reći. Ne znamo je li moguće tu neku vezu tražiti s provalom Mongola iz 1242. god. zbog koje je inače došlo do utvrđivanja mnogih gradova u susjednim pokrajinama, ali se već 26. kolovoza 1247. god. u pismu pape Inocentija IV. spominju utvrđenja i burgovi. Sljedeći podaci se odnose na početak 14. st. ili točnije na 1301., 1304. i 1305. god. kada se, u poveljama koje je ban Pavao Šubić uputio gospodaru Donjih krajeva Hrvatinu Stjepaniću, spominju, uz jamstvo posjeda, i utvrđeni gradovi. Za razliku od prvog desetljeća od sredine stoljeća se spominju: Ključ 1325., Kušlat 1345., Bobovac 1351., Visoki 1355., Srebrnik 1376., Dobor 1387., Samobor 1397., Susid u Uskoplju 1403., Jajce 1404., Maglaj 1408., Doboj 1415., Vranduk 1420., ali i drugi.

Najviše gradova je, kako se iz prethodnih podataka da zaključiti, nastalo ili egzistirao u vrijeme Stjepana Kotromanića i Tvrtka I. Jesu li svi tada bili utvrđeni, teško je, bez sustavnih istraživanja na svakom pojedinačnom objektu, nešto izravnije reći, ali vjerojatnije do takvih graditeljskih pothvata – podizanje bedema i kula, dolazi kada je bosanskim vladarima – banovima zaprijetio rat s ugarsko-hrvatskim kraljevima sredinom 14. st. ako je u toj fazi rata pobjednik nad Ludovikom bio Tvrtko kao »banus totius Bosne« neprijateljstva su već krajem stoljeća nastavljena. Nakon smrti hercega Hrvoja 1416. god. stanje u Bosni kao i u cijelom okruženju, se pogoršalo. Prvo borbe za ugarsko-hrvatsko prijestolje, a zatim ratovi sa Sigismundom, mletačka uzurpacija Dalmacije, pojava Turaka, ali i sukobi s Kosačama Bosnu su vodili u totalnu anarhiju. Do potpunog sloma će doći 60-tih god. 15. st. S pogubljenjem kralja i padom većeg dijela Bosne u turske ruke 1463. god. nastupit će vrijeme »hrvatskog stogodišnjeg rata« u kome će se neosvojeni gradovi naći na granicama dva suprotstavljena civilizacijska kruga - kršćanski zapad i istočnog islama. U tom razdoblju gradovi će doživjeti suštinsku promjenu. Osvojeni su izgubili svoje funkcionalne karakteristike, a oni uz granice izmijenili su svoj fizički izgled pretvarajući se u gradove tvrđave. Ovom prigodom osvrnut ćemo se samo na neke od njih koji svojim ostacima dopunjuju i pomažu objasniti dio života srednjovjekovnog grada 14. i 15. st.

Bobovac

Stolni grad srednjovjekovne bosanske države u kom se čuvala kraljevska kruna dinastije Kotromanića nalazio se na strmoj kosi planinskog lanca sjeverno od Kraljeve Sutjeske. Činili su ga Gornji i Donji grad međusobno povezani bedemom koji su pojačavani obrambenim kulama. Na Bobovcu se nalazila i dvorska kapela posvećena sv. Miho-vila. U povijesnim vrelima prvi put se spominje 1349. g. Najveći značaj ima u vrijeme kralja Tvrtka II. Kotromanića (1443.-1461.) i Stjepana Tomaša (1443.-1461.) Pod osmansku vlast pada 1463. Ostaci arhitekture ukazuju na značajne elemente gotičkog stila.

Visoki

Srednjovjekovni kraljevski grad smješten nedaleko od Sarajeva. Osim utvrđenog rezidencijalnog dijela – zamka imao je veliko podgrađe Podvisoki. Prvi put se spominje 1355. g., ali se njegov nastanak može staviti i u rano XIII. st. jer se veže za nastanak prvobitne bosanske banovine koja je bila jezgro buduće bosanske države. U Visokom je stolovao kralj Tvrtko I., a na saboru 1404. za kralja imenovan Tvrtko II.

U neposrednoj blizini značajno je spomenuti ostatke crkve sv. Nikole u Arnautovićima s grobnicom bosanskih vladara XIV. st., ploča s pročelja crkve bana Kulina s kraja XII. st. Pod osmansku vlast Visoki je pao 1463.

Jajce

Srednjovjekovni grad u srednjoj Bosni smješten na utoku Plive u Vrbas. Prvi put se spominje 1396. Bio je u posjedu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a potom od XV. st. u vlasti bosanskih kraljeva. U njemu je stolovao Tomaš i za kralja se krunio Stjepan Tomašević Nakon kratkog pada u osmanske ruke Matijaš Korvin osniva Jajačku banovinu 1464. koja 1528. konačno pada pod osmansku vlast.

Zahvaljujući svojoj bogatoj povijesti u Jajcu su sačuvani brojni kulturno-povijesni spomenici. Iznad starog grada nalazila se tvrđava s elementima romaničkog stila, gotički portal, katakombe s grobnicama i kapelicom i grbom Hrvoja Vukčića Hrvatinića, propovjednička crkva sv. Marije (poznata kao sv. Luke) iz XV. st. sačuvan je njezin romanički portal iznad kog je gotička rozeta. Uz crkvu je dozidan zvonik s donjim gotičkim katovima i gornji s romaničkim triforama. U XVI. st. pretvorena je u džamiju. Sačuvani su i dijelovi kraljevske palače iz XV. st. koju je gradio dalmatinski majstor Andrija Aleši u gotičkom stilu.

Od islamskih spomenika najznačajnija je Esme Sultani džamija iz 1753. koja je posljednja izgrađena s kupolom.

Osim po ovim spomenicima Jajce je grad poznat iz Drugoga svjetskog rata. U njemu je održano II. zasjedanje AVNOJ-a.

Vranduk

Mjesto nedaleko od Zenice. U srednjem vijeku kraljevski grad s visoko izgrađenom zaštićenom kulom i utvrđenjem. Prvi put se spominje

1410. g., a poznat je kao grad kralja Tvrtka II. Pod osmansku vlast pada 1463. g. Ispod tvrđave nalazila se crkva sv. Marije. Spominje se 1449. g. Iz osmanskog razdoblja značajna je Careva džamija posvećena sultanu Mehmedu Fatihu. 1697. porušio ga je Eugen Savojski.

Travnik

Smješten u dolini Lašve prvi put se spominje 1463. Pretpostavlja se da ga je sagradio Stjepan II. Kotromanić (možda i Tvrtko II.) Imao je tri dijela gornji, srednji i donji grad. Oko grada nalazio se opkop preko njega se drvenog mosta ulazilo u srednji grad. U 17. st. u gradu se nalazila tek posada od 50 vojnika i 17 topova.

Počitelj

Prvi put se spominje 1444. g. Nakon pada Bosne pod osmansku vlast zbog obrane učvršćuju ga kralj Matija Korvin, Dubrovnik i Vladislav Hercegović. Dubrovčani zbog toga šalju u Počitelj i čuvenog graditelja Paskoja Miličevića. Pod osmansku vlast pada 1471. Od XVI. st. u njemu se formira čaršija. 1563. Hadži Alija gradi džamiju, a Ibrahim-aga medresu, hamam, han i sahat –kulu. U XVII. st. Počitelj ponovo postaje utvrđeni grad koji će se od XIII. iskazati kao sjedište kapetanije.

Bihać

BIHAĆ, d'année 1590.

Bihać ili Bišće stari je grad na rijeci Uni koji se spominje u kraljevskoj povelji iz 1260. g. kao grad sagrađen na otoku sv. Ladislava poklon Bele IV. opatiji Topuskoj. Inače grad nije bio poznat samo kao mjesto gdje su: „velmože i zemaljski sudci dolazili, da u važnijih zgodah i razprah odlučuju, već također kao slobodni municipij (općina) sa posebnim zemljištem..“ Grad koji je svjedočio različite gospodare: ugarske kraljeve i bosanske velikaše, knezove Frankopane ili banstvo Ivana Korvina.... štitila je utvrda pravilnog četverokuta s duplim bedemom s 4 kule, 9 tabija i 3 ulaza. Svoju namjenu zadržala je i nakon pada Bihaća pod osmansku vlast 1592. g. Nakon rušenja 1890. –1891. g. sačuvana je samo kula koja je služila kao rezidencija bihać-

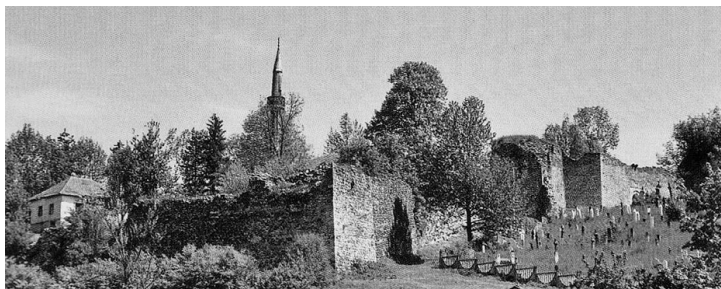
kih kapetana. Osim kule sačuvana je crkva sv. Antuna nekad u sklopu dominikanskog samostana (danas Fethija džamija) s karakterističnim gotičkim elementima rozetom prozorima i profiliranim portalom, ali romaničkim stilom gradnje.

Svjedoci srednjovjekovne prošlosti bihačke krajine su i drugi srednjovjekovni gradovi i tvrđave: Sokolac, Biela Stiena, Brekovic, Izačić, Ripač i drugi.

Među njima izdvaja se Sokolac sagrađen na litici visoko iznad un-ske doline. Prvi put se spominje 1395. g. kao kraljevski grad od koga je sačuvano utvrđenje, branič-kula s tamnicom u prizemlju i dva kata.

Biela stena

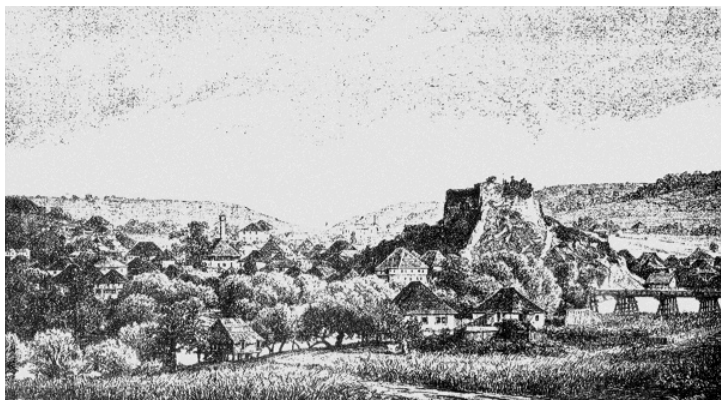
Krupa

Današnja Bosanska Krupa stari je grad na rijeci Uni koji se prvi put spominje u 13. st. kao Pset u posjedu knezova Babonića (tada gospodara i grada Otoka na otoku u Uni). Kao slobodan kraljevski grad bila je u posjedu zagrebačkih župana, a od 1429. u vlasti grofova Celjskih, Frankopana, Karlovića i Zrinskih. 1565. Krupu je pod osmansku vlast bosanskog sandžaka stavio Mustafa paša Sokolović.

Burna prošlost nije sačuvala puno spomenika. Iz srednjeg vijeka spominje se tek crkva sv. Kuzme i Damjana dok je vrijeme osmanske vlasti ostavilo jak i utvrđen grad od kog su impozantni ostaci vidljivi i danas.

Bužim

Kasnosrednjovjekovni utvrđeni grad koji se spominje i kao Čava u posjedu, između ostalih, knezova Keglevića i Mikuličića, od kojih je knezu Jurju posvećena natpis na glagoljskom pismu. Utvrde ovog grada s 5 kula koje su ga štitile i danas su dojmjljive vizure čitavog bosanskokrupskog kraja.

Velika Kladuša

Velika Kladuša u srednjem vijeku zapravo dva grada Velika i Mala nalazi se uz granicu s Hrvatskom. Podignuta je na „visokoj glavici“ ispod koje teče rijeka Kladušnice i potok Grabarski na kom su se nekad nalazila dva mlina i kamena stupa u kojoj je, po predanju Mujo Hrnjica „barut tukao“. Od ovog grada iz XIII. st., koji je bio u vlasti knezova Blagajskih i Frankopana, danas su sačuvani, dijelovi bedema, okrugla branič kula i gradska cisterna vrlo uspješno uklopljeni u današnji grad, ali i pod bedemom sačuvana ploča sa znakovima u kojima priče vide ostatke potkova Mujina konja i njegovog koplja.

Cazin – Ostrožac

Kako ostaci Cazina – starog srednjovjekovnog grada, koji se spominje već krajem XI. st. u posjedu biskupije Kninske, a kasnije knezova Blagajskih nisu sačuvani osvrnut ćemo se na Ostrožac koji je sa svojim bedemima, kulama i drugim pratećim objektima srednjovjekovnog i osmanskog razdoblja sačuvan i kao cjelina uklopljen u suvremeni prostor. Unutar zidova ovog grada utemeljenog u XIII. st. danas funkcionira park suvremene skulpture.

Spomenici osmanske vlasti

Kulturno-povijesni spomenici osmanskog razdoblja

Našavši se unutar Osmanskog carstva područja BiH su ušli u nove vjerske, upravno-administrativne, gospodarske i kulturne prilike. Takvo stanje odrazilo se, između ostalog, i na naselja koja su do tada egzistirala. Brzo se transformiraju i prilagođavaju novim zahtjevima koji inzistiraju na čaršiji gdje se odvija društveni i gospodarski život i mahali u kojoj se stanuje. Osnivanje čaršije veže se za izgradnju džamije koja se u tom ranom razdoblju osmanske uprave gradi po nalogu vladara – sultana pa se obično i nazivaju carske. Druge džamije rade se na principu donatorstva – vakufa što je podrazumijevalo „sagraditi džamiju podići sebi kuću u raju.“ Iz tog razloga postale su jezgro oko kog se formiralo naselje. Značajnu ulogu imali su vakufi institucije koje su skrbile o socijalnim, prosvjetnim i općenito kulturno društvenim

problemima na način što su gradili objekte potrebe općem napretku i osiguravali sustave koji su omogućavali njihovo osiguravanje i financiranje kroz opstanak i gospodarski prosperitet – opravdano ulaganje novca i njegovo umnožavanje. Upravitelj vakufa bio je mutevelija koordinirao je s donatorima koji su mogli biti predstavnici vlasti, bogati građani, vlasnici velikih imanja, obrtnici, trgovci, ali i žene.

Džamije

Arapski izraz za džamiju gami – onaj koji okuplja svijet na razgovor i savjetovanje – izraz je koji se koristi za islamsku bogomolju koje su izgrađene i egzistiraju u krajevima koji su bili okupirani od turskih vlasti. Na područjima izvan njihove vlasti nazivani su mošeja.

Inače su najčešći spomenici osmanskog razdoblja vlasti u BiH. U pravilu džamije su građevni objekti okrenuti od sjevera prema jugu – Meki na koju se uvijek ukazuje prvo postavljanjem kamena na južni zid kasnije mihrab. Osim centra za molitvu u džamijama postoji i mimber povišeno sjedište s kog se govorilo vjernicima.

U BiH prihvaćena je tradicija seldžučke žamije brusanske škole tj. podkupalnih džamija koja se uzdiže iznad pravokutne osnove ispred koje se nalazi trijem s neparnim brojem lukova.

Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu

Sagrađena je 1530. g. kao najveća džamija u BiH i najznačajnija osmanska arhitektonska realizacija s početka XVI. st. Građena je s razvijenom osnovom s više kupola. Centralni prostor je presvođen s impozantnom kupolom uz koju je i polukupola iznad mihraba. Osim njih ovu džamiju ukrašava i pet manjih kupola na trijemu. Ovako složeno konstruktivno rješenje postignuto je tako što opterećenje kupole uspješno preuzimaju prelomljeni lukovi. Uz džamiju podignuta je mušara koja je svojim proporcijama visinom i obradom odgovarala stilu vremena u kom je sagrađena.

Ferhadija džamija u Banjaluci

U kategoriju džamija s jednom ili više kupola spada i Ferhadija sagrađena 1579. g u Banjaluci. Od drugih džamija ističe se svojom elegancijom i vitkošću koji su postignuti savršenim proporcijama koje su neuobičajene na području BiH. Ovaj rijedak spomenik srušen je u posljednjem ratu.

Pored ovih džamija tzv. kupolnog tipa poznate su i druge diljem BiH kao: džamija Mustaf-bega Skenderpašića sagrađena 1518. g. u Sarajevu (inače prva koja je imala kupolu), Muslihudin-Čerkečije iz 1526. također iz Sarajeva, zatim Sinan Čauševa iz Livna 1529.g., Hasan Nazirova Aladža džamija u Foči iz 1550., Mehmed Bega, Karađoz u Mostaru iz 1557., Hadži Alije iz Počitelja, Hadim Ali paše 1561. i Ferhad-bega 1562. u Sarajevu, Sinan-bega Boljanića u Čajniču 1571., Kalaun Jusuf-paše u Maglaju 1584., Hadži Ahmed-age u Livnu 1588., Hasan Defdara u Banjaluci.

Osim kupolnih džamija čitav niz ovih građevina ima krov na četiri vode. To su dosta jednostavnije građevine. Imaju ulazni trijem i pravokutni prostor za molitvu, drvenu tavanicu i u pravilu kamenu munar. Ovog tipa je i najstarija džamija podignuta 1448. g. u Ustikolini. Nije rijedak slučaj da su ukrašene kamenom plastikom i to najčešće prostor trijema, minberte mahfil.

Munare su i kod ovih džamija građene s dosta pozornosti i u većini slučajeva odgovaraju stilovima u kom su građene džamije.

Pored 8 kupolnih džamija u Sarajevu tijekom XV. i XVI. st. bile su izgrađene 32 džamije od kojih je danas u funkciji 26. I u Foči je 9 bogato ukrašenih džamija iz XVI. st.: Atik Ali-pašina, Mustafa-pašina, Kadi Osmanova; u Tuzli: Čaršijska, Jalska, Behrm-begova, Turali-begova i monumentalna Bijela Džamija; u Mostaru: Lakišića, Roznamedžijina, Čejvančehajina, Bajazdagića, Tabačica. Neke od ovih džamija ispod krova imaju drvenu kupolu.

Među njima posebno se izdvajaju: Šarića i Tabačica džamija u Mostaru, Azizija u Bosanskoj Kostajnici, Gazanferija u Banjaluci, Čaršijska u Bosanskom Novom i Prijedoru, Turalibegova u Tuzli i Magribija u Sarajevu s bačvastim krovom.

Džamije s drvenom munarom

Među džamijama u BiH značajno mjesto, posebno po brojnosti jer ih je bilo 786, zauzimaju džamije s drvenom munarom. Najviše ih je – ukupno 16 bilo u Konjicu i njegovoj okolini. Najčešće su građene od kamena, ali i od cigle, ćerpiča i drveta.

Svojim skladom i profinjenom gradnjom izdvaja se Konator džamija u Travniku i Džindijska u Tuzli iako je najveća drvena džamija početkom XIX. st. bila sagrađena u Bužimu.

Od balvana je bila sagrađena džamija u selu Karići kod Vareša, dok je dok su od talpi građene u poljcima kod Tuzle i Priluki kod Lukavca. Interesantne su jer su imale dosta veliki molitveni prostor.

Mektebi i medrese

Prateći objekti uz džamije bili su mektebi i medrese koje su bile niže srednje škole. Na području BiH bilo ih je 95, od toga u samom Sarajevu 75 mekteba i 12 medresa. Uglavnom su to kamene građevine s unutarnjim dvorištem oko koga su se nalazili trijemovi i učionice.

Među medresama izdvaja se Gazi Husrev-begova 1537. g. koju je posvetio svojoj majci Seldžuki pa se i naziva Seldžukija, ali je poznatija kao Kuršumlja zbog krova koji je bio urađen od olova. Arhitektonski je imala klasično rješenje s centralno postavljenim atrijem, oko kog su trijemovi sa stupovima, te dvanaest učionica i dershana (dvorana za predavanje).

Uz nju su Firus-begova medresa građena od 1505. – 1512., Mehmed-bega Isakovića iz 1522., Kemal-begova iz 1548., Gazi Husrev-begov hanikah 1538., Mehremića 1872., Ismaila Mirsije 1712.

Pored njih potrebno je istaknuti i Elči Ibrahim-pašinu medresu u Travniku, kao i medrese u Bihaću, Tuzli, Banjaluci, Mostaru, Pruscu i Počitelju.

Hanovi i karavan saraji

Građeni su kao objekti za smještaj putnika i robe uz prometnice, ali i u naseljima. U njima su putnici mogli bez plaćanja boraviti tri dana.

U BiH je bilo više od 250 hanova raspoređenih tako da su putnicima osiguravali odmor svaka dva sata putovanja konjem ili kolima. U Sarajevu je 1878. g. bilo oko 50 hanova od toga 45 u samom gradu. Najstariji je Kolobara han sagrađen 1462. g.

Značajan je i Gazi Husrev-begov – Tašlihan podignut u XVI. st. uz istoimeni bezistan – građevina s nizom prodajnih dućana. Interesantna građevina s bačvastim svodom i čitavim nizom kupola. Nakon požara 1879. nije obnavljan. Njegovi ostaci vidljivi uz sarajevski hotel Europu.

Osim njih poznati su: Morića han prostrana građevina sa štalama i magazama u prizemlju i spavaćim sobama na katu – danas je značajan ugostiteljski objekt, Skender-pašin karavan-saraj, Kemal-begov karavan-saraj, zati hadži Beširov, Pehlivanov, Despića han kao i brojni drugi.

Hamami

Hamami – kupatila bile su građevine koje su služile održavanju higijene tijela. Podizani su u sastavu stambenih objekata, ali i kao samostalne građevine. Većinom su to monumentalna zdanja s kupolama.

U XVI. st. u Sarajevu je bilo sedam javnih kupatila. Prvi poznat hamam sagradio je Gazi Husrev-beg. Imao je odvojene prostore za muškarce i žene, a u XIX. st. u njima su uređeni i prostori za ritualna pranja pripadnike židovske vjeroispovijesti. Nakon Prvog svjetskog rata ovaj hamam je izgubio svoju funkciju. Nakon različitih namjena poslije zadnjeg rata preuređen je u impresivnu građevinu Bošnjačkog instituta.

Osim u Sarajevu, hamami su postojali i u Mostaru, Počitelju, Stocu, Banjoj Luci i Blagaju.

Sahat-kule

Sahat-kule u BiH grade su polovicom XVI st. tijekom razdoblja Osmanske vladavine s ciljem ispunjavanja obveza islamskih vjernika obavljanja molitve 5 puta dnevno. U BiH prva sahat-kula bila je izgrađena u Banjoj Luci.

Najveća sahat-kula bila je izgrađena u Sarajevu u XVII. st. Današnji izgled dobila je u vrijeme austrougarske okupacije kada je dozidana i kada je dobila novi satni mehanizam koji je naručen u Londonu.

Obično su to kamene građevine, pravokutne osnove 2,5 – 4,5 m s visinom do 28 m, građene uz čaršijske džamije. Osim sahat-kule u Sarajvu nalazile su se u Gornjem i Donjem Vakufu XII. st., Trebinju – XVI. st., Stocu (?), Gradačcu XIX. st., Sarajevo XIII. st., dvije u Travniku XVIII. st., Livnu XVII. st., Banjoj Luci XVI. st., Maglaju XVIII. st., Jajcu

XII. st., Gračanici (?), Prozoru XVIII. st., Mostaru XVII. st., Počitelju XVII. st.

Bezistani – Araste

Prvi bezistan – prostor gdje se prodavala različita roba – sagrađio je u Sarajevu u prvoj polovici XVI. st., Mehmed-beg na prostoru Kolibara hana. Polovicom XVI. st. točnije 1555. g. spominje se Gazi Husrev-begov bezistan – građevina duga 106,5 m i široka 19,5 m s 52 dućana presvođen bačvastim svodom. Interesantno je da se kao njegovi graditelji spominju i dubrovački majstori. Danas renoviran izgleda kao arasta – prekrivena ulica s dućanima.

Brusa bezistan sagrađio je Rustem-paša 1551. g. Bio je specijaliziran za prodaju svile. Pravokutne je osnove 29,5 x 20,5 m. To je kamena građevina sa šest većih i dvije manje kupole. U bezistanu i oko njega nalazio se čitav niz dućana. Danas je ovaj bezistan obnovljen i u njemu se nalazi Muzej grada Sarajeva.

Osim u Sarajevu, bezistana je bilo i u drugim gradovima BiH. Osim u Travniku interesantan se bezistan tipa araste nalazio u Banjoj Luci – to je niz dućana pokrivenih svodom na dvije vode.

Dućani

Dućani – obrtničke radionice i trgovine gdje se trgovalo različitim robama. U pravilu bili su neizostavan dio orijentalne čaršije. Mogli su biti samostalni u nekoj građevini ili dio monumentalnih građevina: bezistana, hanova, karavan saraja i džamija. Obično je prema ulici bila okrenuta prodavaonica dok se u unutrašnjosti nalazila radionica. Većinom su realizirani u sustavu vakufa – izdavani su u najam i donosili su prihod.

Vremenom formirale su se ulice pojedinih esnafa kao Sarači, Kazandžiluk, Kujundžiluk, Bravadžiluk... Uz njih nezaobilazne su kavane, aščinice kao ugostiteljski objekti.

Tradicionalna bosanska kuća

Različiti kulturni utjecaji neminovno su ostavljali svoje tragove u BiH. To se u značajnoj mjeri odražavalo na bosanskoj kući koja u svom kompleksu baštini elemente starije tradicije i osmanskog vremena. Pojednostavljeno ova kuća ima kubično najčešće kameno prizemlje i kat u obliku doksata (građen na „bondruk“ s ispunama čerpiča) djelomično isturenog kata s krovštem na četiri vode najčešće pokriven šindrom, a kasnije „biber“ crijepom.

Na oblik kuća u znatnoj mjeri utjecali su položaj u prostoru: mahali i općenito okolišu pri čemu je značajan odnos bio prema vodi. Najčešće je kuća u vrtu – bašti zidom odvojena od ulice u tri dijela s odajama za muškarce, žene i vrt.

Muški dio avlije od ulice je odvajao zid u kom se nalazila kapija kroz koju se moglo proći na konju ili konj s tovarom. U tom djelu nalazio se i gospodarski dio kuće ostave, štale ili nešto drugo. Bogatije kuće u muškom dijelu imaju i posebne odaje za muške posjete – selamluk, a nekad i gostinska kuća (musafirhana).

Muška avlija bila je povezana sa ženskom također ograđena zidom, ali često s vrtom, cvjetnjakom, šadrvanom ili bunarom.

Zajednički element u kućama je divanhana mjesto druženja. Mogla je imati dva izlaza prema bašti i ulici. U kućama pored toga nije bilo posebnih prostora za dnevne, noćne, gostinjske prostorije ili blagovaonicu. Svaka prostorija mogla se prilagoditi određenoj namjeni. Namještaj je bio jednostavan ali funkcionalan. Transparentan je primjer sećija, drvena klupa ili uzdignuti dio poda koji se protezao zidom ispod prozora ukrašen prostirkama i jastucima imao je funkcionalnu i dekorativnu ulogu.

Iznad sećija su police sa suđem, a u prostoriji ugrađeni ormari za odjeću i posteljinu. Značajan dio pripada prostoru za higijenu. Vodilo se računa da bude uz peć kako bi bila osigurana topla voda. Podovi su prekrivani čilimima. Kuhinja je u pravilu imala ognjište koje je bilo dio stare, a divanhana osmanske tradicije.

Primjera ovakvih stambenih objekata ima po cijeloj BiH. Takve su reprezentativne: Svrzina kuća, i kuća Alije Đerzeleza u Sarajvu, Bišćevića i Kajtazova kuća u Mostaru, Kolakovića i Velagića kuća u Blagaju ili Begovina u Stocu.

Kuća Alije Đerzeleza

Ovaj stambeni objekt jedan je od najstarijih u BiH. Sagrađena je u Sagradžija mahali i tip je bogate esnafske kuće. Kuća ima dvije avlije i veliku bašču (vrt). Prizemlje se koristilo za zimske boravke, a prostori je na katu s divanhanom i čardakom za ljetne boravke i otvoreni su prema čaršiji.

Svrzina kuća

Ova kuća je primjer bogate begovske kuće. Sagrađena je u XVIII. st. sa svim elementima bosanske kuće. Uz nju su avlije, selamluk i haremluk, čardaci, magazine – ostave, ljetna kuća s musandrama i sećijama. Od vanjskog svijeta dijelili su je zidovi koji su po tadašnjim običajima štitili tradicionalnu privatnost doma.

Danas je kao povijesni spomenik, potpunosti očuvana i opremljena, dio Muzeja grada Sarajeva.

Mostovi

Stari most u Mostaru

Prvi put most se spominje 1474. g. u kontekstu utvrde „do castelli al ponte di Neretua“. Da se tada radilo o visećem mostu, koji je na tom mjestu povezivao obale Neretve s dvije srednjovjekovne kule puno prije nego što je tu ulogu preuzeo jednolučni „Stari most“, potvrdila su

arheološka istraživanja provedena nakon razaranja ovog spomenika u posljednjim ratnim događanjima.

Kameni Stari most sagrađio je po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenog graditelj mimar Hajrudin jedan od učenika najvećeg graditelja Osmanskog carstva Kodže Mimar Sinana 1566. g. Raspon luka mosta je 28,70 m, visina, ovisno o vodostaju oko 20 m, u širina 4,05 m. Cjelinu mosta čine i dvije kule Herceguša na lijevoj i Halebinovka na desnoj obali rijeke. Od 2006. g. Stari most je sa starom gradskom jezgrom na UNESCO-voj listi zaštićenih spomenika.

Most Mehmed-Paše Sokolovića

Ovaj monumentalni most sagrađen je u Višegradu na rijeci Drini. Gradnja je započela 1571., a završila 1575. godine o čemu izravno govori uklesani natpis. Most dužine 180 m ima 11 zašiljenih lukova raspona od 13,70 m do 18,60 m. Visina mosta je 14 m i širine 6,30 m. Kao zadužbinu Mehmed-paše Sokolovića gradio ga je poznati turski graditelj Mimar-Sinan.

Ovaj most posebno je proslavio roman «Na Drini ćuprija» našeg nobelovca Ive Andrića. Danas je ovaj most pod okriljem UNESCO-a uvršten među najznačajnije spomenike svjetske baštine.

Arslanagića most na Trebišnjici u Trebinji

Sagrađen je u XVI. st. Po narudžbi Mehmeda-paše Sokolovića gradio ga je mimar Hajrudin koji je poznat i kao graditelj Starog mosta u Mostaru. Zbog ugroženosti ovog mosta pri izgradnji hidroelektrane na Trebišnjici premješten je na drugu lokaciju.

Mostovi na Miljacki u Sarajevu

Kozja ćuprija

Sagrađena je na Istambulskom drumu na istočnom izlasku iz Sarajeva u prvoj polovini XVI. st. Most je s jednim lukom koji je dug 42 m s dva kružna otvora. Raspon svoda je 17,5 m, a širina 4,75 m.

Šeher- Ćehajina ćuprija

Ovaj most sagrađio je 1585. g. Alija Hafizadić. Ipak nosi drugo ime vjerojatno po nekom državnom službeniku (ćehaja povjerenik paše – predstojnik grada) koji ga je popravljao. Po projektu ovaj most dužine 50,9 m i širine 4,5 m, imao je četiri masivna stupa nosača koje je povezivalo pet lukova. Pri regulaciji i uređenju obala Miljacke u XIX. st. jedan luk je zatrpan. Most je 1904. g. rekonstruiran i proširen, ali je pri najnovijoj – nedavnoj – rekonstrukciji vraćen njegov prvobitni oblik.

Drveni most – Drvenija

Sagrađen je 1659. g. kao pješački most. Međutim zbog poplava Miljacke bio oštećen pa je 1896. g. uklonjen.

Novi Drvenija most sagrađen je 1898. Poznat je i kao Gimnazijski jer je povezivao dvije gimnazije i mušku osnovnu školu. 1995. most je

obnovljen. Konstrukcija je izvedena od betona, a samo drvena ograda podsjeća na stari drveni most.

Carev most

Ovaj most sagradila je austrougarska uprava 1897. g. Na tom mjestu se u XV. st. nalazio most Isa-bega Ishakovića, a zatim kameni most sagrađen od Hadži Husein-age Haračića koji je imao tri potporna stupa i četiri luka. Obnovljen 1792. od Hadži Mustafe Bešlije u funkciji je bio do Austro-ugarske uprave kad se umjesto njega gradi most koji se i danas zove Carski.

Latinska ćuprija

Na mjestu Latinske ćuprije prvi most je sagrađen od drveta 1541. g. Umjesto njega 1565. kameni most gradi Ali Ajni-beg. Oštećen u poplavama obnavlja ga 1798. Hadži Abdulah Briga. Most je imao pet lukova koji su se naslanjali na četiri potporna stupa, a kako je povezivao čaršiju s kvartom gdje su stanovali kršćani nazvan je Latinska ćuprija. Kako je u blizini ovog mosta 1914. g. izvršen atentat na prijestolonasljednika Austro-Ugarske, nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju na ovom mostu je, njima u čast, podignut spomenik koji je 1918. srušen. Od tada za vrijeme stare i ex-Jugoslavije ovaj most se zvao most Gavrila Principa, po jednom od atentatora iz 1914. g. Danas je ovom mostu vraćeno prvobitno ime Latinska ćuprija.

Ćumurija most

Ćumurija most nosi ime po pepelu – ćumuru koji su tu istresali majstori sabljari koji su u njegovoj blizini imali svoje radionice. Prvi most sagradio je Hadži-Hasn 1565. Zamijenjen je željeznim 1886. g.

Čobanija most

Prvi drveni most na ovom mjestu sagradio je 1557. Čoban Hasan Vojvoda, a bio je poznat i kao „Šejhanija ili Šejtanija most“. Umjesto njega 1886. napravljen je željezni koja je uskoro nakon što je, zbog propusta pri gradnji srušen, 1888. izgrađen novi.

Skenderija most

Ovaj most je prvi put sagrađen u XV. st. kada je Skender-paša s njim povezao svoje zadužbine s obje strane Miljacke. 1883. nešto uzvodno od njega izgrađen je novi Skenderija most.

Čirišana –Vrbanja most

Ovaj most sagrađen u blizini male tvornice tutkala – ljepila (čirišana). Sagrađen je u XVIII. st., a u blizini su se nalazili i tabaci radionice gdje se prerađivala koža.

Most Rustem paše Hrvata

Nedaleko od Sarajeva na Ilidži preko rijeke željeznice veliki vezir Rustem – paša Hrvat sagradio je od klesanog kamena u XVI. st. most

s 15 lukova. Ovaj most je 1889. zatrpan i zaboravljen. Pronađen je pri gradnji vodovoda 1962. kada je u potpunosti otkopan.

Most na Plandištu

Kameni most na rijeci Bosni sagrađen je u XVI. st. Kako su pri njegovoj gradnji korišteni kameni blokovi starih rimskih građevina naziva se Rimski most, ali se ne isključuje mogućnost i da je sagrađen na temeljima nekog rimskog mosta. Most je dug oko 40 m, a širok 4,95 m i u nekoliko navrata je obnavljan.

Most u Konjicu

Ovaj most je sagrađen 1648. g. i graditeljski je vrlo sličan mostu Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu. Djelom srušen 1945. nije najvještije obnovljen, pa je u tijeku njegova potpuna rekonstrukcija.

Rimokatoličke crkve i samostani

Grčki ekklesia, latinski ecclesia kršćanski je hram – prostor gdje se, kako kršćanski propisi nalažu, obavljaju liturgijski obredi uz nazočnost vjernika. U tom kontekstu crkva se i oblikovala od početaka kršćanstva. S porastom broja vjernika i s pravom slobodnog obavljanja crkvenog obreda po Konstantinovom – Milanskom ediktu iz 313. g. kršćanstvo je za osnovni tip svoje crkve preuzelo rimsku baziliku u koju se smješta oltar uz koji se obavlja vjerski obred.

Kršćanska tradicija u BiH prepoznatljiva je kroz povijesno nasljeđe kasne antike, rane romanike i gotike, a nastavlja je iako u dosta specifičnim uvjetima i u okviru Osmanske države kroz djelovanje određenih franjevačkih samostana i crkvenih objekata. Njihovu egzistenciju omogućavala je Ahdnama sultana Mehmeda Fatiha uručena fra Anđelu Zvizdoviću gvardijanu samostana sv. Duha u Fojnici, nakon pada bosanskog kraljevstva 1463. g.

Krunidbena crkva bosanskih vladara u Milama

Točnije radi se o crkvenom kompleksu dvaju crkava – starije jednobrodne koja je bila posvećena sv. Kuzmi i Damjanu i mlađa koju je sagradio Stjepan II. Kotromanić u XIV. st. Imala je trolisnu apsidu i gotički svod. U ovoj crkvi krunio se i kasnije bio ukopan prvi bosanski kralj Tvrtko I.

Franjevačka crkva u Varešu

Jedan od najstarijih rimokatoličkih sakralnih objekata je crkva sv. Arhandela Mihovila u Varešu. Sagrađena je 1716. g. na temeljima starije crkve koja je uništena nešto ranije u požaru. To je pravokutna građevina rađena u domaćem kamenu veličine 15x8 m, s drvenim krovom na četiri vode bez crkvenog tornja. Posebno zanimljivom čini je bačvasti svod napravljen od drvenih pločica koje su ukrašene biljnim ornamentom koji je povezuje sa starom slavenskom tradicijom. Ispod poda nalazi se grobna komora u koju su se vjerojatno pokapali

crkveni dostojanstvenici. Nakon izgradnje crkva je obnovljena 1819., a slikovnu dekoraciju je dobila 1822. g. U crkvi se nalazi i bogat crkveni namještaj i predmeti za crkvene obrede.

Poznato je da je u njoj službovao fra Bono Benić kroničar franjevačkog reda u Bosni.

Samostan i crkva sv. Katarine u Kreševu

Ovaj samostan sagrađen je 1853. g. na temeljima samostana koji je na tom mjestu nastao u XIV. st. – izgorio u požaru 1765. nova crkva je trobrodna građevina veličine 32x15 m. Glavnu lađu od sporednih odvaja 14 lukova kamenih stupova. Crkvu znamenitom čine vrijedne slike venecijanskih majstora koji su djelovali od sredine XVI. do XVIII. st. U samostanu se, osim slika, nalaze vrijedni crkveni predmeti rađeni u srebru, etnografski eksponati, velika knjižnica i spomen soba fra Grge Martića.

Franjevački samostan i crkva u Kraljevoj Sutjesci

Današnji samostan nalazi se nedaleko od srednjovjekovnog grada Bobovca. Sagrađen je 1664. g. Nakon požara koji je 1658. g. uništio stari samostan koji se spominjao još u XIV. st. Današnji izgled samostan je dobio 1889. g. kada su izvedene posljednje dogradnje i rekonstrukcije. Crkva sv. Ivana Krstitelja koja se nalazi uz samostan dijelila je njegovu sudbinu. Porušena 1524. renovirana je u XVI. st. Nova crkva izrađena je 1908. g. Projekt je izradio tada čuveni arhitekt Josip Vancas u neorenesansnom stilu. U kripti crkve čuva se sarkofag bosanskog kralja Tomaša.

U samostanu je pohranjena bogata arhivska građa, knjižnica s fondusom starih knjiga. Zbirka ima 31 inkunabulu – knjige tiskane prije 1500. g. i 455 knjiga iz XVI. st., zbirku umjetničkih djela naših i talijanskih majstora te predmete značajne za crkvene obrede.

Franjevački samostan i crkva sv. Duha u Fojnici

Ovaj samostan i crkva potječu iz XV. st. Iako pri padu Bosne pod osmansku vlast nije stradao, nekoliko puta je obnavljan. Prvi put 1524. a zatim nakon što je izgorio 1644. Nova crkva je podizana u dva navrata 1669. i 1798.

Do gradnje novog samostana je došlo 1885. kada je bio angažiran Ante Cecilijani iz Trogira. Izgradnja crkve povjerena je Josipu Vancašu dok na oslikavanju crkve radi Josip Oisner.

Franjevački samostan danas je poznat po bogatoj knjižnici koja ima neprocjenjivo knjižno blago. U knjižnici se nalazi 15 inkunabula, rukopisi pisani bosančicom, kao i nekoliko tisuća rukopisa na arapskom i turskom jeziku. Među rukopisima je i «ahdnama» dokument s kojim je 1463. g. sultan Mehmed Fatih fra Anđelu Zvizdoviću tadašnjem gvardijanu zajamčio slobodu ispovijedanja rimokatoličke vjere. Tu je pohranjen i čuveni fojnički grbovnik.

Samostan Tolisa

Samostan se nalazi u Tolisi nedaleko od Bosanskog Šamca. Utemeljen je u XIV. st., ali je kao i većina franjevačkih samostana više puta stradao i obnavljan. Novi je građen između 1872. – 75.g. Posebno je bio poznat po vrijednoj zbirci umjetnina. U samostanu je živio franjevački slikar Stjepan Nedić (umro u Plehanu 1860.). Crkva Majke Božje koja se nalazi uz samostan trobrodna je bazilika s centralnom kupolom i dva velika zvonika na pročelju. Po veličini 58 x 22 m, bila je jedna od najvećih u BiH. Projektirao ju je arhitekt Đuro Eichorn iz Osijeka 1864. – 72.g. po uzoru na nekadašnju osječku jezuitsku crkvu. Glavni i pobočni oltar, kor i propovjedaonicu radio je Ivan Tordinac iz Đakova. Prilikom obnove 1911. crkvu je oslikao Anton Huber iz Tirola.

Samostan u Plehanu

Samostan u Plehanu kod Dervente sagrađen je na mjestu stare plehanske crkve iz 1850. g. po projektima Ivana Holza 1898. g. Sagrađena je kao trobrodna neoromanička bazilika s dva reda stupova koji odvajaju bočne brodove od centralnog koji završava polukružnom apsidom. Monumentalnom izgledu crkve doprinosi i njezin kor. 1909. g. crkvu je oslikao Marko Antonini. Po vrijednosti posebno se ističe kompozicija „Navještenja” kao i vrijedni vitraji i mozaici. Samostan koji se nalazi uz crkvu sagrađen je 1932. g. po projektu Karla Paržika. Umjetnička zbirka samostana u Plehanu, prije rušenja u zadnjim ratnim događanjima bila je iznimno bogata.

Samostan i crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije – Široki Brijeg

Ova neoromanička crkva sagrađena je na temeljima manje crkve iz 1911. g. na inicijativu fra Rafe Bogišića i fra Didaka Buntića. Gradnju crkve je vodio Josip Vancaš.

U samostanu se čuvaju značajna umjetnička djela: iz stare crkve sačuvana su slikarska djela talijanskih majstora iz XVII. i XVIII. st. mozaici Ante Starčevića, slike križnog puta Rudolfa Labaša, drvorezbarske skulpture tirolskih i slovenskih radionica druge polovice XIX. st.

Samostan u Gučkoj Gori

Samostan se nalazi u lašvanskoj dolini nedaleko Travnika na mjestu gdje se nalazio samostan iz XIV. st. Novi samostan s crkvom utemeljen je 1856. Crkvu u obliku trobrodne bazilike gradio je Ante Cecilijani iz Trogira kasnije Matija Lovrinović. Nakon stradanja samostan je obnovljen 1959. g. u samostanu je pohranjena bogata knjižnica, galerija i vrijedni crkveni predmeti.

Franjevački samostan i crkva sv. Ante, Bistrik – Sarajevo

Na prostoru Franjevačkog samostana u XVII. st. nalazila se rimokatolička crkva Blažene Djevice Marije. Nakon njezinog rušenja pri provali trupa Eugena Savojskog 1647. podignuta je kapelica koja je u XIX. st. srušena. Crkva sv. Ante izgrađena je u vremenu 1854. – 1859. Nakon što je stradala u požaru 1879. napravljena je skromnija crkva koja je služila kao katedralna crkva do izgradnje katedrale. Po projektu Karla Paneka 1894. izgrađen je samostan, a po projektu Josipa Vancashe 1912. nova crkva sv. Ante u neogotičkom stilu. Samostan je poznat po bogatoj zbirci umjetnina i arhivom.

Samostan Rama-Ščit

Ščit u dolini Rame prvi put se spominje u 12. stoljeću kada hrvatsko-ugarski kraljevi (Bela II. i Stjepan II. Kotromanić) 1345. počinju svojoj tituli dodavati i izraz „rex Ramae” (kralj Rame). Pod osmansku vlast pada 1482. Franjevački samostan se prvi spominje 1514. g. ali je više puta spaljivan i obnavljan. Godine 1986. započela je gradnja novog samostana po projektu Vinka Grabovca. Od 1967. do 1969. uređivana je unutrašnjost crkve. Slikar Josip Bifel iz Zagreba. Danas je samostan poznat po bogatoj zbirci umjetnina.

Sarajevska rimokatolička katedrala

Katedralnu crkvu Vehbosanske nadbiskupije projektirao je Josip Vančaš kombinirajući neke elemente romaničkog i gotičkog stila. Izgradnja je trajala od 1884. do 1889. god. Pročelje katedrale ukrašavaju dva zvonika i iznad portala uzdignut središnji dio. Fasadu ukrašava i rozeta iznad bogato dekoriranog ulaza koji je obogaćen s precizno obojenim staklenim prozorom. Na skulpturama ovog objekta radio je Bečki skulptor A. Hausman koji je napravio kipove Srca Isusova koji stoje na ulaznoj fasadi. Pored njega kao skulptor bio je angažiran i zagrebački skulptor Dragan Morak, i rezbar Ivan Novotni čiji su radovi u portalnom zabatu. Posebnu dekoraciju čine stakleni prozori napravljeni od raznobojnog stakla po dizajnu arhitekta Pl. Vančaša u poznatim radionicama u Innsbuku i Beču.

Katedralu su dekorativno oslikali Josip Volini, Ivan Betiz i Aleksandar Maksimilian Sajc i njegov sin Ludovic, koji su se proslavili bojenjem Štrosmajrove katedrale u Đakovu 1875. Ludovic Sajc je oslikao osam portreta crkvenih učitelja. Pored navedenih umjetnika neke skulpture modelirao je Dragan Morak, a rezbarske radove Ivan Novotoni. Pritom portret nadbiskupa Stadlera urađen iznad njegova groba uradio je Marin Studina.

Crkva sv. Ćirila i Metoda s rimokatoličkom bogoslovijom i sjemeništem

Ovaj građevni kompleks sagrađen je u neorenesansnom stilu po projektu Josipa Vancaša 1895. g, s tlocrtom u obliku istokračnog križa iznad čijeg križišta se uzdiže kupola koja ne dominira samo crkvenim kompleksom nego i okolicom. Unutrašnjost crkve bogato je dekorirana. Oltari su rađeni u baroknom stilu, na zidovima freske iz života svetih Ćirila i Metoda kojima je posvećena kao i freskama iz života Krista i Bogorodice.

Svetište Uznesenja Marijina u Olovu

Franjevački samostan u Olovu jedan je od najstarijih u BiH. Spominje se 1385. kod fra Bartola Pizanskog. Za osmanske vlasti srušen je početkom XVIII. st. 1925. sagrađena je nova crkva po projektu Karla Paržika. Inače je poznato hodočasničko mjesto.

Pored spomenutih značajni su samostani i crkve u Ljubuškom, Tomislavgradu, Gorici....

Pravoslavne crkve i manastiri

Na području BiH pravoslavni sakralni objekti najčešće imaju karakteristike starobizantskog srednjovjekovnog stila stare Raške koja se u vrijeme svoje samostalnosti u kulturnom smislu odražavala i na susjedne krajeve.

Evo najpoznatijih pravoslavnih sakralnih objekata.

Stara pravoslavna crkva u Sarajevu

Pisana vrela ovu crkvu prvi put spominju 1539. g. iako se pretpostavlja da je nastala na temeljima nekog ranijeg kršćanskog objekta. Današnji izgled ova crkva ima od početka XVIII. st. kada je renovirana nakon jednog od brojnih požara. Podignuta je na dvije etaže sa zanimljivim tlocrtom gdje je širina veća od dužine bez naglašene apside i kupole koje su u pravoslavnim crkvama neizostavan element. Ikonostas je najvrijedniji njezin element ukrašen iznimno vrijednim ikonama majstora Radula iz XVII. st. i Tujkovića iz XVIII. st. Uz njih je zbirka drugih važnih ikona i Muzej postavljen od Jeftana Despića 1889.g. Osim bogate zbirke ikona u crkvi i Muzeju čuvaju se i drugi vrijedni predmeti: crkveni inventar i odjeća, knjige i rukopisi. Zvonik crkve nije u stilu s crkvom. Ravnih je linija podignut u prvoj polovici XX. st. po projektu D. Smiljanića.

Saborna crkva u Sarajevu

Pravoslavna Saborna crkva posvećena je Presvetoj Bogorodici. Sagrađena je 1868. g. u neobaroknom stilu po tradicijama bizantskog graditeljstva. Unutrašnjost je raščlanjena na tri broda iznad kojih se uzdiže pet neobizantskih kupola na visokim tamburima. Crkva je zvonik dobila 1872. g. Projekt crkve radio je Andrija Damjanov iz Makedonije koji je za svoj rad dobio priznanja sultana Abdul Aziza. Izgradnju crkve pomogao je i srpski knez s 500 dukata. Nakon rata oštećenu crkvu obnovila je 1999. g. grčka vlada.

Saborna crkva u Mostaru

Ovu iznimno vrijednu crkvu izgradio je 1868. Andrija Damjanov iz Makedonije – isti graditelj koji je napravio Sabornu crkvu u Sarajevu. Potpuno stradala u ratu postupno se obnavlja.

Stara pravoslavna crkva u Mostaru

Na mjestu stare drvene crkve početkom XIX. st. sagrađena je nova crkvena građevina. Za razliku od nje imala je zvonik na provijeslo što je inače karakteristika crkvenih objekata u Dalmaciji. Kao i drugi brojni crkveni objekti i ova crkva je stradala u ratu, ali je uspješno obnovljena.

Osim crkvi u BiH je i nekoliko vrijednih pravoslavnih manastira. Među njima svojim značenjem izdvajaju se:

Manastir Vozuća

Iako se prvi put ovaj Manastir, podignut u dolini Krivaje između Olova i Zavidovića, spominje 1617. g. sigurno je egzistirao i tijekom XVI. st. U potpunosti je obnovljen u vremenu između 1856. – 1859. o čemu, između ostalog svjedoči, u zapadni zid, uklesana kamena ploča i natpisi postavljeni na tambure kupole i prozore. Osim toga poznato je da 1894. crkva dobila zvonik koji je 1977. uklonjen.

Uz manastir se nalazila crkva posvećena sv. Trojstvu jednobrodna građevina koja ima apsidu, naos s pjevnicom, narteks i kupolu podignutu na visokom tamburu koji se oslanja na polukružne kamene lukove. Presvođena je bačvastim svodom. I ovaj Manastir teško je stradao u ratu 1992. – 1995.

Manastir Žitomislići

Manastir s crkvom u čast Blagovijesti nalazi se uz Neretvu južnije od Mostara. Podignuti su u XVI. st. o čemu svjedoče kapiteli stupova s motivima kao na stećcima. Crkvu je bila trobrodna građevina presvođena kamenim svodom s kupolom i polukružnom apsidom. Posebno vrijednom čine je freske s kojima je crkva bila oslikana 1609. g. od kojih je bila sačuvana samo slika Milisava Miloradovića. U crkvi je vrijedan ikonostas i ukrasi rezbarenog drveta djelo majstora Mihajla iz 1713. g. Osim njih sačuvane su ikone Isusa i Bogorodice iz XVI. st. te posebno interesantna drvena rezbarena vrata. Zvonik je crkva dobila tek krajem XIX. st. Uz crkvu bili su podignuti prateći objekti škola i konak.

U ratu manastir i crkva su potpuno uništeni, ali su u potpunosti obnovljeni i restaurirani.

Manastir Zavala

Pored manastira u Vozući, Žitomisliću i Zavali interesantni pravoslavni manastiri su i Liplje kod Teslića i Ramanj kod Martin Broda.

Malo mjesto u općini Ravno je poznato po iznimno vrijednoj špilji Vjetrenici, uz to je poznat i interesantan arheološki lokalitet.

Na području **Crkvina** nalaze se ostaci crkve sv. Petra koja je bila jednobrodna građevina s kvadratnom apsidom. Zbog bogate dekoracije kamenog namještaja datira se u 9. st. Uz nju je, tijekom kasnog srednjeg vijeka, nastala nekropola s 28 stećaka.

Iz srednjeg vijeka je i manastir s crkvom Vavedenja Bogorodice koja je djelomično ukopana u stijenu. Iako se ovaj manastirski kompleks u povijesnim vrelima prvi put spominje 1514. g. crkva je svoj današnji izgled dobila iza 1587. kada je prvi put obnovljena.

Posebno vrijednom ovu crkvu čine freske koje je 1619. g. uradio nepoznati majstor (moguće Đ. Mitrofanović) pod utjecajem primorskih majstora zapadne škole. Među njima posebno se ističu freske s prikazom: Raspeća, Skidanja Krista, Rođenja Bogorodice, Sv. Đorđa i sv. Dimitrija te Sv. Save i sv. Arsenija.

Blizina Dubrovnika i Neuma Zavalu čine vrlo interesantnom i u budućnosti sigurno nezaobilaznom turističkom destinacijom.

Židovski vjerski spomenici

Grčki sinagoge hebrejski kneset naziv je za židovsku zajednicu ili općinu kasnije za hram – mjesto obraćanja Bogu. Središnje mjesto hrama zauzima sveta škrinja – ormar „aron hakodeš” gdje se čuvaju svici obredne knjige Tore (Pet knjiga Mojsijevih) ispisane na pergameni ili koži i **tiva** uzdignuto mjesto s kojega se čita Tora.

Najpoznatija sinagoge:

Stari Sefardski hram (Il Kal Grandi – zbog židova Sefarda koji su se iz Španjolske doselili u BiH tadašnje dijelove Osmanskog carstva) sagrađen je 1581. g. Nakon više stradanja u požarima obnovljen je početkom XIX. st. U unutrašnjosti ovog hrama veličine 8 x 14 m nalazila su se tri broda sa bačvastim svodovima u kojima su se nalazile po četiri unutarnje kupole. U centralnom je bila tiva, a druga dva su imala katove na kojima su pri molitvi boravile žene.

U ovom hramu danas se nalazi Muzej Židova.

U blizini ovog hrama sagrađen je zbog potreba većeg broja vjernika 1821. g. Novi hram. U renoviranom prostoru ovog hrama danas se nalazi galerijski prostor.

Il Kal Di La Bilava (Kuća molitve)

Sagrađena je početkom XX. st. kao stambeni objekt. Ukrašena je s medaljonima u obliku menora – svijećnika i davidove 6-krake zvijezde na fasadi i konhom na južnoj po čemu je ova građevina definirana kao kuća molitve.

Novi hram

Sagrađen je po projektu Rudolfa Lubinskog 1926. i najveći je židovski hram u BiH. Ova monumentalna građevina imala je složen ulazni prostor koji se sastojao od bačvastog nadsvođenog ulaza i atrijsa okruženog arkadama duplih stupova. U hramu, bogato ukrašenom, iznad središnjeg prostora nalazila se monumentalna kupola. Unutar hrama nalazio se balkon koji se služio kao molitveno mjesto namijenjeno ženama.

U ovom hramu koji poslije Drugoga svjetskog rata nije obnavljan danas se nalazi Bosanski kulturni centar.

Pored ovih u Sarajevu, kao i u drugim krajevima BiH, postojalo je više židovskih hramova. U Sarajevu je poznati graditelj Karl Paržik 1902. g. sagradio Askenaški hram, a drugi su se nalazili u Banjoj Luci, Travniku, Jajcu, Zenici, Bijeljini, Bihaću, Višegradu, Brčkom i drugim mjestima.

Sarajevska Hagada

Najpoznatiji spomenik sarajevskih Aškenaza ipak je Hagada (knjiga koja se čita za blagdan Pesah, a odnosi se na boravak Židova u progonstvu u Egiptu) srednjovjekovni iluminirani rukopis koji je u XIV. st. nastala u Španjolskoj odakle je stigla pri njihovom preseljenju iz Španjolske na područja BiH.

1894. g. Hagadu je obitelj Koen prodala Zemaljskom muzeju. Knjiga je pisana u tri dijela hebrejskim pismom sefardskog tipa na 142 lista pergamene veličine 16,5 x 22,8 cm od kojih je 137 ukrašeno. 84 lista Hagadu šel Pesah ukrašava 69 minijatura spiralnih motiva. Pored toga početne riječi ukrašavaju inicijali i drugi rukopisi inače rijetki u hebrejskim rukopisima. Za njih je prof. Sesil Rot naglasio da su: „vjereno i potpuno svjedočanstvo koje se sačuvalo o izgubljenom židovskoj umjetnosti izražavanja knjiga u klasičnom razdoblju“.

Hagada se i danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu u prostoru koji je potpuno odgovara suvremenim muzejskim standardima za čuvanje ovakvih spomenika.

Vrijeme Austrougarske vlasti 1878. – 1918.

Uspostava nove Austro-Ugarske vlasti na područje BiH nije se odrazila samo kroz uspostavu novih političkih, vojnih, sudsko-administrativnih odredbi nego i na sveukupne kulturne tekovine. To znači postojeći način života morao se prilagoditi novim okolnostima. Iako su se utjecaji Europe osjećali, posebno u graditeljstvu i prije uspostave nove vlasti promjene će biti znatne. Utemeljuje se katastar, uvodi se Zakon o građevnom redu što podrazumijeva potrebu projektiranja i

građevnih dozvola i razumljivo tehničku logistiku i školovane projektante i graditelje čije je umijeće i individualnost moguće prepoznati na čitavom nizu građevina koje su sagrađene na području cijele BiH kao: Josip Vancaš, Karl Paržik, Karl Panek, Aleksandar Wittek, Edmund Stix, Julius Berger i drugi.

Na prvom mjestu osjećaju se novine u urbanizmu – planiranju i izgradnji novih dijelova gradova koji dobivaju ulice, trgove i građevine u duhu historicizma.

Zemaljski muzej

Do osnivanja Zemaljskog muzeja došlo je 1888. g. odlukom Zemaljske vlade. Zbirke s arheološkim, etnografskim i prirodoslovnim predmetima koje su do tada formirane od 4. listopada 1913. g. su se našle u novom prostoru koje je namjenski projektirao Karl Paržik u neorenesansnom stilu. Zapravo, on je bio tvorac jedinog objekta koji je namjenski građen za muzejsku djelatnost na ovim područjima sve do danas. Na taj su način stvoreni uvjeti suvremenoj prezentaciji kulturnopovijesnog i prirodnog nasljeđa. Njegova ideja ostvarena je kroz simetričnu kompoziciju muzejskih paviljona međusobno povezanih terasama s prostorom za botanički vrt u središnjem dijelu. Znanstveni rad ove iznimno značajne institucije potvrđen je kroz časopis „Glasnik Zemaljskog muzeja“ koji je i danas jedan od reprezentativnijih časopisa toga tipa. U posljednjem ratu teško je oštećen i njegova obnova napreduje vrlo sporo.

Narodno kazalište

Zgrada Narodnog kazališta u Sarajevu sagrađena je po idejama Karla Paržika u vremenu od 1879. – 1899. Kao i Zemaljski muzej građeno je u neorenesansnom stilu, a istovremeno je uvjetovalo i formiranje prvog urbanog gradskog trga.

Danas u okviru ove institucije djeluje drama, filharmonija, opera i balet.

Secesijske građevine

Pokret secesije koji se odražavao na umjetnički život srednje Europe krajem XIX. st. svoj odraz je našao i u graditeljstvu BiH.

Pošta u Sarajevu

Ovaj stil reprezentativno predstavlja zgrada Vojnog telegrafa i pošte. Sagrađena je po projektu Josipa Vancaša 1909. g. Uzor mu je bila bečka zgrada Poštanske štedionice iako se i dalje držao klasičnih principa. Pročelje zgrade izvedeno je secesijskim elementima: prozorima koji su raspoređeni u nizovima, pilastrima i bogatim ukrasima floralnih motiva. Za razliku od građevine unutarnji prostor sa šalterima urađena je bogatom secesijskom plastikom.

I ova građevina teško stradala u ratu u potpunosti je obnovljena.

Osim na zgradi Pošte elementi secesije primijenjeni su na zgradama: HKD „Napredak“, (arh. D. Sunko), Vasilija Petrovića (R. Tönnies), Villa Radisch (R. Tönnies) i palača Jošue Saloma (J. Vancaš).

Građevine u bosanskom stilu

Zanimljivo je istaknuti interes nekih od vodećih projekatanata tog razdoblja kao Josipa pl. Vancaša, Josefa Pospešila i Rudolfa Tönniesa prema tradicionalnoj bosanskoj gradnji koja ga je inspirirala pri njegovu radu. Spajajući tradicionalno s elementima zapadnoeuropskih modnih stilova, na taj su način urađeni stambeni objekti: Aleksandra Jeftanovića J. Vancaša, Vila Azabagić R. Tönniesa, Vakuf Hadim Ali-paše J. Pospišila, vila Mehmedbega Fadilpašića kao i Landes banka u Banjoj Luci i drugim krajevima BiH.

Maurski stil

I ovaj stil ostavio je značajnog traga na arhitekturu u BiH. Na građevinama odražavao se kroz prugaste fasade, prozore i vrata koji dobivaju oblik potkovice i neke ukrasne elemente. Vidljivi su na Vili Hofman, Vili Karla Langerera, Hotelu Central, Sebilju na Baščaršiji, Gimnaziji u Mostaru...

U ovom stilu posebno se izdvaja Reprezentativna zgrada sarajevske Vijećnice. Njezinu gradnju je počeo Aleksandar Vitek 1892. g., a završio Ćiril Iveković 1895. g. u neomaurskom stilu kao asocijaciju na neke građevine španjolske Alhambre.

BOSANSKOHERCEGOVAČKO GOSPODARSTVO

Uvod

Prema podacima koje je Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (World Travel and Tourism Council - WWTC) objavilo u svom ovogodišnjem izvješću za Bosnu i Hercegovinu, industrija turizma u našoj zemlji bi trebala do kraja godine izravno i neizravno generirati 2.281 milijarde KM, tj. 10,3% ukupnog GDP-a. Što se radnih mjesta tiče, a koja su izravno i neizravno vezana za turizam u BiH – 95 000 ljudi svakodnevno svojim radom pridonosi funkcioniranju turističke grane u našoj zemlji.

Ipak, koliko god impresivne ove brojke bile, razloga za unapređenje turističkog biznisa i dalje ima. Prognoze navedene organizacije govore da se situacija u bh. turizmu u idućih deset godina neće značajno promijeniti. Drugim riječima, ne predviđa se značajan rast i razvoj turizma u BiH. Naravno, ovdje se radi o prognozama, a one su promjenjivog karaktera, te ih zbog toga treba više shvatiti kao opomenu nego kao gotovu činjenicu. Međutim, ukoliko u idućem razdoblju izostanu ulaganja u infrastrukturu neophodnu za turizam, obrazovanje kadrova uposlenih u turizmu, generalno podizanje ekoloških standarda i svijesti, te intenzivne promotivne aktivnosti o našoj zemlji kao turističkoj destinaciji, prognoze bi se mogle obistiniti.

Kako bi se ubrzao pozitivan trend razvoja turizma u BiH, autori ovog priručnika su odlučili svoje znanje i iskustvo staviti na raspolaganje budućim certificiranim turističkim vodičima, a sve sa svrhom davanja doprinosa razvoju bh. turizma. Pri izradi ovog materijali nastojali smo predstaviti neke od ključnih pojmova ekonomije kao znanosti, s posebnim osvrtom na bh. ekonomiju.

Prvi dio priloga ukratko predstavlja ekonomiju kao znanost. Nakon toga se čitatelj/ica može upoznat s osnovnim makroekonomskim

indikatorima - prvo teoretski, a onda s pokazateljima za Bosnu i Hercegovinu. Treći dio tretira ključne aspekte razvoja bh. gospodarstva u XX. stoljeću. Nakon toga slijedi još uvijek vrlo aktualna tema u bosanskohercegovačkim ekonomskim krugovima - tranzicijski proces i privatizacija. Slijedi pogled u budućnost i zadaci koji predstoje bh. vlastima kako bi se država Bosna i Hercegovina i dalje razvijala. Konačno slijedi kratak osvrt na globalne tijekove i njihove reperkusije na Bosnu i Hercegovinu.

Ekonomija kao znanost

Ekonomija je znanost koja „proučava ljudske aktivnosti usmjerene na korištenje ograničenih resursa za zadovoljavanje potencijalno neograničenih želja, uz društvena ograničenja“¹. Etimološki promatrano, riječ „ekonomija“ ima grčke korijene. „Oikonomos“ je izraz na starogrčkom jeziku koji znači „upravljanje kućanstvom“. I zaista, ekonomija nije ništa drugo nego znanost koja nas uči kako da upravljamo resursima kojima raspolazemo (ograničeni smo njihovom količinom, nemamo ih beskonačno mnogo), a da pri tome maksimiziramo korist koju od tih resursa imamo. Dakle, od toga kako upravljati kućanstvom u kojem živimo, preko toga kako upravljati poduzećem u kojem radimo, do toga kako upravljati ekonomijom države u kojoj živimo.

Ekonomiju, kao znanstvenu disciplinu, možemo promatrati na višoj i nižoj razini. Zbog toga često čujemo da se spominju makroekonomija i mikroekonomija, kao znanstvene poddiscipline u ekonomiji. Mikroekonomija kao svoj predmet zanimanja ima pojedinačne organizacije - poduzeća. Na koji način poduzeća posluju, što su temeljni pokazatelji poslovanja poduzeća, kojom logikom se poduzeća vode kako bi opstala na tržištu, itd. Sve su pitanja na koja mikroekonomisti nastoje dati odgovore. Međutim, na ovom mjestu se nećemo detaljnije baviti tom problematikom.

S druge strane, makroekonomija kao svoj predmet užeg zanimanja ima državu, odnosno nacionalnu ili državnu ekonomiju². U ovdje se definiraju određeni, tzv. makroekonomski pokazatelji, prema kojima se ocjenjuje ukupno stanje jedne nacionalne ekonomije. U idućem dijelu ćemo dati osnovna objašnjenja tih pojmova, a zatim ćemo vidjeti kakvi su definirani makroekonomski pokazatelji u slučaju Bosne i Hercegovine.

Osnovni ekonomski pokazatelji u Bosni i Hercegovini

Opći podaci³ govore da se Bosna i Hercegovina nalazi na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Pogranične zemlje su Republika

1 Vilgorac, E.: Uvod u ekonomiju, Ekonomski fakultetu u Sarajevu, Sarajevo, 2001, str. 2.

2 „Državna ekonomija“ i „nacionalna ekonomija“ su sinonimi.

3 Podaci su preuzeti s web stranice Agencije za statistiku BiH. (<http://www.bhas.ba/new/BiHStats.asp?Pripadnost=4&mode=dark>), pristupljeno 24. 10. 2008.

Crna Gora (na jugoistoku), Republika Hrvatska (na zapadu, sjeveru i jugu) i Republika Srbija (na sjeveroistoku). Administrativno promatrajući, Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) i Distrikt Brčko. Entitet F BiH je dalje podijeljen na deset županija, koji su opet podijeljeni na 79 općina. Republika Srpska je podijeljena na 62 općine. Površina Bosne i Hercegovine je 51.209,2 km², pri čemu je kopno 51.197 km² a more 12,2 km². Klima je uglavnom kontinentalna, iako je na jugu mediteranska. Prema posljednjim procjenama od 30. 06. 2007. godine, u BiH živi 3.842.942 stanovnika. S aspekta etničke strukture stanovnika, u Bosni i Hercegovini žive Bošnjaci, Hrvati, Srbi i ostali. Glavni grad je Sarajevo, a službeni jezici su bosanski, hrvatski i srpski. Službena pisma su latinica i ćirilica. Službena valuta je Konvertibilna marka (KM).

Tri elementarna makroekonomska pokazatelja jedne nacionalne ekonomije su bruto društveni proizvod (BDP), inflacija i stopa nezaposlenosti. Ukratko ćemo objasniti svaki od navedenih pojmova, a zatim dati podatke za Bosnu i Hercegovinu.

Bruto društveni proizvod (BDP⁴) predstavlja „vrijednost finalnih proizvoda i usluga proizvedenih u gospodarstvu tijekom određenog razdoblja.“⁵ Ovdje se radi o tržišnim cijenama finalnih proizvoda i usluga, a promatra se ukupna proizvodnja na teritoriju određene zemlje. BDP se izražava u novčanim jedinicama.

Zašto je bruto društveni proizvod značajan? Zato što, poređenjem s prethodnim stanjima BDP-a, pokazuje ekonomski rast jedne nacionalne ekonomije. On pokazuje da li i koliko brzo proizvodnja u nekoj državi u određenom razdoblju raste. BDP se smatra najznačajnijim ekonomskim pokazateljem u makroekonomiji.

Pored BDP-a postoji i BNP, tj. bruto nacionalni proizvod, koji također predstavlja vrijednost finalnih proizvoda i usluga proizvedenih u gospodarstvu tijekom određenog razdoblja, s tim da se tu ubraja i sva proizvodnja izvan teritorija dane zemlje, koja je, međutim, stvorena kapitalom koji je podrijetlom iz određene zemlje. Dakle, razlika između BDP-a i BNP-a je u tome što pod BDP spada samo ona finalna proizvodnja koja je proizvedena na teritoriju dane zemlje, a u BNP spada, osim finalne proizvodnje na teritoriju dane zemlje, sve ono što je proizvedeno izvan te zemlje ali s kapitalom državljana te zemlje. BNP obuhvaća BDP.

U BDP Bosne i Hercegovine ulazi sva vrijednost proizvoda i usluga koji su proizvedeni na njezinu teritoriju. Dok u BNP Bosne i Hercegovine ulazi sva vrijednost proizvoda i usluga koji su proizvedeni na njezinom teritoriju, kao i proizvodi i usluge koji su proizvedeni izvan granica Bosne i Hercegovine, ali s kapitalom bh. kompanija (npr. MIMS-ova fabrika tvornica u Libiji).

4 Bruto društveni proizvod je na engleskom „Gross Domestic Product (GDP)“, a engleska kratica se često koristi i na našim jezicima.

5 Blanchard, O.: Makroekonomija, treće izdanje, Mate, Zagreb, 2005, str. 37.

Kada govorimo o BDP-u, važno je znati kako postoje dvije vrste bruto društvenog proizvoda - nominalni i realni. Nominalni BDP predstavlja ukupnu vrijednost proizvoda i usluga izračunatu prema tržišnim cijenama. Tržišne cijene, pomoću kojih se izračunava nominalni BDP u sebi „sadrže inflaciju“ (tj. rast cijena) koja ukupnu proizvodnju u nekoj državi prikazuje većom nego što zaista jeste - nerealom. Ako uzmemo primjer dvije godine i pretpostavimo da je proizvodnja u obje godine u nekoj zemlji bila apsolutno ista, logično je zaključiti da bi bruto društveni proizvod te dvije godine za tu zemlju trebao biti isti. Međutim, kada obračunamo bruto društveni proizvod (tj. njegovu vrijednost) i usporedimo BDP iz prve i BDP iz druge godine, vidimo kako je BDP druge godine veći. Kako, ako je proizvodnja bila ista? Odgovor je jasan - očigledno je da su cijene porasle (inflacija), a s obzirom da je preko njih izračunat bruto društveni proizvod, to se odrazilo i na ukupan iznos BDP-a iz druge godine. Kako bi se ovaj nedostatak (utjecaj inflacije) uklonio, uveden je realni BDP. Naime, kada se odbije iznos inflacije iz nominalnog BDP-a dobiva se realni BDP. Dakle, realni BDP je nominalni BDP ispravljen za vrijednost inflacije. Kao što mu sam naziv kaže, on realnije prikazuje ukupno proizvedenu vrijednost proizvoda i usluga u određenoj zemlji jer se njime uklanja utjecaj promjene cijena na bruto društveni proizvod.

BDP se može prikazati zbirno. Jednostavno se zbroje vrijednosti svih proizvodnji u nekoj zemlji, za određeno razdoblje. Međutim, on se može prikazati i „po glavi stanovnika“ ili „per capita“ (latinski izraz). Tada se zbirni BDP samo podijeli s brojem stanovnika u danoj zemlji.

Prema službenim podacima⁶ nominalni BDP Bosne i Hercegovine u 2007. je bio 21.641.000.000 KM. Drugim riječima, u 2007. godini u Bosni i Hercegovini je proizvedeno roba i usluga u (tržišnoj) vrijednosti od 21 milijardu i 641 milion KM.

Bruto društveni proizvod „per capita“ u Bosni i Hercegovini je u 2007. iznosio 5.633 KM.

Realni BDP je u 2007. godini imao stopu rasta od 6.8% (u odnosu na prethodnu godinu).

BDP po glavi stanovnika u Bosni i Hercegovini kontinuirano raste, te se približava vrijednostima BDP-a „per capita“ koje imaju najmanje razvijene zemlje Europske unije - Bugarska i Rumunjska. U agenciji za promociju stranih investicija vjeruju „da će Bosna i Hercegovina zadržati trend rasta i u ovoj (2008. op.a.) godini, te da će zadržati vodeću poziciju među susjednim zemljama promatrajući stopu rasta realnog BDP-a.“⁷ Inače, u razdoblju od 2000. - 2006. prosječna stopa rasta realnog BDP-a je u jugoistočnoj Europi bila 4.1%, dok je u istom razdoblju prosječna stopa rasta realnog BDP-a u Bosni i Hercegovini bila 5.4%. Ipak, ovo nije dovoljno za ubrzan razvoj bh. ekonomije.

6 Podaci su preuzeti s web stranice Centralne banke BiH. (http://cbbh.ba/index.php?id=32&lang=bs&table=gfs_bdp), pristupljeno 24. 10. 2008.

7 Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH), Investicione mogućnosti u Bosni i Hercegovini, peto izdanje, FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008, str. 11.

Inflacija predstavlja „povećanje opće razine cijena u ekonomiji“⁸. Ona je drugi osnovni ekonomski pokazatelj na makro razini. Zbog specifične uloge Centralne banke BiH⁹, naša država nema većih problema s inflacijom. Iznimka, međutim, može biti ova godina, zbog kretanja cijena nafte na svjetskom tržištu. S obzirom na to da je nafta iznimno važan energent, promjene njezine cijene na svjetskom tržištu se automatski odražavaju na cijene nafte u pojedinim zemljama. Kako je nafta jedan od ključnih resursa koji većina kompanija koristi, rast cijene nafte za kompanije znači kako će doći i do rasta troškova proizvodnje. A rast troškova proizvodnje za sobom povlači i rast cijena proizvoda i usluga koje te kompanije nude. S obzirom da je veći broj kompanija pogođen rastom cijena nafte, sve te kompanije dižu cijene svojih proizvoda. Taj opći rast cijena proizvoda i usluga ekonomisti nazivaju „inflacija“, dok je stopa inflacije „stopa (postotni iznos, op. a.) po kojoj raste razina cijena“¹⁰.

Zašto je inflacija značajna? Praćenje inflacije je važno jer ona neizravno pokazuje što se događa sa životnim standardom u određenoj zemlji. Naime, opći rast cijena ne znači kako će doći i do rasta plaća (iako su one cijena rada radnika). Prema tome, ako rastu cijene (inflacija), a ne rastu cijene rada (tj. plaće), dolazi do pada standarda stanovništva, jer za istu plaću radnici i njihove obitelji zbog inflacije ne mogu kupiti isti broj proizvoda, zato što oni više koštaju nego prije inflacije.

Inflacija je u Bosni i Hercegovini u 2007. godini iznosila 1, 51% u odnosu na prethodnu godinu. Dakle, cijene su u 2007. godini bile veće za 1, 1% u odnosu na cijene istih proizvoda u 2006. godini. Inflacija se obično promatra godišnje, s tim da može i za drukčije definirane vremenske intervale. Iduća tablica pokazuje stope inflacije u Bosni i Hercegovini za prvih devet mjeseci u 2008. godini.

Tablica 1 - Stope inflacije u 2008.

	Mjesec								
Stopa inflacije (%)	Sij	Velj	Ožu	Trav	Svib	Lip	Srp	Kolo	Ruj
	1.4	0.4	1.0	0.4	0.9	0.9	0.1	0.1	0.1

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Nezaposlenost je treći osnovni ekonomski pokazatelj stanja nacionalne ekonomije. Kako bismo ovaj indikator bolje shvatili, potrebno je razumjeti izraz „radna snaga“.

Radnu snagu jedne zemlje čine svi ljudi koji su zaposleni i koji nisu zaposleni.

Dakle, *radna snaga = zaposleni + nezaposleni*

Zaposleni su svi oni koji su uredno prijavljeni nadležnoj državnoj instituciji kao zaposleni. Nezaposleni su svi oni koji nisu prijavljeni nadležnoj državnoj instituciji kao zaposleni. Nezaposlenost se izra-

8 Vilogorac, E.: Uvod u ekonomiju, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001. str. 12.

9 Valutni odbor aranžman.

10 Blanchard, O.: Makroekonomija, treće izdanje, Mate, Zagreb, 2005, str. 37.

žava postotno, kroz stopu nezaposlenosti koja „izražava odnos broja osoba koje traže posao prema zbiru ukupnog broja zaposlenih i osoba koje traže posao (a taj zbir je radna snaga, op. a.)“¹¹.

Da bi se određenu osobu moglo svrstati u radnu snagu, potrebno je ispunjavanje određenih uvjeta, kao npr. da ta osoba nije maloljetna, da nema fizičke i mentalne poremećaje koji je mogu ometati u obavljanju posla, itd. Ovo je važno razumjeti, jer to utječe na povećanje ili smanjenje radne snage, a time i stope nezaposlenosti. Imajući u vidu rečeno, postoje brojne definicije nezaposlenih osoba ali jedna od najprihvatljivijih je ona koja kaže kako je nezaposlena osoba ona koja „nema posao i tražila je posao tijekom posljednja četiri tjedna.“¹² Osim toga, u nezaposlene, kao što je već objašnjeno, spadaju osobe koje su prijavljene nadležnoj državnoj instituciji kao takve. Međutim, postavljaju se brojna pitanja - što ako netko ne radi, a nije prijavljen kao nezaposlen, ili, što ako netko radi a prijavljen je kao nezaposlen? Ovo su dileme i zamke (!) s kojima se ekonomiste širom svijeta susreću. Navedeni nedostaci vođenja evidencije o nezaposlenima posebno dolaze do izražaja u manje razvijenim zemljama, kao što je Bosna i Hercegovina. U manje razvijenim zemljama se ljudi jednostavno ne prijavljuju na biro za zapošljavanje jer ne vide nikakve koristi od toga (opsežna birokracija, neznatna financijska podrška države, itd.). Istovremeno, postoje osobe koje rade nezakonito („na crno“) - dakle, prijavljene su kao nezaposleni, a ustvari su zaposleni.

Ovo su sve problemi koji, naizgled jednostavno, računanje stope nezaposlenosti čine dosta kompleksnim. Prethodno je mnoge stvari potrebno definirati. Jer, sve to utječe na konačnu visinu stope nezaposlenosti. U manje razvijenim zemljama je službena stopa nezaposlenosti obično viša nego stvarna – uglavnom zbog radnika „na crno“. Međutim, to ne treba uzeti kao opravdanje ili jedino objašnjenje za slabe pokazatelje neke nacionalne ekonomiji.

Zašto je nezaposlenost značajna? Ona nam neizravno govori o životnom standardu stanovnika određene zemlje, baš kao i ostali pokazatelji. Recimo, pad nezaposlenosti ukazuje kako je došlo do povećanog zapošljavanja ljudi u određenoj ekonomiji. A povećano zapošljavanje, opet, ukazuje na otvaranje novih radnih mjesta, tj. rast proizvodnje – ekonomski rast u danoj državi. Ovo su generalne postavke, pri čemu treba naglasiti kako postoje specifičnosti koje se trebaju uvijek uzeti u obzir, kao što je npr. posebna uloga zaposlenih u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti. Ili, nagli pad zaposlenosti može biti uzrokovan propadanjem brojnih poduzeća u nekoj zemlji (ekonomski uzrok), ali i zbog neke prirodne ili društvene nepogode - poplave, ratovi, itd. - što su neekonomski uzroci nezaposlenosti.

U Bosni i Hercegovini, u skladu s ustavnim nadležnostima države i entiteta, u Federaciji BiH ovom problematikom se bavi Zavod za zapošljavanje F BiH, a u Republici Srpskoj Zavod za zapošljavanje RS. Na

¹¹ Villogorac, E.: Uvod u ekonomiju, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001. str. 12.

¹² Blanchard, O.: Makroekonomija, treće izdanje, Mate, Zagreb, 2005, str 27.

razini države postoji Agencija za rad i zapošljavanje BiH koja se, među ostalim aktivnostima, bavi koordiniranjem „aktivnosti s entitetskim vlastima i entitetskim zavodima za zapošljavanje u svezi sa zapošljavanjem u projektima od interesa za Bosnu i Hercegovinu“¹³.

U našoj državi Agencija za statistiku BiH periodično obavlja anketu o radnoj snazi, koja je trenutno jedna od najboljih/najrealnijih metoda za prikupljanje podataka o nezaposlenosti u svijetu. Prema toj anketi, radno sposobno stanovništvo predstavljaju sve osobe starije od 15 godina. „Zaposlene osobe su osobe koje su tijekom referentnog tjedna (tjedna kada su se prikupljali podaci na terenu, op.a.), od ponedjeljka do nedjelje, obavljale bilo kakav posao za plaću (u gotovini ili naturi) ili za obiteljsku korist. Osobe koje nisu radile u referentnom tjednu, ali imaju posao s kojega su bile privremeno odsutne, su također uključene u zaposlene.

Nezaposlene osobe su one koje tijekom referentnoga tjedna (tjedna koji je prethodio intervjuu):

- nisu radile (nisu u plaćenju zaposlenosti ili samozaposlenosti niti su radile bilo kakav plaćeni posao);
- aktivno su tražile posao (poduzele su specifične korake u posljednja 4 tjedna da pronađu zaposlenje ili samozaposlenje); bile su trenutno raspoložive za rad (u okviru dva tjedna).

Osobe koje su pronašle posao koji će početi raditi u idućem razdoblju su također uključene u nezaposlene osobe.“¹⁴

Anketa o radnoj snazi za 2007. godinu¹⁵ pokazala je kako u BiH ima 849.570 zaposlenih i 346.744 nezaposlenih, čime je stopa nezaposlenosti 29.0%.

Ostali ekonomski pokazatelji su stopa rasta industrijske proizvodnje, prosječne neto plaće, valutne rezerve, izravne strane investicije, izvoz i uvoz. U idućem dijelu će biti prikazani podaci za 2007. godinu.

Stopa rasta industrijske proizvodnje¹⁶ u Bosni i Hercegovini iznosila je 10.0%. To znači da je industrijska proizvodnja u 2007. godini porasla u odnosu na 2006. godinu za dati iznos. Industrijska proizvodnja u našoj zemlji inače bilježi konstantan rast u poslijeratnom razdoblju. Od 1999. godine prosječna stopa rasta industrijske proizvodnje je iznosila 8. 5%. Trend bi se mogao nastaviti ukoliko se ostvare najave novih, kako inozemnih, tako i domaćih investicija.

Prosječne neto plaće¹⁷ su u Bosni i Hercegovini iznosile 644 KM, koje također bilježe konstantan, iako ne velik, rast u proteklom razdoblju.

13 <http://www.agencrzbh.gov.ba/bosanski/onama.html> (pristupljeno 29. 10. 2008.).

14 Anketa o radnoj snazi 2008 (prethodni podaci), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, godina 3, 09/2008, broj 1, str. 12.

15 Statistički informator (pregled stanja tržišta rada u BiH), Agencija za rad i zapošljavanje BiH, III kvartal, 11/2007, broj 5, str. 5.

16 Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH), Investicione mogućnosti u Bosni i Hercegovini, peto izdanje, FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008, str. 12.

17 Ibidem, str. 10.

Valutne pričuve¹⁸ su iznosile 6.688.963.210 KM. I one su bilježile konstantan rast u proteklom razdoblju. U odnosu na prethodnu godinu, došlo je do povećanja pričuva od 18,5%.

Izravne strane investicije¹⁹ u Bosni i Hercegovini su iznosile 3.184.102.955 KM. Ovaj iznos izravnih stranih investicija je samo u prethodnoj (2006.) godini bio tri puta manji. U prvom razdoblju privatizacije došlo je do značajnog ulaska inozemnog kapitala u BiH. Posebno značenje imaju tzv. greenfield investicije, koje predstavljaju potpunu izgradnju proizvodnih kapaciteta i infrastrukture - osnivanje novih kompanija. Od ukupnih izravnih stranih ulaganja u 2007. godini, 40% je bilo greenfield investicije. Ulaganja imaju posebnu ulogu u snižavanju stope nezaposlenosti.

U razdoblju 1994. - 2007. najviše se ulagalo u proizvodnju (31,4%), bankarstvo (24,7%), telekomunikacije (16,1%), trgovinu (9,0%), druge finansijske usluge (8,2%), usluge (6,4%), nekretnine (2,6%), transport (0,9%) i najmanje u turizam (0,7%)²⁰. Ulaganja imaju iznimno značenje za ekonomiju, jer utječu pozitivno na BDP i nezaposlenost. Iako analize pokazuju da se klima za ulaganja u BiH poboljšava, potrebno je donijeti još niz zakona i mjera kako bi zemlja postala atraktivnija velikim ulagačima.

Uvoz roba i usluga²¹ je imao vrijednost od 14.974.000.000 KM, što predstavlja rast od 17,9% u odnosu na prethodnu godinu. Izvoz roba i usluga je imao ukupnu vrijednost od 7.944.000.000 KM, čime je, u odnosu na prethodnu godinu, povećan za 13,2%. BiH je u 2006. godini imala trgovinski deficit, tj. uvoz je bio veći od izvoza. Dakle, pokrivenost izvoza je tada bila 44,1%, što se zadržalo u 2007. godini. To je najveća pokrivenost izvoza do sada. Bosna i Hercegovina i dalje najviše izvozi sirovine i poluproizvode, a najmanje finalne proizvode. Ta činjenica ima negativne efekte na nacionalnu ekonomiju.

Kratak povijesni presjek gospodarstva iz XX. stoljeća

Ekonomija Bosne i Hercegovine se uvijek tradicionalno zasnivala na poljoprivredi, iako trenutno zadovoljava samo jednu polovicu državnih potreba za hranom. Osnovni proizvodi Bosne su žitarice, dok je u Hercegovini rasprostranjena proizvodnja duhana, vune, voća i povrća. Željezo, tekstili, proizvodi od drveta, ćilimi, oprema za vojsku, proizvodnju i transport su bili njezini najvažniji proizvodi tijekom proteklog stoljeća. U drugom dijelu XX. stoljeća je došlo do značajnog razvoja hidroenergetskog sektora.

U Bosni i Hercegovini postoje značajne količine ruda (željezne rude, olovo, srebro, boksit, ugljen i druge rude), što je i razlog postojanja mnogih rudnika. Zbog toga je ona u bivšoj Jugoslaviji bila svojev-

18 Ibidem, str. 13.

19 Ibidem, str. 13.

20 Ibidem, str. 16.

21 Direkcija za ekonomsko planiranje (sektor za ekonomska istraživanja), Bosna i Hercegovina – ekonomski trendovi, godišnji izvještaj 2007, april 2008, str. 3.

сна ресурсна база за остале републике. То је и главни разлог због чега су југославенски политички и економски стратежи доносили одлуке због којих Босна и Херцеговина никада и није постала снажна економија финалних производа. Највећи извоз у друге републике и изван Југославије представљали су већ споменути ресурси као и одређени полупроизводи.

Посебно мјесто заузимају шуме које представљају базну сировину за дрво-прерађивачку индустрију, а која је генерално у прошлости заузимала важно мјесто у економији Босне и Херцеговине. Ипак, та се индустрија никада није до краја развила, у смислу да су се производили финални производи. У прошлости, баš као и данас, Босна и Херцеговина углавном изводи дрво као сировину или полупроизвод (даске, плоче, итд.) а врло мало у облику финалног производа (нпр. намјештај).

У Босни и Херцеговини су у прошлом столјећу значајну експанзију доживјеле и транспортне услуге, првенствено због нјезина географског положаја - средишњи дио Балканског полуотoka. Како би се остварила потребна разина квалитета транспортних услуга, господарство Босне и Херцеговине у XX. столјећу карактеризира и значајан развој инфраструктуре. Због тога су изграђени бројни производни и транспортни капацитети (за цестовни и жељезнички промет).

Ипак, иако су одређене господарске области доживјеле развој у прошлом столјећу, сматра се да је економска ефикасност ипак била значајно испод разине економске ефикасности Југославије али и већине република.

Увођење тржишних односа и приватизација

У вријеме Југославије самoopравни социјализам је налагао tzv. планску економију. Компаније су биле у државном власништву и производња се одвијала на основи политичких планова и циљева. Планска економија се тако зове због тога што су се пословни циљеви подuzeћа у то вријеме дефинирали на основу потреба и планова државе, а не на основу потреба тржишта. Због тога је производња често била одвојена од реалности - импулси с тржишта су били неважни. Господарство се у то вријеме користило само као један од изравних и официјелних политичких инструмената. Нису се узимале у обзир потребе, жеље и генерално било какви прохтеји потрошача и тржишта - било је искључиво значајно што структуре управљања државом налажу. То је једна од основних карактеристика планске економије, истовремено је разликујући од tzv. тржишне економије у којој држава нема активну улогу, као што је то случај с планском економијом. У тржишној економији подuzeћа дефинирају своје пословне циљеве у складу с тржишним кретањима и потребима.

Земље, чије националне економије прелазе из планске у тржишну економију, називају се транзичјским земљама. Осим економске транзичје, ту је и транзичја из социјализма у капитализам (промена друштвеног система), чему се, такођер, има захвалити назив „транзичјска земља“. Основно обилежје социјализма је друштвено власништво, док је обилежје капитализма приватно власништво.

Приватизација је дио транзичјоног процеса из социјализма и планске економије гдје је доминирало друштвено власништво, у капитализам и

tržišnu ekonomiju gdje dominira privatno vlasništvo. Privatizaciju možemo objasniti i kao proces legalnog prenošenja vlasništva nad imovinom s države (društva) na pojedince. Dakle, privatizacija je proces prelaska iz društvenog u privatno vlasništvo. Jedan od osnovnih argumenata za ovu promjenu jest ekonomska neracionalnost planske ekonomije.

Bosna i Hercegovina je jedna od tranzicionih zemalja koje su krenule putem od socijalizma do kapitalizma. Kako bi to postigla, bilo je neminovno državno/društveno vlasništvo pretvoriti u privatno (privatizacija), jer se smatra kako pojedinac više vodi računa o kompaniji i generalno privatnoj imovini nego što vodi računa o državnoj imovini. Vodeći više računa o svojoj imovini i razvijajući svoju imovinu, neizravno daje doprinos ekonomskom rastu i razvoju cjelokupnog društva. Imajući to na umu, bh. vlasti su se odlučile, podržane preporukama brojnih međunarodnih institucija, na ovaj „privatizacijski“ korak. Kako bi cilj ove zahtjevne društvene, političke i ekonomske promjene bio postignut, bilo je potrebno uraditi slijedeće²²:

- uvesti sustav privređivanja s ekonomskim slobodama i kupca i prodavača,
- uvesti tržišne odnose za sve proizvode, usluge, kapital, novac, rad i druge čimbenike proizvodnje,
- izmijeniti socijalističku vlasničku strukturu i formiranje strukture koja je karakteristična za tržišnu ekonomiju,
- inovirati ulogu države – dati joj za tržišnu ekonomiju uobičajene regulativne, koordinativne i operativne funkcije u ekonomskoj sferi,
- kreirati modernu makroekonomsku politiku,
- osigurati osobne i ekonomske slobode i prava u skladu s međunarodnim normama i
- uvesti pravni sustav koji jamči individualna prava.

Proces privatizacije u Federaciji BiH je u nadležnosti Agencije za privatizaciju F BiH, koja usko surađuje sa županijskim agencijama za privatizaciju, a koje imaju također svoje ingerencije iz ove problematike, što je u skladu sa Zakonom o privatizaciji poduzeća. U Republici Srpskoj proces privatizacije vodi Investiciona i razvojna banka Republike Srpske. Prema navedenom, privatizacija je u nadležnosti entiteta - ove entitetske agencije/banke moraju djelovati u skladu s procedurama koje nalože entitetski parlamenti, a koji moraju biti u skladu s propisima na državnoj razini.

„Državni kapital u poduzećima koja generiraju i distribuiraju elektricitet, željeznički promet, telekomunikacije, vodoopskrba, rudarstvo, šumarstvo, javni mediji, igre na sreću, industrija oružja i vojna oprema, te u drugim poduzećima koja su od strateškog značenja, se privatizira u skladu s tim zakonom, ali u okviru posebnih vladinih privatizacijskih programa. Domaće i strane fizičke i pravne osobe mogu biti kupci u privatizacijskom procesu.“²³

22 Prema Bašić, M.: BH ekonomija u kliničkoj smrti, UG Hijatus i Planjax, Zenica-Tešanj, 1998, str. 91.

23 Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH),

Postoji nekoliko metoda privatizacije koje se primjenjuju u BiH²⁴:

- prodaja dionica na burzama²⁵,
- prodaja putem tendera (najčešća metoda prodaje poduzeća),
- prihvatanje javne ponude za preuzimanje,
- izravni odabir kupca,
- prodaja zaposlenima u poduzeću i
- kombinacija navedenih metoda.
- Iako je privatizacija omogućena kroz nekoliko metoda, platežno sredstvo prilikom kupovine je isključivo novac. Programi privatizacije, koje kupci nude, moraju sadržati slijedeće elemente²⁶:
- osnovne informacije o kompaniji i poslovnim aktivnostima,
- prijedlog privatizacijskog modela,
- prijedlog metoda plaćanja i
- početnu bilancu stanja.

Iako proces privatizacije po svojoj prirodi traje duže razdoblje, ipak postoje primjedbe da je „proces privatizacije državnog kapitala prespor i praćen s pregršt paralelnih negativnih posljedica“.²⁷ Zbog ovakvih i sličnih komentara i mnogobrojnih kritika na račun privatizacijskog procesa u Bosni i Hercegovini, pokrenuta je revizija dosadašnjih privatizacija kako bi se utvrdila eventualna odstupanja.

Potrebno je naglasiti da je privatizacija i jedan od uvjeta pristupa Bosne i Hercegovine Europskoj uniji. Brojna pravna regulativa Europske unije zasniva se upravo na postulatima tržišne ekonomije, zbog čega planska ekonomija ne bi bila kompatibilna s ekonomijom EU. Naravno, ovome treba dodati i političke razloge za odbijanje prihvatanja planske ekonomije u okviru EU.

Smjerovi razvoja, mogućnosti i perspektive

Osnovni smjerovi razvoja i perspektive Bosne i Hercegovine trebali bi biti u skladu sa ciljevima njezina srednjoročnog razvoja. Iako je okončano razdoblje na koje se razvojna strategija BiH odnosi, njezini ciljevi su u skladu s mogućnostima Bosne i Hercegovine te su zbog toga još uvijek aktualni. U idućem će dijelu svaki od navedenih ciljeva biti ukratko izložen.

1. Članstvo u Europskoj uniji predstavlja ključni strateški cilj Bosne i Hercegovine. Naša zemlja je zaključila prvi ugovorni odnos s ovom

Investicione mogućnosti u Bosni i Hercegovini, peto izdanje, FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008, str. 22.

²⁴ Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH), Često postavljana pitanja, FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008, str. 33.

²⁵ U BiH postoje dvije burze – SASE (Sarajevo Stock Exchange) i BLSE (Banja Luka Stock Exchange).

²⁶ Ibidem, str. 34.

²⁷ Bašić, M.: Ekonomija BiH, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2005, str. 445.

supranacionalnom organizacijom (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju), čime je nepovratno krenula putem integracije u obitelj europskih zemalja, a koji bi trebao završiti punopravnim članstvom u ovoj organizaciji. Bosna i Hercegovina je sada u fazi ispunjavanja uvjeta iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. „Ispunjavanjem obaveza iz sporazuma, zemlja podnosi zahtjev za članstvo u EU. Važno je razumjeti da time stječe status potencijalnog kandidata (za razliku od statusa kandidata koji je predviđen za zemlje potpisnice Sporazuma o pridruživanju). S ovim statusom zemlja dobiva novi upitnik od Europske komisije, nakon čega slijede pregovori u definiranom 31 području. Ispunjavanjem uvjeta i zatvaranjem pregovora zemlja stječe pravo na punopravno članstvo u EU.”²⁸ Ovo su aktivnosti koje našoj zemlji slijede i kojima će se morati posvetiti posebna pozornost ako se članstvo u EU kao cilj želi ostvariti u skorije vrijeme.

2. **Ekonomski rast i razvoj** predstavlja drugi strateški cilj Bosne i Hercegovine. Ekonomski rast podrazumijeva prije svega rast bruto domaćeg proizvoda, nižu inflaciju, nižu stopu nezaposlenosti, uvećan priljev izravnih stranih investicija, balans uvoza i izvoza, itd. Dakle, kod ekonomskog rasta radi se prije svega o postizanju (što je moguće većih) pozitivnih vrijednosti svih ekonomskih pokazatelja. Sukladno tome donose se brojni zakoni koji trebaju reformirati ekonomski sektor kako bi se ostvarila makroekonomska stabilnost, povoljnije ozračje za ulagače, ubrzao privatizacijski proces, smanjila korupcija, povezalo tržište rada i ostvarila kvalitetna socijalna i zdravstvena zaštita radnika u BiH. Ovo, međutim, neće biti dovoljno za bh. društvo ako se ne postigne i ekonomski razvoj koji podrazumijeva ekonomski rast ali i razvoj društva u svim njegovim segmentima (obrazovanje, zdravstvo, itd.) kao i dugoročnu održivost postignutih ekonomskih rezultata. Ekonomske reforme, koje podrazumijeva širok spektar aktivnosti trebale bi doprinijeti realizaciji ovoga cilja.
3. **Međunarodna pomoć** je slijedeći cilj koji bi se trebao promatrati u drukčijem svjetlu od uobičajenog. Međunarodna zajednica je u ratnom i neposrednom poratnom razdoblju imala važnu humanitarnu ulogu. Ta situacija se promijenila i Bosna i Hercegovina bi sada međunarodnu pomoć trebala doživljavati više u svjetlu međunarodnih finansijskih grantova, kredita, sufinanciranja i partnerstava u projektima koji su od strateškog značenja.
4. **Regulacija javne potrošnje** je jedna od ključnih tema u BiH. Iznimno složena administrativna struktura predstavlja veliko opterećenje za državni, entitetske, županijske i općinske proračune, zbog čega se javila neophodna potreba za regulacijom javne potrošnje.

²⁸ Hadžiahmetović, A.: Ekonomija Evrope, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2005, str. 230.

Zato je učinjena reforma sektora javne potrošnje, doneseni su određeni zakonski propisi, uveden je kompjutorizirani sustav kako bi se olakšala i racionalizirala javna potrošnja, sve više se uvažavaju principi transparentnosti, proračunske discipline, uvode se sustavi izvješćivanja i formiraju procedure te uspostavlja potrebna infrastruktura.

5. **Rast privatnog sektora** podrazumijeva potrebu za donošenjem niza mjera i aktivnosti koje će unaprijediti poslovni ambijent za domaće i strane ulagače, povećati zaštitu prava poslovnih subjekata, poticajnim mjerama povećati udio privatnog sektora u ukupnoj proizvodnji - bruto domaćem proizvodu, ojačati i zaštititi fer konkurenciju, regulirati tržište rada. Ostvarenje aktivnosti navedenih kod drugog cilja također će dodatno ubrzati doseganje ovog cilja.
6. **Vanjskotrgovinska politika** podrazumijeva prije svega podršku izvozu i članstvo Bosne i Hercegovine u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (World Trade Organization – WTO). Državne vlasti su krenule putem liberalizacije trgovine, te se nastavak tih aktivnosti očekuje i u budućnosti.
7. **Statistička mjerenja** su jedan od najvažnijih alata u ekonomiji. Razvoj poslovnih programa, kako gospodarskih subjekata tako i same države, zavisi od ovih mjerenja. Njihova se metodologija mora uskladiti s metodologijom EUROSTAT-a kao i metodologijom UN-a. Neophodno je obaviti, prije svega, popis stanovništva, zatim neprekidno pratiti kretanja na tržištu rada, te voditi evidenciju o drugim statističkim pokazateljima neophodnim za ekonomski uspjeh.
8. **Poljoprivreda i šumarstvo** su kao sektori posebno izdvojeni zbog svog strateškog značenja – kako s aspekta Bosne i Hercegovine tako i s aspekta EU. Poljoprivreda je najvažnija politika Europske unije, te bi i BiH svoj poljoprivredni sektor trebala na istovjetan način tretirati i štititi. Šumarstvo je jedna od ključnih komparativnih prednosti Bosne i Hercegovine, te zbog toga također zaslužuje poseban tretman u okviru ekonomskih politika i zakonskih propisa.

Strategija i globalizacija BiH

Globalizacija predstavlja višedimenzionalni proces uz pomoć kojega se brojni poslovi, tehnologije i filozofije, šire po svijetu. Globalizacija imaju svoju ekonomsku, političku, društvenu, kulturnu, tehničku, itd., dimenziju. Mi ćemo se fokusirati na prvu.

U ekonomskom smislu globalizacija je proces koji je počeo neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, iako će mnogi ekonomski stručnjaci prve dokaze za globalizaciju naći još mnogo ranije. Ekonomska

globalizacija označava povezanost nacionalnih tržišta, nadilazeći sve prepreke koje bi mogle ometati tijek roba, usluga, rada ili kapitala. Globalizaciju, baš kao i mnoge druge društvene procese, karakteriziraju mnoge pozitivnosti i negativnosti. Zbog toga njezine posljedice treba pažljivo analizirati i izbjeći generalne ocjene.

Proces globalizacije je pojavom modernih informacijskih tehnologija značajno ubrzan, te se zadnja dva desetljeća mogu slobodno označiti kao desetljeća ubrzanog globalizacije. Male zemlje, kao što je Bosna i Hercegovina, ovim procesima se ne mogu suprotstaviti. Zbog toga nije pitanje sudjeluje li Bosna i Hercegovina u globalizaciji, već, kako izvući najbolje iz nje.

Ovaj proces za sobom povlači brojne promjene u svim sferama društvenog života te se stoga moraju napraviti i određene izmjene unutar pojedinih ekonomskih sustava, kako bi se negativne posljedice ublažile, a pozitivne posljedice maksimizirale. U tom smislu Bosna i Hercegovina bi trebala ustrojiti svoj fiskalni i monetarni sustav na način koji će joj omogućiti priključivanje novom ustroju globalnih ekonomskih tijekova. Ovdje se posebna pozornost treba posvetiti privlačenju stranih investicija. Kako bi se to postiglo, potrebno je učiniti dva ključna koraka - kreirati jedinstven ekonomski prostor i uspostaviti stabilnu valutu²⁹.

Jedinstven ekonomski prostor podrazumijeva ukidanje nejednakosti ekonomskih sustava unutar Bosne i Hercegovine. Harmonizacija propisa koji reguliraju ekonomski prostor unutar entiteta je neophodna, kako bi se država mogla kretati prema svom strateškom cilju - članstvo u Europskoj uniji. Podsjećanja radi, ekonomske će propise na državnoj razini opet biti potrebno uskladiti s istom vrstom propisa na razini Unije.

Uspostavljanje stabilne valute je korak koji je Bosna i Hercegovina već uradila. Iako postoje brojne kritike zbog načina postizanja tog cilja (uvođenje Valutnog odbora koji onemogućava korištenje monetarne politike kao jednog od ključnih makroekonomskih instrumenata), činjenica je da BiH ima stabilnu valutu koja je doprinijela postizanju trenutnog ekonomskog napretka. Protivnici ovog aranžmana će reći kako bi BiH mogla ostvariti još veći napredak da se monetarna politika kao instrument može koristiti intenzivnije. Međutim, istodobno treba naglasiti kako bi u tom slučaju opasnost od promašenih koraka bila veća.

²⁹ Prema Bašić, M. i Vilgorac, E.: Osnove ekonomije, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2008, str. 544.

Literatura

Knjige

1. Bašić, Meho: BH ekonomija u kliničkoj smrti, UG Hijatus i Planjax, Zenica-Tešanj, 1998.
2. Bašić, Meho: Ekonomija BiH, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2005.
3. Bašić, Meho i Vilogorac, Esad: Osnove ekonomije, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
4. Blanchard, Olivier: Makroekonomija, treće izdanje, Mate, Zagreb, 2005.
5. Hadžiahmetović, Azra: Ekonomija Evrope, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2005.
6. Vilogorac, Esad: Uvod u ekonomiju, Ekonomski fakultetu u Sarajevu, Sarajevo, 2001.

Web stranice

1. Agencija za rad i zapošljavanje BiH (www.agenzrbh.gov.ba)
2. Agencija za statistiku BiH (www.bhas.ba)
3. Centralna banka BiH (www.cbbh.ba)

Ostalo

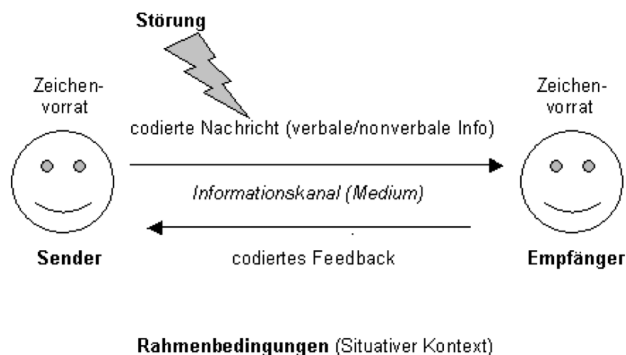
1. Anketa o radnoj snazi 2008 (prethodni podaci), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, godina 3, 09/2008, broj 1.
2. Bosna i Hercegovina - ekonomski trendovi, godišnji izvještaj 2007, Direkcija za ekonomsko planiranje (sektor za ekonomska istraživanja), april 2008.
3. Često postavljana pitanja, Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH), FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008.
4. Investicione mogućnosti u Bosni i Hercegovini, Agencija za promociju stranih investicija Bosne i Hercegovine (FIPA BiH), peto izdanje, FIPA BiH, Sarajevo, feb. 2008.
5. Statistički informator (pregled stanja tržišta rada u BiH), Agencija za rad i zapošljavanje BiH, III kvartal, 11/2007.

OSNOVE INTERPERSONALNOG I INTERKULTURALNOG KOMUNICIRANJA

Uvod u komuniciranje

Riječ komuniciranje potječe od latinske riječi *communicare*, što znači podijeliti, odaslati, a to je interakcijski proces u kojem se međusobno razmjenjuju misli, ideje, znanja, spoznaje, želje, doživljaji, i koje se, u komunikacijskom procesu, nanovo stvaraju. Od kada je čovjek nastao, on komunicira. Ne može se ne komunicirati. Komunicira se samom pojavom - neverbalna komunikacija – (govor tijela: dodir, pogled, miris, izraz lica, odijevanje, frizura, pokreti, blizina, osmijeh, plač, pismo), te govorom – verbalna komunikacija - jezik i parajezik (brzina i glasnoća govora, boja glasa i pauze pri govorenju). Parajezik autori svrstavaju u neverbalnu komunikaciju. Pored ove osnovne podjele na verbalnu i neverbalnu komunikaciju, komuniciranje se još dijeli na interpersonalnu (komuniciranje s jednom ili više osoba), intrapersonalnu (komuniciranje sa samim sobom) i interkulturalnu komunikaciju (komuniciranje s pripadnicima drugih kultura). U novije doba se rabe termini kao računalna komunikacija, internet komunikacija, komunikacija masovnih medija, komunikacija sa strojem, komunikacija s okolicom, globalna komunikacija, univerzalna komunikacija, komunikacija na radnom mjestu, strukovna komunikacija etc. Znanost koja se bavi proučavanjem komuniciranja naziva se komunikologija. Da bi se uspješno komuniciralo, moraju se poznavati osnovni modeli komunikacijskog procesa, te ovladati kulturom govora. U tome će nam zasigurno pomoći sljedeća poglavlja.

INTERPERSONALNO KOMUNICIRANJE

Ova slika predstavlja osnovni komunikacijski model. Sastoji se od pošiljatelja poruke (Sender) koji odašilje poruku primatelju poruke (Empfänger). Poruka se prenosi informacijskim kanalom/medijom (Informationskanal/Medium). Ali svaka poruka nosi sa sobom određeni kod (značenje) koje će primatelj poruke dekodirati, kako bi bio u stanju razumjeti poruku i ispravno uspostaviti povratnu informaciju - Feed back. No, sada je bivši primatelj (Empfänger) u poziciji pošiljatelja (Sender) jer i on sam mora kodirati novonastalu/povratnu poruku, kako bi je primatelj (Empfänger), u ovom slučaju (Sender), bio u stanju dekodirati da bi je razumio. Kodirana poruka u sebi nosi verbalne i neverbalne informacije (verbale/nonverbale info). Smetnje/buka (Störung) nastaje pri prijenosu informacija kada primatelj ne primi onakvu vrstu i kvalitetu poruke kakvu je pošiljatelj odašilje, ili misli da ju je takvu odaslao, zbog različite percepcije stvarnosti (tu su zatim jezični i interkulturalni konteksti također bitni). A sav se taj interpersonalni (interkulturalni) komunikacijski proces odvija pod uvjetima danih okvirima određenih situacijskih konteksta (Rahmenbedingungen - Situativer Kontext). Emocionalni izričaji primatelja i pošiljatelja odgovaraju profilu turističkog vodiča (općenito turističkog djelatnika) u kojem smiješak mora biti integralni dio svekolikog turističkog djelovanja. U idućim će raščlanjivanjima čitateljima ovaj osnovni komunikacijski model postati puno shvatljiviji. Pa krenimo.

Etos, patos, logos

Komunikacijsko je djelovanje složen i kontinuiran komunikacijski proces u kojem komunikator pokušava utjecati na komunikacijskog partnera kako bi ovaj prihvatio predložene stavove i obrasce ponašanja. Ako primatelj prihvati pošiljateljevu poruku, to čini zato jer u novim stavovima i ponašanju vidi mogućnost realizacije svojih potreba i interesa. Pošiljatelj prikazuje primatelja kakva ga društvena „nagrada“ očekuje ako preuzme pošiljateljev cilj, te kakve posljedice eventualno može očekivati ako ga ne prihvati. Za Aristotela je bitan koncept vje-

rovanja, etičnosti (etos). Etos je u samom diskursu i donosi uvid u značenje govornika, u njegov integritet i dobru volju. Drugi oblici dokaza su emocionalni poziv (patos) i sam govor, razum (logos). Samo je tako moguće dokazivati istinu. Aristotel u svojoj Vještini retorike upozorava kako govornik mora razmjenjivati misli s neukim i priprostim pukom koji razmišlja i radi na svoj način, te argumente moramo temeljiti na stajalištima koje svi poznaju.

Svađa između Erosa i Eris

Otac retorike Empedoklo je polarnost u dijalogu shvaćao u mitološkom kontekstu dvaju božanstava: Erosa (boga ljubavi) i Eris (boginji prepirke). O tim univerzalnim silama mislio je sljedeće: „Pogubna prepirka održava ravnotežu, usred toga je ljubav, jednaka dužinom i širinom.“ Konfliktnost dijaloških situacija su istaknuli već antički filozofi. Parmenid je držao da sva priroda postoji samo kao retorika (vještina govorenja) i eristika (vještina prepiranja), samo kao dijalektika riječi i pojmova, samo kao borba između ljudi, izvan toga nema ničeg. Gorgije je pak tvrdio da istine uopće nema: bitna je samo umješnost govornika i uvjeravačka moć (koju utjelovljuje Persuazija, boginja uvjeravanja); cilj retorike je vladanje drugima. Tek je Aristotel u svojoj „Vještini retorike“ dokazao valjanost pojmova etos, patos, logos, a naročito ulogu osobnosti. Autentični dijalog je moguć samo u kontekstu komunikativne kompetencije u kojoj svaki komunikativno djelujući subjekt vlada univerzalnim zahtjevima za valjanošću, a njih mora prepoznati i njegov komunikacijski partner. Turistički vodiči ne bi smjeli rabiti eris u svom retoričkom diskursu, jedino eros, koji može upotrijebiti etos, patos i logos. Prepirka s gostom je nepojmljiva za jednog elokventnog turističkog i ugostiteljskog djelatnika. Problema se rješava jedino blagovremenim i objektivnim informiranjem gostiju, te kroz jedan empatični (uživljavanje u ulogu drugog) i simpatični patos - diskurs. Bitno je spomenuti i to da optičko komuniciranje, kontakt očima, ne smije trajati dulje od 2-3 sekunde u komadu, jer se tada osoba s kojom se komunicira počinje osjećati neugodno. Zašto je to tako? Vršena su ispitivanja i sa životinjama, psima. Oni psi koji su se u komadu gledali dulje od 3 sekunde, napali su jedni druge fizički ili seksualno. Tako je i kod ljudi. Dulje od 3 sekunde gledamo samo osobe koje smo spremni napasti fizički, ili nam se te osobe sviđaju seksualno. Ali u normalnoj komunikaciji, poslovnoj, treba optičko komuniciranje pratiti ostave znakove i kretnje neverbalnog komuniciranja (pokazivanja rukom određene znamenitosti ispruženim dlanovima), a poglavito govora, jezika. Ako je uspostavljen kontakt očima s gostom, taj kontakt mora također nešto govoriti, ne smije biti nijem, a poglavito ne smije biti opasan (dulji od 2-3 sekunde).

Simbolično posredovana interakcija

Svako živo biće svojim djelovanjem u stvarnom svijetu razvija odnos prema objektima i okolici. Doživljava predmete i živa bića kao

stvarnost. Kada djeluje na okolicu, raščlanjuje je na djeliće značenja. To je proces simbolizacije u kojemu, po Mead-u, stvaramo za živo biće još neostvarene objekte, objekte koji ne postoje izvan konteksta socijalnih odnosa, unutar kojih se događa proces simbolizacije. Kada živo biće djelić svoje okolice označi kao stablo ili konja i na taj način ga izuzima iz totaliteta okolice, počinje uviđati kako i druga bića djeluju glede spomenutog objekta ili živog bića. Tek unutar tog konteksta može utvrditi njihovu funkciju. Mead je strukturirao JA – identitet iz osobnog – JA i društvenog – JA. Društveno – JA nastaje kada opažamo sami sebe iz perspektive drugih i svjesni smo njihovih identiteta. Osobno – JA je način kako čovjek definira svoje odnose prema drugim osobama u socijalnom procesu. To je, ujedno, i proces suočavanja s očekivanjima drugih, s društvenim htijenjima okolice i društvenim normama – što stvara napetost i konflikte u pojedincu. U suočavanju s mnogim konfliktnim očekivanjima i u procesu internalizacije sukoba, čovjek se oblikuje kao osobnost. Mead je upozoravao na tjelesne dimenzije čovjekova djelovanja, na mimičke i glasovne izričaje organizma. Tako se približio tumačenju „identiteta ličnosti“ koju je kasnije razvila antropologija. Suvremena antropologija utvrđuje da je fizički identitet tijela najvidljiviji i najraspoznatljiviji znak svakog identiteta.

Simbolična rekonstrukcija stvarnosti

Čovjek stvaranjem simbola izaziva u svijesti i apstraktne predodžbe, ona područja stvarnosti koja kao opažajni predmeti uopće ne postoje. Jezik nam nameće svoje modele. Kada govorimo engleski, ne možemo rabiti pravila sintakse njemačkog jezika. Kad se sporazumijevamo izvan obiteljskog kruga, ne služimo se istim izrazima kao unutar obiteljskog kruga. U brojnim prigodama moramo uvažavati standarde pravilnog govora, iako bismo možda radije dali prednost osobnim standardima. O nečemu možemo razgovarati s pojedincima s kojima nismo u neposrednom dodiru. Rezultat tog premošćivanja je sposobnost jezika da dočara različite objekte koji prostorno, vremenski i društveno nisu prisutni. Berger i Luckmann smatraju da su povijesno najvažniji simbolični sustavi takve vrste znanost, religija, filozofija i umjetnost. Na taj način simboličnost i simbolični jezik postaju sastavni dio stvarnosti svakidašnjeg života i općeg razumijevanja te stvarnosti, jer sve svoje dane živimo u svijetu znakova i simbola.

Jezične radnje i društveni kontekst

Habermasov „Svijet života“ je područje intersubjektivnosti međusobnih i skupnih odnosa u kojemu se u interakciji uspostavlja konsenzusno područje. U ponavljajućim interakcijama s okolicom i međusobno, pojedinci se kognitivno i strukturno međusobno usuglašavaju. Tim se interakcijama, u kojima djeluju kao aktivni subjekti, za pojedince na kognitivnoj razini konstituira društvena realnost. Time akumuliraju iskustvo i dobivaju svoje osobno „znanje unaprijed“ ili svoje temeljno

znanje (Hintergrundwissen). To je znanje koje dijelimo svi zbog sličnih iskustava i socijalizacije kada preuzimamo jezik i kulturnu tradiciju u skupnim odnosima. Tako je individualno znanje unaprijed do neke mjere usklađeno s „društvenim fondom znanja“ (Soziale Wissensvorrat).

Komunikacijska praksa

Habermas uvodi uopćeno „okvirno znanje“ (das Horizontwissen) i znanje ovisno o kontekstu (Kontextwissen) u svoj „Svijet života“. Važnu ulogu igra neovisno poznavanje konteksta koji govornik pretpostavlja unutar zajedničkog jezika, iste kulture, sličnog školskog obrazovanja itd. Opće znanje koje se odnosi na situaciju, kao i poznavanje društvenog konteksta, koji ovisi o tematici, moramo razlikovati od temeljnog poznavanja „Svijeta života“ (das Lebenswelthintergrundwissen). Temeljno znanje ima iznimnu stabilnost, te je zato otporno na pritiske problematiziranja slučajnih iskustava. Temeljno se znanje odlikuje totalitarnom moći. „Svijet života“ je totalitet sa svojim glavnim i neodređenim granicama koje neprestano izmiču. Za turističke vodiče je zato bitno poznavati materiju, čitati turističku literaturu, kako bi bili kadri reagirati i u neočekivanim situacijama, te poznavati i ono znanje koje je bilo uskladišteno u temeljnom znanju (Hintergrundwissen) ili okvirnom znanju (Horizontwissen) - kada se stvara jedan novi spoznajni i informacijski diskurs nove kontekstualnosti (Kontextwissen) - u kome će morati reagirati ovisno od predložene situacije, i to ne samo koristeći logos - već, u takvim slučajevima, često više patos i etos, nerijetko i eros

Intersubjektivna i pragmatična razina

Sporazumijevanje pretpostavlja susret dvaju razina komuniciranja: na razini predmeta o kojem se sporazumijevamo i na razini intersubjektivnosti na kojoj se oblikuje sporazum između govornika i slušatelja glede vrste jezične djelatnosti (to može biti organizacijska struktura: posao, škola, obitelj, kavana). Na razini predmeta – pokušavaju provjeriti u kojoj mjeri jezična poruka sadrži zajedničkih iskustava obaju partnera i koliko sam jezik sadrži simbola koji obilježavaju zajednička iskustva. Na razini intersubjektivnosti – pokušava se postići sporazum o pragmatičnoj uporabi poruke. Sporazum je moguć ako partneri imaju nešto zajedničko s obzirom na očekivane spoznaje. Komunikologija posebno proučava nesporazume na intersubjektivnoj razini. Nesporazum nastaje kada komunikacijski partneri izgovoreno različito interpretiraju. To znači da slušatelj ne prepoznaje uporabni smisao poruke govornika.

Informacijsko uvjeravajuća interakcija

Model informacijsko uvjeravajuće interakcije udružuje elemente objektivnog informiranja i model uvjeravanja. Prvi element modela je

informacijsko komuniciranje. Ljudi trebaju informacije kako bi razumjeli događaje u svojoj okolini. Osim toga, informacijsko je komuniciranje neutralno. Ono pomaže razumjeti činjenice i podatke koji su prihvaćeni kao točni. Drugi element je model uvjeravajuće interakcije i aktivne javnosti. Promidžbenik uvijek mora odgovarati na potrebe javnosti tako da ona, prihvaćanjem posredovane poruke, potrebu osjetiti kao svoju. Birač mora osjećati da političar želi zadovoljiti njegove potrebe. Tek tada će birači zadovoljiti potrebe političara tako što će glasovati za njih. Autori modela komunikacijskog uvjeravanja smatraju da je promidžba oblik komuniciranja koji se od uvjeravanja razlikuje u tome što pokušava izazvati odgovor koji podupire željenu namjeru promidžbenika. Uvjeravanje je interakcijsko i pokušava zadovoljiti potrebe obiju strana u komunikaciji – onoga koji uvjerava i onoga koji mora biti uvjeren. Informacijsko se komuniciranje temelji na idealnom modelu komunikacijskog djelovanja i na načelu uzajamnosti komunikacijske interakcije. Slanje informacija bi moralo biti objektivno, nepristrano i moralo bi osigurati razumijevanje činjenica, podataka i ideja.

Prijeteći kaos svijeta i života

Živim svijetom vlada i zakon entropije: svi sustavi u svemiru teže deformaciji, gubljenju vlastitog identiteta, teže tome da iz stanja organizacije prijeđu u stanje kaosa i jednostavnosti. Oni koji nisu u stalnoj komunikacijskoj vezi s okolicom, te s njom ne razmjenjuju informacije, nisu se sposobni prilagođavati dinamičnim promjenama u okolini i svijetu. To poglavito vrijedi za organizacije i društva. Svi oni postaju izloženi zakonu entropije, gubitku informacija, siromašenju misaonog svijeta i stereotipizaciji ponašanja. Negacija entropije je dovođenje informacija iz okoline, uvođenje organizacije, reda i obrazaca ponašanja, a time i stabilnosti sustava. U komunikacijskom procesu entropija donosi gubitak informacija barem u tri navrata:

1. u procesu percepcije okoline i svijeta (kognitivni i afektivni procesi);
2. pri prijenosu informacija od pošiljatelja ka primatelju (komunikacijska buka);
3. kod povratne veze od primatelja do pošiljatelja (kognitivni i afektivni procesi i komunikacijska buka).

Entropiju može izazvati i čovjekova nesposobnost da uvede red u percepciju događaja, ideja, predmeta, okoline. Čovjek nije sposoban realno sagledavati stvarnost. Komunikacijska poruka sadrži kognitivne (spoznajne) i afektive (emocionalne) elemente. Za vrijeme prijenosa informacija ubacuju se tehnički, semantički (značenje riječi) i empatijski (uživljavanje u ulogu drugih) čimbenici buke. (*Vidjeti Osnovni komunikacijski model na početku teksta*). Pri prijenosu informacija nastaje buka, ali može nastati i redundacija (obilje riječi) u kojoj se teško dolazi do ispravne poruke – tek ako se bitno posebno istakne. Još teže je shvatljiv kognitivni i afektivni svijet životinja. Empatijska

buka nastaje u komunikaciji s psom. Kada ne shvatimo njegove signale, njegovu mimiku i kretanje, tada nismo sposobni razumjeti njegov "govor bez riječi".

Strah i borba za opstanak

U opasnim situacijama čovjek zaboravi na moć rasuđivanja, pokrenu se nepoznate energije i unutarnji nagon pokreće urođeni pobuđivački mehanizam obrane. Komuniciranje je nenormalno, mimika izražava napetost i anksioznost, jezična komunikacija je isprekidana, boja glasa promijenjena, govor je reduciran na jednostavne verbalne simbole. Interakcijsko komuniciranje postaje strateška interakcija puna prijetnji. Slično je kada čovjek doživljava konfliktne situacije (skupni konflikti, socijalni neuspjesi, gubitak zaposlenja, smrt u obitelji). Komuniciranje je tada iracionalno, emotivno, ambivalentno (strah i hrabrost), čak i paranoično. Unutarnja je ravnoteža narušena. Tijelo odgovara stresom tako da se priprema na borbu s neprijateljem. Srce zbog straha počinje brže kucati i tjera sve više krvi u mozak i mišiće, disanje se pojačava i daje tijelu više kisika. Tako je tijelo spremno na borbu. Stres ne možemo vrednovati samo negativno, jer se radi o psihosomatskom sukobu unutar čovjeka samog, o konfliktu između straha i hrabrosti. Stresne situacije, dakle, nisu samo rušilačke, nego mogu biti i konstruktivne, mogu stimulirati organizam da uporabi energetske potencijal i poveća spremnost na akciju. S tim u svezi turistički vodiči trebaju koristiti tremu tijekom prezentacije za konačni uspjeh u output-u jer za to imaju sve potrebite uvjete (snažniji dotok krvi u mozak i mišiće, više kisika u tijelu). Takvo stanje tjera organizam na povećanu budnost i učinkovitije djelovanje. Najveći govornici su imali velike treme. Upravo zbog toga što su bili svjesni da taj pojačani rad organizma mogu obratiti u svoju korist - postigli su i tako velike rezultate. Najveća pogubnost za govornike je da nemaju nikakvu tremu. Tad mogu „lupetati“ sve i svašta, bez potrebe za zornom interpretacijom. Tad izgube i svaki kredibilitet kod slušatelja jer slušatelji ne mogu kod govornika osjetiti emociju i životnost predstavljanja (patos, eros).

Stabilnost i dinamična ravnoteža

Svi živi sustavi pokušavaju održavati stabilnost tako da održavaju sustav u dinamičnoj ravnoteži. Svaka neravnoteža prouzrokuje pritiske (stres) i unutarnju napetost u sustavu, a posljedica toga je nestabilnost sustava. Procese uravnoteženja i prilagođavanja reguliraju povratne veze koje povećavaju ili koje smanjuju devijacije. Procese održavanja ravnoteže možemo ustanoviti i u interakciji čovjeka s okolicom. Konfliktne situacije (sukob u skupini, razočaranje, sumnja u norme i vrijednosti) mogu narušiti psihičku, spoznajnu i emocionalnu ravnotežu (kognitivna i afektivna disonanca). Čovjekovo komuniciranje postaje depresivno i nesigurno. Čovjek pokušava unutarnjim (intrapersonalnim komuniciranjem) uspostaviti psihičku ravnotežu i

postići kognitivnu i afektivnu stabilnost. Katkad nastoji unutarnju nestabilnost prikriti vanjskom komunikacijskom stabilnošću.

Integracijska moć jezika

U procesu komunikacijskog djelovanja, tradicionalni teoretičari razlikuju tri dimenzije jezičnih znakova:

1. semantičku - koja proučava odnos između jezičnih znakova i izvan-jezičnih predmeta (osoba, stvari, događaja, stanja, ideja, i dr.) koje ti znakovi označavaju;
2. sintaktičku - koja proučava međusobni odnos znakova;
3. pragmatičnu - koja uspostavlja odnos između znaka i njegova korisnika.

INTERKULTURALNO KOMUNICIRANJE

Svijet budućnosti će vjerojatno određivati međusobni odnosi između osam velikih kultura: zapadna, konfucijevska, japanska, islamska, hinduistička, slavensko - pravoslavna, latinoamerička i afrička. Elementi kulture su osobna i skupna identifikacija s tijelom i gestama, jezik, socijalni odnosi, religija, filozofija, vrijednosti, hrana, načini rekreacije i školovanja, zdravstvo, komunikacijski sustavi, rad i načini upravljanja, transport, politički i gospodarski sustavi.

Pojam kulture se odnosi na slijedeće:

- a. zajednicu populacije koja mora biti brojčano dosta velika da se održava sama, da producira nove generacije članova zajednice;
- b. totalitet skupnog mišljenja, iskustava, uzorke ponašanja i vrijednosti s kojima se njezini članovi identificiraju i komuniciraju;
- c. proces socijalne transmisije mišljenja i ponašanja kroz generacije;
- d. prva čovjekova interakcija u međukulturalnom komuniciranju je tjelesna, pa je izvor i temelj daljnje identifikacije. Svojim tijelom čovjek obznanjuje svoju prisutnost, tijelom semiotički (znakovno) uspostavlja kontakt s partnerom (govor lica, geste, konstitucija i boja tijela, ljepota – spolne i erotične poruke).

Socijalna paradigma i sustavna integracija

Kultura obilježava okvir čovjekova identiteta, Habermasov „Svijet života“. Komuniciranje služi, s funkcionalnog gledišta, tradiciji i obnavljanju znanja iz kulture, s gledišta koordinacije: socijalnoj interakciji, a s gledišta socijalizacije: formiranju identiteta ličnosti. Komponente „Svijeta života“ – kultura, društvo i strukture ličnosti – tvore kompleksne misaone skupove koji međusobno komuniciraju, iako su utjelovljeni u različitim supstratima. U „Svijetu života“ djeluju i institucije. U institucionalni okvir uključeni su normativni, pravno regulirani odnosi tržišta i moći. U tom normativnom kontekstu događaju se i ratni sukobi, građanski ratovi i genocidi. Kulturom Habermas smatra zalihu znanja iz koje sudionici komuniciranja crpe informacije o

predmetu sporazumijevanja. On društvo smatra legitimnim redom na temelju kojega sudionici komuniciranja uspostavljaju svoju pripadnost skupinama i osiguravaju solidarnost. Strukture osobnosti su za njega svi motivi i umijeća koja osposobljavaju subjekt da govori i djeluje i na taj način osigura svoj identitet.

Dominacija velikih kultura

Interkulturalna strateška interakcija ne temelji se na odnosima ravnopravnosti i tolerantnosti, već je oblik komunikacijske i jezične dominacije velikih kultura i etničkih skupina – majorizacija velikih naroda i država. U toj strateškoj interakciji ne postoji uvjeravajuća moć riječi i motivacijska snaga želje za sporazumijevanjem, jer moć i interes jačega diktira sporazum. Sudar dviju kultura pokreće obrambene mehanizme ličnosti, skupine naroda i države, jer se podsvjesno ili svjesno, pa i manipulativno, bude potrebe za očuvanjem kulturnog, nacionalnog, ideološkog i vjerskog identiteta. Isto je i s interpersonalnim dominantnim komuniciranjem, kod kojega je moć komuniciranja pojedinca u izravnoj korelaciji s njegovom moći koju je stekao određenom pozicijom u društvu.

Kulturne prepreke i kulturne dimenzije

Istraživači su odredili šest prepreka:

1. anksioznost (pošiljalac ne zna što ga čeka u novom interakcijskom iskustvu);
2. pretpostavljanje sličnosti umjesto razlika (ako čovjek pretpostavlja da su emocije slične njegovoj kulturi, neće shvatiti sasvim drugi način emocionalnog diskursa);
3. etnocentrizam (negativno ocjenjivanje drugih kultura i shvaćanje vlastite kulture kao superiorne);
4. stereotipi (šablonsko negativno ili pozitivno mišljenje o pojedincima, skupinama ili narodima) i predrasude (iracionalne sumnje ili mržnja prema određenim skupinama, rasama, religijama ili seksualnim orijentacijama);
5. neverbalne interpretacije (znakovi i simboli, kinetičko, taktilno, kemijsko, optičko komuniciranje, tišina, odijevanje, blizina, fizička pojava,
6. para-jezik (jačina govora, boja glasa, brzina govora, pauze u govoru).

Hofstede je odredio pet kulturnih dimenzija:

1. Kolektivizam/individualizam

Društva/kulture kod koji se uspjeh i blagostanje skupine, organizacije i društva stavlja u prednji plan, pa se u takvom kontekstu nalazi i prostor za uspjeh i blagostanje pojedinca, nazivamo kolektivističkim kulturama, dok je obrnuta situacija kod kultura kod kojih se pojedinac, njegov uspjeh i blagostanje stavljaju u prvi plan,

pa se u takvom kontekstu nalazi i prostor za uspjeh i blagostanje skupine, organizacije i društva - takve kulture/društva nazivamo individualističkim.

Zemlje najviše sklone kolektivizmu su Gvatemala, Ekvador, Panama, Venecuela i Kolumbija, a individualizmu SAD, Australija, Velika Britanija.

2. Utjecaj moći

Ova kulturna dimenzija govori o tome kako se u pojedinim kulturama očituje utjecaj moći na vertikalnoj dimenziji, zapravo u kojoj se mjeri moć viših struktura preljeva i raspoređuje na niže, u kontekstu konzultativnog ili autoritativnog procesa odlučivanja.

Zemlje koje predstavljaju najveću koncentraciju moći u rukovođecima su Malezija, Gvatemala, Panama i Filipini, a zemlje koje najviše cijene podjelu prava moći su Austrija, Izrael, Danska, Novi Zeland.

3. Muževnost/ženstvenost

Postoje kulture/društva gdje je primjetan način življenja koji se komparativno može pripisati načinima razmišljanja i djelovanja više ženstvenom ili više muževnom kontekstu, sa svim smjernicama i karakteristikama koje određuju ova dva spola i u svakodnevnim životima. Naravno, imamo i kulture gdje je ovaj odnos izbalansiran. Dimenziju muževnosti najviše karakterizira Japan, pa Italiju, Austriju, Švicarsku, arapske zemlje, Južnu Ameriku, a dimenzija ženstvenosti najviše karakterizira skandinavske zemlje, Njemačku i SAD.

4. Izbjegavanje neizvjesnosti

Postoje zemlje/društva/kultura koje trebaju čvrsto napisana pravila i zahtijevaju samo jednu konačnu istinu, kako bi smanjile neizvjesno i izbjegle neugodnosti. S druge strane imamo zemlje/društva/kulture kojima je neizvjesno sastavni dio života i u nekim čvrstim propisanim pravilima bi se osjećali skućeno i neugodno – oni pribjegavaju stvaranju više istina istovremeno.

Zemlje koje se nalaze visoko na ljestvici kulturnih potreba za izbjegavanjem neizvjesnosti su: Singapur, Jamajka, Danska, Švedska i Hong Kong. U obrnutom su položaju zemlje koje imaju visoku toleranciju za neizvjesno, prihvaćajući ga kao normalnu životnu činjenicu – Grčka, Portugal, Gvatemala, Urugvaj i Singapur.

5. Dugoročna i kratkoročna orijentacija

Zemlje oslonjene više na dugoročnu orijentaciju karakterizira poštovanje autoriteta i tradicije, osjećaj srama zbog nepostizanja rezultata te ustrajnost u postizanju rezultata, dok zemlje s kratkoročnom orijentacijom karakterizira osobna stabilnost, čuvanje obraza, pozdravi i darovi etc. Na vrhu ljestvice ove kulturne dimenzije dugoročne orijentacije nalazi se Kina i azijske zemlje, a na samom dnu Venecuela, Urugvaj, Ujedinjeni Arapski Emirati i Turska.

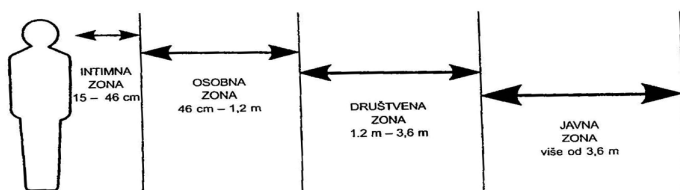
Taktilno komuniciranje

Taktilno komuniciranje je temeljni oblik komuniciranja budući da je koža najveći osjetilni organ i ima najviše receptorskih živčanih končica. Taktilno komuniciranje je elementarna potreba čovjeka, zato ima psihološke i terapijske učinke. Dodiri mogu biti slučajni (u autobusu, kinu, na stadionu). Netko dodirom izražava svoju simboličnu i tjelesnu snagu (snažni stisak ruke, udaranje). Potreba za dodirom raste kada je živo biće depresivno i preplašeno. Komuniciranje je osnovni element socijalnih procesa u društvu, to je uvjet čovjekovog opstanka. Postoji interpersonalno ali i intrapersonalno komuniciranje (komuniciranje sa samim sobom – razna preispitivanja, misli, planovi, opažanja samo-ga sebe). Dodir je najintimniji oblik komuniciranja. Značenje dodira ne proizlazi samo iz samoga njegova tipa, već iz profinjene kombinacije dodira i konteksta okruženja, koje prati pojedinca, a ujedno i iz svake socijalne situacije u kojoj se dodir događa. Istraživači dodira upozoravaju na osnovno pravilo dodirivanja: dodir ne smije biti agresivan ili manipulativan, ne smije psihički utući drugu osobu. Glad kože za dodirom ovisi o kulturi i civilizaciji. Dodir je usko povezan s oblikovanjem osobnog identiteta. Taktilno komuniciranje formira pozitivnu predodžbu o tijelu. Time se poboljšava predodžba o izgledu tijela, jača samo-vrednovanje i ego-identitet. Istraživanja su pokazala da ljudi koji imaju pozitivan odnos u komuniciranju dodirivanjem, istovremeno i govore slobodnije.

Komunikolog Stanley Jones je, na osnovi svojih istraživanja, definirao 18 različitih značenja dodira. Komunikolozi Deethardt i Debbie Hines odredili su 4 tipa taktilnog komuniciranja:

1. Nekonformistički ljudi visokog dodira - neovisni i inicijativni, dominantni i samosvjesni, entuzijastični i energični - odbijaju tradicionalne moralne standarde i norme ponašanja – pokazuju sklonost oponašanja umjetnika;
2. Samosvjesni ljudi visokog dodira - uspješni poslovni ljudi - običan odnos prema tradicionalnim i moralnim standardima i društvenim normama ponašanja;
3. Konzervativni ljudi niskog dodira - manje samostalni - važna im društvena reputacija i pridržavanje normi. Najbolji primjer ovakvih ljudi su državni službenici;
4. Ljudi niskog dodira - stil ponašanja neizrazit - strah od životnih situacija - kroz život idu nezapaženi kao niži činovnici i službenici - povremeno znakovi temperamenta i depresije.

Bazna konstrukcija taktilnog komuniciranja, u poslovnom svijetu, je rukovanje, jer se rukovanjem upoznaje s drugim osobama, a rukovanje je i prvi kontakt upoznavanja s potencijalnim ljubavnim partnerom. S tim u svezi, u idućim redcima ćemo prikazati nekoliko primjera takvih pojava pri taktilnom komuniciranju, od važnosti za posao turističkog vodiča, koje u komunikologiji neverbalnog komuniciranja svrstavamo pod rubriku body language - govor tijela.

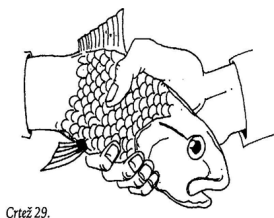

Crtež 9.

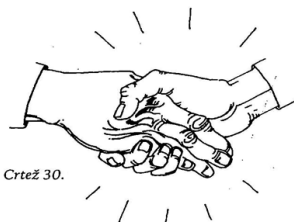
Kao prvo, treba poznavati zone taktilnog komuniciranja, tzv. zone bliskosti, koje se protežu od javne zone, raspona većim od 3,6 m udaljenosti, zatim društvene zone, raspona od 3,6 m do 1,2 m udaljenosti između komunikatora, te osobne zone, raspona 1,2 m udaljenosti do 46 cm, i najzad intimne zone u prostoru od 46 cm do 15 cm udaljenosti od dva komunikacijska partnera.

Intimna zona je rezervirana za ljubavnike, obitelj i bliske prijatelje, a zona od 15 cm je zatvorena intimna zona i u nju se može ući samo fizičkim kontaktom. Osobna zona je razmak koji zauzimamo na domjencima, uredskim proslavama, društvenim događanjima i prijateljskim okupljanjima. Društvena zona je ona čiji razmak održavamo prema strancima, poštaru, nekome tko nam je došao u stan nešto popraviti, novoj osobi na radnom mjestu i prema ljudima koje ne poznajemo dovoljno dobro. Javna zona nam osigurava ugodno osjećanje kad god se obraćamo velikoj skupini ljudi (prezentacije).

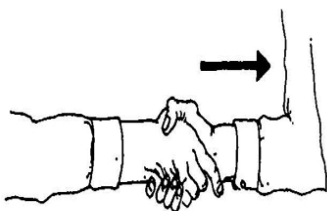
Upoznat ćemo se s nekim situacijama vezanim za rukovanje, koje je iznimno bitno, jer se njime uspostavlja prvi taktilni kontakt s gostom, koji je pored onog vizualnog i retoričkog, i najvažniji. Od toga kako gostu/gošći stisnemo ruku, što kažemo pri tome, kako gledamo u tom momentu, mirišemo ili izgledamo, zavisi i cjelokupni budući naš odnos s tim gostom/gošćom. Pa tako imamo tzv. fenomen „mr-tve ribe“ - crtež 29. To je onaj način rukovanja kad vam netko pruži ruku bez imalo stiska i pokazane afirmativne želje za upoznavanjem. Mnogi to rade i nesvjesno, pa je potrebno poraditi na tome da stisak ruke bude pozitivan i afirmativan. S druge strane, grubi stisak dolazi od strane agresivnih tipova ili onih koji žele vama dominirati - crtež 30. Povlačenje osobe u područje inicijatora, pri rukovanju, može značiti da je osoba koja povlači nesigurna i osjeća se zaštićenom samo u svom osobnom prostoru, ili dolazi iz kulture u kojoj vrijedi uža intimna zona, pa se prema njegovim kriterijima ponaša normalno - crtež 33.

Crtež 29.

Crtež 30.

Crtež 33.

Upoznat ćemo se s govorom tijela koji je poželjan i nepoželjan za turističke vodiče.

Nepoželjni govori tijela bi bili sljedeći:

Kad je glava spuštена, to upućuje da je raspoloženje negativno i čak osuđujuće – crtež 95.

Govorom tijela na crtežu 44 služe se kraljevske obitelji, policajci, školski upravitelji i sl. i ovaj položaj tijela upućuje na nadmoć i sigurnost. Jest da turistički vodiči trebaju biti sigurni u ono što govore i kako se ponašaju, ali ovakav položaj treba izbjegavati - jer kod turista izaziva zazor i stavljanje u podčinjeni položaj.

Isto vrijedi i za crtež 96 koji upućuje na nadmoć i aroganciju, a ovaj govor tijela je tipičan za menadžere, odvjetnike, bankare, sa značenjem „imam ja sve odgovore“ ili „možda ćete jednom biti pametni kao ja sada“.

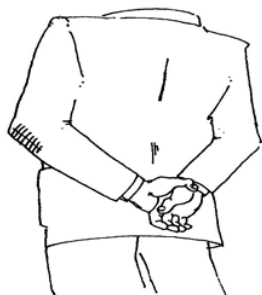
Crtež 172 ide još jedan korak dalje i na njemu se razaznaju ne više samo kretnje nadmoći, kao u prijašnjim crtežima, nego i znakovi agresije, što je nepojmljivo sa strukom jednog turističkog i ugostiteljskog djelatnika.

Crtež 84 također nije svojstven turističkim vodičima jer predstavlja odbojni i hladni položaj tijela prema sugovorniku - prekrížene ruke i noge - veći odmak od sugovornika.

Crtež 50, ruke u džepovima označava govor tijela manekenki i manekena na modnim pistama, koji ne mare za goste, već se oko njih „okreće sav svijet“. Jedan turistički vodič mora izbjegavati ovaj vid neverbalnog govora, jer je kod njega sasvim obratno: oko gosta se „okreće sav turistički svijet“ i gost je u središtu pozornosti .

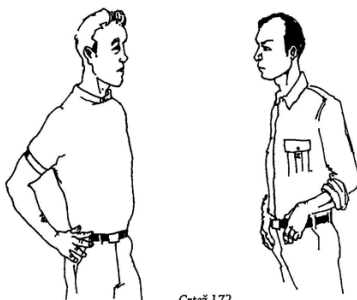
Crtež 95.

Crtež 44.

Crtež 96.

Crtež 172.

Crtež 84.

Crtež 50.

Položaji tijela koje bi bili poželjni za turističke vodiče bi bili sljedeći:

Crtežom 93 osoba odražava svoj neutralni i objektivni stav spram teme o kojoj se raspravlja. Kad se glava nagne u stranu, to upućuje na pobuđeno zanimanje - crtež 94 - što kod turista ima pozitivan odjek da se turistički vodič zanima za njihove potrebe, želje, rješavanje problema.

Crtež 93..

Crtež 94..

Crtež 16.

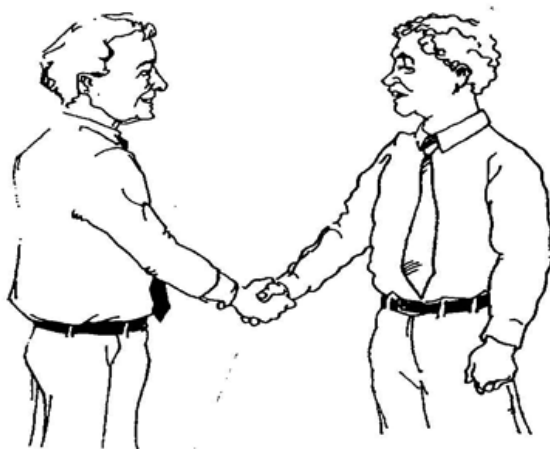

Crtež 85.

Crtež 16 predstavlja otvorenost i iskrenost govornika – raširenih ruka i otvorenih dlanova – nema ništa u rukavicama (nasuprot prekrivenih ruku i nogu iz prijašnjih crteža). U ovakvom stavu bi turistički vodiči najčešće trebali prezentirati svoje ideje i priče turistima.

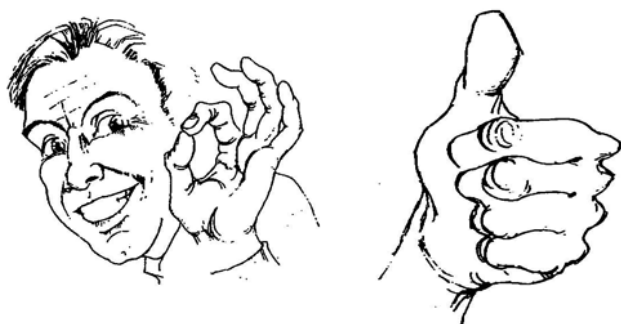
Crtež 85 to još očitije prikazuje gdje se vidi jedna afirmativna i pozitivna interakcija između dvije osobe koje komuniciraju. Pored naratora i prezentatora, turistički vodiči moraju poznavati i osnove interakcijske komunikološke sfere, gdje je potrebno saslušati gosta, uvažiti njegove potrebe i želje, te ih u jednoj otvorenoj interakciji (dijalogu, razgovoru) realizirati na obostrano zadovoljstvo.

Crtež 12 nadalje predstavlja istinsko i pravilno rukovanje dviju osoba (a ne kao u primjeru koje smo imali u prethodnom tekstu, gdje smo upoznali najčešće pogreške pri rukovanju).

Crtež 12.

Kontroverzni govor tijela – različito značenje u različitim kulturama

Crtež 2.

Crtež 2 u zemljama engleskog govornog područja ima značenje „OK“, dok u Francuskoj znači „ništa“, a u Japanu „novac“, dok se u nekim mediteranskim zemljama tim znakom označava muškarac homoseksualac.

Crtež 3 označava u zemljama engleskog govornog područja znak „sve je u redu“ ili znak autostopera za zaustavljanjem automobila, dok u Grčkoj isti znak znači „puna mi je kapa svega“, pa možete zamisliti dvojbu australskog stopera kad uzdigne palac u Grčkoj (Allan Pease).

Crtež 4 u Velikoj Britaniji, Novom Zelandu i Australiji znači „Evo ti“. Tek je Churchill popularizirao dva prsta sa znakom pobjede u Drugom svjetskom ratu, ali s dlanom prema naprijed. No, ovako okrenut dlan, kao na slici, ima potpuno drukčije značenje od „victory“, i to ostali kontinentalci ne bi razumjeli. Kada bi jedan Englez gornjim znakom htio poručiti nekom Nijemcu da mu ga je puna kapa, ovaj bi se vjerojatno čudio o kakvoj to pobjedi sad misli taj Englez.

Crtež 4.

Literatura

1. Mario Plenković, Poslovna komunikologija, Alineja, Zagreb, 1991
2. Allan Pease, Govor tijela, Zagreb, AGM, 2002
3. E. Goffman, Behavior in Public places, Free Press, Illinois, 1963
4. M. Argyle, The Psychology of Interpersonal Behaviour
5. Howard Giles: Interpersonale Akkommodation in der vokalen Kommunikation, Scherer, Klaus R., 1982.
6. Christine Cauchon, Self – Talk, Psychology Today, 2004
7. G. Witzany, Applied Biosemiotics: Fungal Communication, Biosemiotics in Transdisciplinary Contexts, Helsinki, pp 295-301, 2007.
8. Juergen Habermas, Wahrheit und Rechtfertigung, Philosophische Amsaetze Frankfurt am Main, 2004
9. Juergen Habermas, Diskurstheoretische Reformulierung des klassischen Vernunftrechts, Kritische Justiz 27, 1994, 461 ff
10. George Herbert Mead, The Philosophy of the Act, University of Chicago Press, 1938

SUVREMENI NAČINI PREZENTIRANJA TURISTIČKIH VREDNOTA I KULTURA KOMUNICIRANJA

Turistički vodiči u svome radu moraju zadovoljiti trojaku ulogu. Prije svega, oni su informatori i savjetnici turistima. Sukladno tome dužni su im pružiti temeljne informacije o destinaciji u kojoj borave, te im olakšati snalaženje u novom okruženju i boravak učiniti što jednostavnijim, zanimljivijim i ljepšim. Istodobno, oni su glasnogovornici, odnosno istureni predstavnici svoga kraja, regije ili države, čija je zadaća na kvalitetan i zanimljiv način prezentirati određenu destinaciju te pomoći gostima – ne samo da upoznaju i razumiju domaću kulturu, ponudu, ljude i običaje – već da ih i zavole. Nerijetko su i turistički pratitelji skupinama iz vlastite države na putu u inozemstvo, kada se od njih očekuje da pokažu iznimno poznavanje inozemnih destinacija te ih pokušaju približiti i objasniti lokalnoj kulturi i mentalitetu a putovanje učiniti jednostavnijim i ugodnijim.

Uspješan turistički vodič današnjice, dakle, nije samo informator, čiji se rad zasniva na jednosmjernoj komunikaciji. On je komunikator, koji govori i osluškuje, informira i educira, savjetuje i šarmira, upućuje i potiče... On svoju komunikaciju i sadržaje prilagođava svijetu primatelja poruke te se tako drukčije obraća Japancima, drukčije Amerikancima a potpuno drukčije gostima iz regije. On informacije i priče koje ih prate nastoji uklopiti u širi kontekst, te ih prezentira sukladno percepciji svoje publike, kako bi ih što kvalitetnije „uvukao“ u doma-

ću stvarnost. Za taj izazov potrebno je izvrsno poznavanje vlastitih vrednota, bilo da je riječ o povijesti, kulturi, narodnim običajima ili karakternim crtama ljudi. Uz to je potrebno izvrsno poznavanje jezika, kako vlastitog, tako i stranog, te na koncu poznavanje kulture i načina života turista kojima se obraća.

Uspješan turistički vodič može utjecati na promjenu percepcije i razbijanje predrasuda o određenom kraju, može potaknuti veću potrošnju te kupnju proizvoda i suvenira a istodobno njegove priče i informacije mogu naći trajno mjesto u memorijama i uspomenama gostiju, koje će ih trajno vezati uz određena mjesta. A da bi to postigao, turistički vodič – uz temeljno obrazovanje i izvrsne komunikacijske vještine, mora znati i kako prezentirati vlastite turističke vrednote te kako suhoparne činjenice pretvoriti u lako pamtljive i atraktivne priče.

Moć simbola

Simboli i priče su temeljni pojmovi kad je riječ o načinima prezentiranja turističkih vrednota. Poznato je da turisti tijekom posjeta novim krajevima očekuju nešto drukčije i izvorno. Žele doživjeti emocije, utažiti žeđ za upoznavanjem novih kultura, običaja i krajeva. Priželjkuju inspiraciju! Naime, u bogatim društvima sve su funkcionalne potrebe čovjeka uglavnom zadovoljene. Ljudi kroz putovanja i nova iskustva traže rješenje za svoje emocionalne potrebe... Ljudi tragaju za novim, nepoznatim, drukčijim... Traže mitove, kultove, vjeru, zanimljivosti, prošlost, budućnost, priče...

S druge strane svaki kraj je zanimljiv i sve to može ponuditi, ako ga predstavimo u pravom svjetlu! Priče i emocije postoje ali su možda još neartikulirane. Prisutne su u raznim oblicima – mitovima, uspomenama, snovima, spomenicima, očekivanjima, potrebama, htijenjima... Potrebno ih je uobličiti, ispričati i povezati s emocijama primatelja! To je zadaća svih turističkih djelatnika, te čelnih ljudi gradova, županija i države ali na poseban način i turističkih vodiča.

Simboli su svuda oko nas – mitovi, stereotipi, spomenici, povijesni velikani, grbovi i zastave, arhitektonska djela... Svi oni u sebi kriju priče, koje su uvijek prihvatljivije i ušima draže od sustavnih analiza i povijesnih fakata. Te priče se lako pamte, prenose na nove generacije i svjedoče o nama, našoj prošlosti, iskustvima, težnjama, strahovima, stremljenjima, dobrim i lošim potezima... U njima se prepoznajemo i dajemo im – svjesno ili nesvjesno – određene uloge u našim životima.

John Street kaže da mediji dok izvještavaju, u biti pripovijedaju priče. Oni ne zrcale same događaje ili upiru teleskop u njih. Masovni mediji ne «pokrivaju» jednostavno vidljive događaje i izvještavaju o činjenicama: oni ih animiraju, pretvarajući ih u priče sa zapletima i glumcima.¹ Oni opisuju težnje, suparništva i paktove, ljudske slabosti i jakosti. S tim je povezan i pojam «ukviravanja» ili «okvira», kojeg Robert Entman po-

1 John STREET: *Masovni mediji, politika i demokracija*, Politička misao, Zagreb, 2003., str. 33.

jašnjava riječima «Okvir djeluje tako da odabire i ističe jedna, a prikriva druga obilježja stvarnosti, na način koji kazuje dosljednu priču o problemima, njihovim uzrocima, moralnim implikacijama i rješenjima».² Okvir svoje učinke postiže različitim tehnikama poput metafora, povijesnih primjera, slogana, opisa i slika, koji djeluju kao «sredstvo rasuđivanja» koja nude pregled uzroka, učinaka i načela koji animiraju priču. Iako tzv. okvir nema ništa zajedničko s pristranošću jer «podrazumijeva niz stajališta» on nas ipak fokusira na pojedine segmente, usmjerava i formira naše mišljenje, pa tako znamo što je «IN» a što «OUT», što je pozitivno a što negativno, što je *cool* a što zaostalo itd.

S druge strane, istraživanja pokazuju kako sve više postajemo vizualna bića (opčinjena slikom) i da nam se, pod utjecajem televizije i filma, smanjuje moć percepcije i primanja podataka. Više nemamo živaca, ni vremena ozbiljnije analizirati činjenice i pomno istraživati događaje. Prihvaćamo ih onako kako nam ih drugi plasiraju i pakiraju. Postali smo dio fiktivne stvarnosti. Ne samo promatrači već i sudionici.

Stoga, ako želimo «nametnuti» svoje činjenice, poglede i istine, kao proaktivni subjekti, moramo ih prilagoditi tom novom načinu izričaja, odnosno pretvoriti u priče i simbole. Ili ako simboli već postoje, moramo im pridružiti priče koje će morati biti dovoljno atraktivne da bi zaživjele u zbilji, koju nam svakodnevno konstruiraju moderni mediji.

Identiteti naroda, regija i država

Identitet i imidž neke zemlje, regije ili naroda u praksi se sve češće svode na simbole pa i stereotipe, pa tako kad čujemo za koridu ili flamenco pomislimo na «temperamentnu» Španjolsku, kad vidimo tulipan ili klompu pomislimo na «uređenu» Nizozemsku, blagdan svetog Patrika podsjeća nas na pivo i «zelenu» Irsku, kad jedemo tjesteninu ili pizzu obično nam je u mislima barem dijelom i «simpatična» Italija... Obično o svakoj od tih zemalja imamo jasnu sliku, imamo mišljenje o tamošnjim ljudima iako možda tamo uopće nismo bili. Informacije o njima primili smo različitim komunikacijskim kanalima – od razglednica i medija do posjeta ili susreta s građanima tih zemalja. One mogu odgovarati realnosti ali i ne moraju! Nisu svi Škoti škrti, ne nose kilt i ne sviraju svi gajde. Isto tako nisu svi Švicarci bankari i ne provode vrijeme jodlajući po tamošnjim planinama. Stanovnici Beča zasigurno imaju drugog posla osim plesanja bečkog valcera. Međutim to je nešto po čemu su oni prepoznatljivi u drugim zemljama i što na razini asocijacije većemo uz njih a na što su oni ponosni.³

Nameće nam se pitanje, što bi onda bili simboli identiteta Bosne i Hercegovine, odnosno njezinih regija. Što je to na što smo ponosni i što radosno predstavljamo našim gostima i svijetu? Drugim riječima – imamo li mi simbole koji će se nositi s drugima u globalnoj utrci i nadmetanju simbola i priča?

2 Ibid, str. 34.

3 Božo SKOKO: *Hrvatska – identitet, image i promocija*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.

Odgovore na ta i slična pitanja vezana uz nacionalne i regionalne identitete možemo prije svega tražiti u svjesnosti samih sebe i svoga postojanja, ponosu na ono svoje, domaće, izvorno i autentično. To je ono što pokazujemo drugima i ono što je prvorazredno i izvorno; po čemu nas drugi prepoznaju. To je ono nešto što drugi nemaju. To je zapravo naš identitet. Međutim, istinsko je pitanje – kako prodati drugima barem dio tog identiteta?

U modernom društvu koje je zasuto tisućama informacijama svake sekunde, teško je detaljnije proučavati te posebnosti ili ih prezentirati u njihovoj cjelovitosti. Upravo zbog toga se često svode na simbole. Budući da sami kreiramo svoj identitet, logično je da kreiramo i vlastite simbole ili barem stvaramo preduvjete za njihovo nastajanje.

Kreiranje identiteta usko je povezano sa svijеšću o nama samima, odnosno razini poznavanja vlastitih snaga i nedostataka, te odnosu prema vlastitim vrijednostima i potencijalima. A ono je prilično nemarno. Različita istraživanja pokazuju kako smo se proteklih desetljeća više divili onome što je dolazilo iz inozemstva, a podcjenjivali smo ono što je bilo naše. Posljednjih godina ponovno jača osjećaj za vlastitu tradiciju i vrijednosti. To je nužno povezati s osjećajem nacionalnog ponosa ali i potrebom stvaranja kvalitete, bez koje nema uspjeha u turističkoj ponudi.

Stvaranje „izvoznog“ identiteta i važnost nacionalnog ponosa

Novi bosanskohercegovački identitet i identiteti njezina tri naroda, koje prezentiramo gostima trebaju biti živući, ukorijenjeni u narodu, njihovim razmišljanjima, pamćenjima, nadama i vrijednostima. Dakle oni ne smiju sadržavati samo nametnute vrijednosti i podatke iz povijesnih udžbenika i tradicijskih običaja već više od ostalog, vrijednosti koje se žive i koje se mogu osjetiti, doživjeti na terenu, pretvoriti u suvenire, proizvode... Tek tako će ih građani moći prihvatiti kao potpuno svoje i uspješno prezentirati drugima. Naime, paralelno sa svojevrsnim osvještavanjem za vlastite korijene i vrijednosti treba razvijati i svojevrsni «izvozni» *identitet*, kojim ćemo se predstaviti svijetu. To je ono što iz cjelokupne baštine kao dobro, izvorno, prepoznatljivo i privlačno možemo ponuditi i čime se možemo pohvaliti, a što će istodobno biti atraktivno gostima.

Bosna i Hercegovina u komunikaciji prema svijetu, posebice prema Europi, može istaknuti puno toga što će biti prepoznato kao jedinstveno i vrijedno i čime će moći jednog dana obogatiti Europsku uniju. To su: prirodne ljepote i prirodne raznolikosti, bogata povijesna baština, jedinstven stil i način života, zanimljiva gastronomska ponuda, susret dviju velikih religija i tri kulture... Svaki kraj ima i mnogobrojne velike, kulturne, vjerske i druge manifestacije i sl. Prepoznavanjem, otkrivanjem i prezentiranjem tih simbola i vrijednosti zadovoljavamo potrebe turista te istodobno pridonosimo jačanju vlastitog identiteta i utječemo na poboljšanje našeg imidža.

Naime, poznato je kako turizam, uz finansijske dobrobiti, potiče i promovira razvoj nacionalnog, odnosno regionalnog identiteta. Kao prilog tome svjedoči i obraćanje glavnog tajnika WTO-a Francesca Frangiallija, u prigodi obilježavanja Svjetskog dana turizma 2006. Pod sloganom „Turizam obogaćuje“ poručio je svijetu: razvijajte tradicionalne vrijednosti jer vas one čine posebnima, a samim time i turistički privlačnima. Naime, razvojem svake pojedine djelatnosti u svrhu turizma otvaraju se nove mogućnosti obogaćenja ponude, a tu spada i razvoj zaboravljenih kultura, lokalnih običaja, odnosno svega što može biti povezano s turizmom i od čije se zarade dalje može ulagati u muzeje, spomenike, nacionalne parkove, zračne luke, ceste i svu potrebnu infrastrukturu. Osim toga, turizam uvelike obogaćuje i socijalnu strukturu. U Meksiku danas ljudi opet uče izrađivati svoje tradicionalne proizvode, žene u srednjoj Aziji nanovo tkaju sagove kakve su koristili njihovi preci, a u argentinskim pampasima okupljaju se folklorne skupine kako bi turistima pokazale svoje drevne plesove. Ribari u Maleziji koji su s vremenom preselili u grad ponovno se vraćaju u ruralna područja kako bi turistima pokazali tradicionalne načine ribarenja te lokalne restorane i resorte opskrbili ribom. Turizam, kao što vidimo, donosi višestruke koristi – dok jednim omogućuje razvoj, drugima daje mogućnost upoznavanja s brojnim narodima i kulturama te budi želju za daljnjim putovanjima. S jačanjem svijesti da je turizam sve oko nas te da se i dalje trebaju razvijati tradicionalne vrijednosti, koje krije svaka regija, turizam će postati još snažniji – zaključuje glavni tajnik WTO-a u svojoj poruci.⁴

Kako „turizam obogaćuje“ teza je koja se već dugo provlači kroz turističke institucije, a WTO je još 2004. započeo s istoimenom kampanjom, koja je urodila plodom u mnogobrojnim zemljama. Zahvaljujući upravo turizmu, mnoge su zemlje skinute s neslavnog popisa najsiromašnijih zemalja svijeta, a to su postigle tako što su u siromašnu i nekonkurentnu turističku ponudu počele uvrštavati svoje specifične tradicionalne vrijednosti te su zbog njih i postale atraktivne.

Dakle, kvalitetan identitet a zatim i image ćemo stvoriti te ujedno zaraditi, prvo ako postanemo svjesni vlastitih vrijednosti i drugo, ako sve razine domaće i inozemne javnosti na popularan način (kroz priče i simbole) opskrbimo dovoljnim brojem informacija o svim sferama života – od povijesti, politike i kulture do subkulture i zabave. Time ćemo ukloniti neznanje koje ustupa mjesto glasinama, stereotipima i sl., uklonit ćemo dezinformacije i približiti istinske vrijednosti vlastite zemlje nama samima a onda i inozemnoj javnosti, pri čemu zadovoljni turisti mogu postati naši glasnogovornici. U kvalitetnoj turističkoj ponudi, prezentiranje prati i „materijalizacija“ takvog identiteta kroz gastronomiju, smještajne kapacitete i sl. u kojima se zrcali duh kraja i njegova identiteta.

Pri stvaranju tzv. izvoznog identiteta, odnosno identiteta koji ćemo na materijalan i priopćiv način ponuditi turistima, značajnu ulogu igra samosvijest te nacionalni ponos. S tim u svezi valja se prisjetiti

stare narodne mudrosti koja tvrdi «Ako se sam ne cijeniš, neće te ni drugi cijeniti». Misliti dobro o svojoj zemlji ili kraju ne znači pretjerivati u ocjeni njihovih mogućnosti, dosega i značenja. Dakle, naša se nova svijest mora definirati kao nacionalni ponos, kao uvjerenje da smo jednaki sa svim ostalim nacijama u Europi i svijetu. To, dakako, ne znači kako bismo sada trebali nerazumno odbacivati sve što dolazi od drugih. Naprotiv, naš razvoj, kao i razvoj drugih nacija, i nadalje će se sastojati u tome da prihvaćamo sve vrijednosti koje nam dolaze od drugih i da se na taj način integriramo u širu međunarodnu zajednicu, ali je isto toliko jasno da to moramo činiti bez podcjenjivanja svojega, dakle s punom svijesću o tome koliko i sami vrijedimo.⁵

Prema tome, da bi turistički vodiči bili dobri reprezentanti svoje države, oni se moraju kvalitetno informirati i «formirati». To se može postići cijeloživotnom edukacijom, praćenjem realnosti na terenu, ali i poticanjem promjena među ljudima... Važan je i rad na promjeni određenih stajališta i svjetonazora pa i mentaliteta.

Kako «pakirati» i «prodati» povijest?

O povijesti drugih naroda učimo kroz spretno i simpatično sročene priče i simbole. Upoznajemo njihovu prošlost kroz filmove, knjige, anegdote, povijesne spomenike, velikane... Zahvaljujući često dobrom «pakiranju», čak nam i mračne činjenice iz njihove povijesti postaju drukčije, bliže, normalnije... Povijest nam pritom govori kako je gotovo svaki narod tijekom povijesti imao svijetlih i tamnih trenutaka, uspona i padova, pogrešaka i uspjeha... Međutim, imidž nekih naroda trajno je opterećen njihovom prošlošću a neki narodi su čak i negativnosti uspjeli neutralizirati. Pritom je razumljivo da negativne strane povijesti treba priznati, te jasno reći na što smo kao narodi ponosni, a na što nismo.

Noam Chomsky koji u svojim djelima i istupima nastoji razotkriti propagandu u našoj političkoj svakodnevnici, u eseju *Proizvodnja pristanka*⁶, govori o svojevrsnim krivotvorenjima, odnosno prilagodbi američke povijesti modernom tržišnom komuniciranju. Navodi primjer jednog američkog nacionalnog parka u kojem na spomeniku piše «Ovdje leži Indijanka, Wampanoang, čija su obitelj i pleme dali sebe i svoj imetak da bi ova veličanstvena nacija mogla nastati» te tumači što se zapravo krije iza jednog takvog tumačenja. «Naravno, nije prikladno reći da su urođenici žrvovali sebe i svoju zemlju za tako plemenitu svrhu. Točnije je da su bili poklani, desetkovani i rastjerani u jednome od najvećih genocida u ljudskoj povijesti. Trenutne procjene govore da je u vrijeme Kolumbova otkrića u Latinskoj Americi moglo biti oko dvadeset milijuna Indijanaca plus još dvanaest do petnaest milijuna sjeverno od Rio Granda.» Istina, dakle, u potpunosti nije zatajena ali nije jasno niti rečena! Chomsky nadalje navodi mnogobrojne primjere iz američke

5 Pavao NOVOSEL: Europa 92. i Hrvatska 91., *Novinarstvo i Europa* 92., Alinea, Zagreb, 1991. str. 28.

6 Noam CHOMSKY: *Mediji, propaganda, sistem, Što čitaš?*, Zagreb, 2002., str. 20.

suvremene povijesti gdje su od svoje odgovornosti za «zločine» i nedemokratske postupke učinili svojevrсна herojska djela za opće dobro, te se ona kao takva, zahvaljujući propagandi, i prihvaćaju u široj javnosti. To svakako nije preporuka za bosanskohercegovačku stvarnost, ali primjer jasno govori o načinima prezentiranja povijesti u suvremenom svijetu. Povijest se dakle pretlače u priče i simbole te se popularizira kroz aktualni kontekst.

Mnogobrojni autori se bave pitanjem treba li se uopće baviti poviješću, smatrajući povijest naroda na Balkanu opterećenjem i preprekom za međusobno razumijevanje. Naprotiv, posebna i zajednička povijest tri naroda u Bosni i Hercegovini nacionalno je bogatstvo, koje se zrcali u mnogobrojnim pričama i legendama, pri čemu jedna ne bi smjela isključivati drugu, već nadopunjavati. Međutim, u globalnoj javnosti proteklo desetljeće ta se povijest vrlo često svodila na stereotipe ili zlorabila za dnevopolitičke svrhe. Dapače, kad je u pitanju povijest malih naroda treba imati u vidu kako je uobičajeno da se pripadnici velikih zemalja i ne trude upoznati njihov sadržaj već obično «usputno» prihvaćaju stereotipe. O tome posprdno svjedoči i Alain Finkelkraut devedesetih godina prošlog stoljeća. *«Za Francuza, bio on istraživač ili intelektualac, Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Bosna i Hercegovina ne postoje više do li baltičke zemlje prije 1990. godine. Mi, pripadnici velikih nacija, o povijesnim smo pitanjima odgajani uz pomoć dječjih slikovnica. Prema našem viđenju svijeta, male su nacije s ruba Europe folklorni i pomalo smiješni entiteti, i oni planetu uopće nisu potrebni. Uostalom poslovi su se odvajkada vodili bez njih. Odatle i naša nevjerica i gađenje, kada te male žabe hoće biti velike kao mi volovi.»*⁷

Imajući u vidu te prevladavajuće stereotipe, turističkim vodičima se nameće dodatna zadaća – kvalitetno vrednovati i slikovito prezentirati vlastitu povijest, odnosno zaintrigirati svijet za povijesna zbivanja na našim područjima. Pritom je važno povijest prezentirati – ne kao opterećenje i uzrok nedavnih sukoba – već kao doprinos malih naroda globalnom svijetu.

Na koncu, ne postoji narod čija povijest ne obiluje zanimljivim pričama i legendama, kojima se treba ponositi i koje treba prezentirati te čiji hod kroz stoljeća neće zaintrigirati suvremeni svijet. To se postiže u nekoliko koraka. Najprije, davanjem temeljnih informacija i svojevršnom vizualizacijom tih razdoblja. Potom bi trebao uslijediti proces svojevršne «popularizacije» pojedinih segmenata tog naslijeđa kroz atraktivne priče i simbole, s kojima bi se gosti mogli poistovjetiti. I na koncu nužno je „oživotvorenje“ i „materijalizacija“ povijesti kroz suvenire, muzeje, filmove i sl.

7 Alain FINKIELKRAUT: *Kako se to može biti Hrvat?*, Ceres, Zagreb, 1992., str. 34.

Kako uspješno komunicirati s turistima?⁸

Jedna izreka kaže kako se čovjek može naći potpuno sam u samo dvije životne situacije: neposredno prije nego što umre, i neposredno prije nego mora održati govor. Postoje mnogobrojne izreke koje govore o ljudskom strahu od govora i javnih nastupa pred publikom. To se posebno odnosi na turističke vodiče, od kojih se obično mnogo očekuje, a prije svega da budu puni informacija, da ih zanimljivo, jasno i glasno prezentiraju te pritom budu ljubazni i susretljivi. Stari su Grci govorili: tko ustaje iz mnoštva i stupa na podij, taj se sam uzdiže nad tu masu i za to treba imati opravdanje. Dakle, tko želi govoriti i biti saslušan taj mora imati sposobnosti dobrog govornika, koji će privući i zadržati pozornost te izazvati simpatije slušatelja, zadobiti njihovo povjerenje i potaknuti ih na akciju. Naravno to nije lako! Treba znati pripremiti govor, svladati nervozu, koristiti se bilješkama, ne biti dosadan, znati što s rukama, prigodno se odjenuti, ostaviti dobar dojam... Na sreću – ma kako to izgledalo teško – sve se to jednostavno može naučiti. Naime, iako dobar nastup uvelike ovisi o osobnosti govornika, stari su Grci ipak bili u pravu – pjesnik se rađa a govornikom se postaje!

Ako želimo nekoga uvjeriti u ono što govorimo, moramo i sami biti u to uvjereni. Pozitivan stav prema životu i ljudima s kojima se susrećemo proizlazi samo iz pozitivnog stava prema sebi samome a pozitivan stav je bitna pretpostavka dobrog govora jer govor nije školsko predavanje već uvijek dijalog sa slušateljima. Jedna od glavnih pretpostavki da nam drugi vjeruju jest da smo im ponajprije simpatični a potom da u njihovim očima imamo kredibilitet za ono o čemu govorimo. Čak i ako nemamo kredibiliteta, to možemo nadomjestiti šarmom i kvalitetnim nastupom. Nije dakle u pitanju moć i vlast, nego je to pitanje osobnog stava i ljubavi prema ljudima, što oni itekako osjećaju u našem odnosu prema njima. Prema različitim istraživanjima poslovni uspjeh ovisi 35% o stručnosti a ostalih 65% o sposobnosti da s drugima uspostavimo pozitivan odnos.

Često čujemo kako je najvažniji prvi dojam. Ta je uzrečica potkrijepljena mnogobrojnim istraživanjima, koja su dokazala da slušatelj u svojoj glavi stvori pozitivnu ili negativnu predodžbu o sugovorniku već između 7 i 30 sekundi i kasnije tu stvorenu sliku vrlo teško mijenja. Obično se pritom kaže kako kad iziđete pred publiku, jedna trećina njih vam je naklonjena, druga trećina vas smatra antipatičnim ili nekompetentnim a preostala trećina nema ama baš nikakva stajališta o vama. Cilj je govornika privući na svoju stranu one neodlučne i povećati naklonost onih s kojima već "postoji kemija".

Kako biste uspostavili dobar odnos sa sugovornicima, odnosno slušateljima te kako biste im bili simpatični, mora se vidjeti da «vladate situacijom» a da biste vladali situacijom morate najprije razbiti strah od nastupa. Činjenica je da svi oni koji nastupaju osjećaju strah. Doduše neki više a neki manje. Razlika između dobrih i loših govorni-

8

Prema: Božo SKOKO: *Priručnik za razumijevanje odnosa s javnošću*, Milenium promocija, Zagreb, 2006., 237.

ka je u tomu što dobri govornici znaju da je to prirodno i pripreme se dovoljno dobro kako bi bili sigurni da će upravljati situacijom i neće se izgubiti za vrijeme govora. Loši govornici smatraju da nema razloga strahu i rijetko se pripremaju misleći kako je kratki govor jednostavna stvar. Naprotiv, vrijedi pravilo da što je kraći govor to je bitnija priprema. Jasno, ako se govori o poznatoj temi strah i trema će biti manji nego ako se govoriti o nepoznatoj temi.

Ako želimo izbjeći strah, moramo: dobro se pripremiti u pogledu dotične teme, poznavati publiku, prihvatiti tremu kao normalan znak da posao shvaćamo ozbiljno, pričekati da se publika smiri, pozitivno gledati na slušatelje i njihove namjere i znati da nas slušatelji vole i da im male nespretnosti mogu biti simpatične.

Pritom, važno je znati da publika samo ne sluša već i gleda i osjeća. Točnije rečeno, publika javni nastup percipira na 3 razine: glasovnoj (*vokal, zvuk i boja glasa, brzina govora, glasovne stanke...*), vizualnoj (*pojavnost, izgled, odjeća, držanje tijela, izraz lica...*) i verbalnoj (*čisti sadržaj poruke*). Utjecaj pojedinih razina percepcije na ishod komunikacije izgleda ovako: VIZUALNA – 55 %, GLASOVNA – 38 % a VERBALNA – 7 %. Ti podaci pokazuju da publika najviše gleda, odnosno usmjerava svoju pozornost na našu neverbalnu komunikaciju, izgled i stil odijevanja, zatim sluša boju našeg glasa, odnosno našu artikulaciju i stil izražavanja. Tek manji dio njihove percepcije otpada na čisti sadržaj naše poruke. Iako bi se iz toga moglo zaključiti kako bi onda bilo poželjnije upisati sat glume nego napisati dobar govor, javni nastup je puno kompleksniji. Tako ipak neverbalna komunikacija bez sadržaja ne može dugo držati slušatelje u zanosu.

Tehnike javnog nastupa

Kako biste bili sigurni da će vaš nastup uspjeti, govorite o stvarima koje dobro poznajete. Pritom izlaganje započnite stvarima koje ljudi općenito prihvaćaju, kako biste uspostavili most s njihovim načinom razmišljanja, odnosno njihovim svijetom. Kako biste im zadržali pozornost, govorite jasno, sigurno i relativno brzo. Uz to izravno gledajte u ljude kojima govorite. Glavne točke u izlaganju naglasite pokretima ruke, izrazima lica i tonom glasa.

Nakon kratkog uvoda, koji uvijek može biti simpatični štos najavite im o čemu ćete govoriti. Zatim iznesite one najvažnije činjenice kako biste ih u nastavku izlaganja mogli argumentirati i eventualno pokazati i drugu stranu. Na kraju iznesite sažetak te poruke i pretvorite ga u poziv na akciju. Ne budite nasilni u nastojanju da pošto – poto uvjerite ljude u svoj stav, odnosno pokažite nepristranost i iznesite argumente za i protiv. Publika je dovoljno pametna da vas otkrije ukoliko im želite nešto podmetnuti. Dok govorite, nastojte pratiti reakcije publike i njihovom povratnu informaciju, koja je najčešće neverbalna. Treba, naime, voditi računa o raspoloženju ljudi kojima govorimo jer nezadovoljne ljude je vrlo teško uvjeriti u nešto. Poželjno je da kroz iznošenje činjenica i argumentiranje potaknete ljude na razmišljanje, odnosno učinite

ih suodgovornima za buduću akciju ili izostanak te akcije. Nastojte biti slikoviti. Slušatelji vole primjere, anegdote i usporedbe a ne vole suhoparne brojke. Također, vole iznenađenja, nove informacije, preokrete u govoru, poneki «as iz rukava», poglavito na kraju izlaganja! Stoga je poželjno koristiti stilske figure, retorička pitanja ali i retoričke stanke, koje često znaju jako puno govoriti...

Iako se sva ta pravila čine kompliciranima u praktičnoj izvedbi, najvažnije je da budete opušteni pa ćete sve to i postići. Što se tiče strukture izlaganja, odnosno govora, postoje različita pravila. Međutim, najbolje ih je sažeo jedan američki autor – Recite publici o čemu ćete im govoriti, to im jasno recite i na kraju im naglasite – što ste im zapravo rekli! Dakle, jednostavno – uvod, glavni dio i zaključak!

Budući da turistički vodiči, iz dana u dan ponavljaju slične priče i podatke različitoj publici, postoji opasnost da se „uspavaju“ i da njihov angažman postane rutina. Stoga, obraćanje svakoj novoj skupini moraju doživjeti kao poseban događaj za koji se moraju posebno pripremiti, jer je riječ o različitoj publici, s različitom razinom znanja, očekivanjima i predrasudama. Također je važno redovito pratiti sva aktualna zbivanja i dodatno istraživati povijest, kako bismo imali svježije i argumentirane činjenice. Uvijek treba ostaviti dovoljno vremena za pitanja i odgovore gostiju, kako bismo posvetili svoje vrijeme onome što ih uistinu zanima. Također je važno ostaviti dovoljno vremena turistima da sami osjete određenu destinaciju i njezine vrednote, te uživaju u njima, jer nekada izravno iskustvo ipak govori više od bilo kakvih riječi i tumačenja.

INDEX

POJMOVI

- **Bobovac** – srednjovjekovni bosanski kraljevski grad i prijestolnica (između Vareša i Kaknja) u kome se čuvala kraljevska kruna dinastije Kotromanića;
- **Boravišna taksa** – novčana naknada koju plaća domaći ili strani državljanin, koji se izvan svog prebivališta u turističkom mjestu koristi uslugama noćenja u smještajnom objektu u kojem se obavlja ugostiteljska ili turistička djelatnost;
- **Bosanski sabor** – staleško tijelo bosanskog plemstva – raspravljalo i odlučivalo o najvažnijim pitanjima, pa i o imenovanju vladara;
- **Bosančica** – srednjovjekovno bosansko ćirilčno pismo;
- **Bihać** – središte hrvatske kraljevine pod kraljem Tomislavom sve do hrvatsko-ugarske nagodbe 1102. U njemu stolovali i Tvrtko I. i Hrvoje Hrvatinić Vukčić.
- **Buško jezero** – najveće umjetno jezero u Europi;
- **Daorson** – Ilirski grad u Ošanićima kod Stoca;
- **Humačka ploča** – najstariji pisani spomenik u BiH. Čuva se u muzejskoj zbirci franjevačkog samostana na Humcu (a to je najstarija muzejska ustanova u Bosni i Hercegovini). Humačka je ploča pisana ćirilicom, s primjesom glagoljskih slova, a datira iz 12. st.
- **Jajce** – prijestolnica srednjovjekovne Bosne. Između 1391. – 1404. godine Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1350. – 1416.) sagradio je grad Jajce.
- **Kraljeva Sutjeska** – Srednjovjekovni kraljevski grad (Bobovac) u kome se nalazi grob posljednjega bosanskog kralja Tomaša;
- **Krstjani** – Krstjani i krstjanice Crkve bosanske izdanak su laičkih bratstava, nastalih krajem 12. st. na hrvatskoj obali, i dodira s heterodoksnim prosvjednicima protiv bogaćenja Crkve i neprirodne sveze trona i oltara.

- **Kulin Ban** – ban koji je upravljao srednjovjekovnim bosanskim kraljevstvom. Njegova povelja dubrovačkim trgovcima iz 1189. godine smatra se početkom bosanske srednjovjekovne kraljevske države, iako neki putopisci elemente bosanske državnosti spominju već u 10. st., kao bizantski car Porfirogenet. Ban Kulin je imao svoj dvor i dvorsku kancelariju;
- **Kuršumli medresa** – jedna od najstarijih službenih obrazovnih ustanova na ovim područjima;
- **Maglić** – planina s najvišim vrhom u BiH – visokim 2 386 m;
- **Putnička/turistička agencija** – pravna osoba upisana u registar društava, koje se bavi organiziranjem turističkih i poslovnih putovanja i boravka, posredovanjem i pružanjem svih ostalih usluga u svezi s tim, te prodajom svoga vlastitog turističkog proizvoda koji stvara objedinjavanjem raznih vrsta turističkih usluga;
- **Rostovo kod Bugojna** – planinski prijevoj, mjesto najdužeg zadržavanja snijega u BiH;
- **Stećak** – srednjovjekovni nadgrobni spomenik. U BiH ih ima više od 58 000. Nastali su u 14. i 15. st. Najpoznatija nekropola – Radimlja kod Stoca; (Boljuni, Stolac, nekropola s najviše natpisa – 19)
- **Trebišnjica** – najveća rijeka ponornica u BiH – duga blizu 100 km;
- **Turistička djelatnost** – pružanje usluga putničke agencije, turističkog vodiča, pratitelja, animatora i zastupnika, turističke usluge u nautičkom turizmu, seoskom kućanstvu, zdravstvenom, kongresnom, vjerskom, sportskom, lovnom i drugim oblicima turizma kao i pružanjem ostalih turističkih usluga;
- **Turistički vodič** – fizička osoba koja turistima pokazuje i objašnjava prirodne ljepote i vrijednosti, kulturno-povijesne spomenike, umjetnička djela, etnografske i druge znamenitosti, povijesne događaje i legende o tim događajima i osobama, društveno-političke tijekove i zbivanja, te ekonomska postignuća mjesta i područja, a koja ima licencu za obavljanje poslova turističkog vodiča, ili svojom titulom ili strukom zadovoljava uvjete počasnog turističkog vodiča, te za takve pružene usluge dobiva novčanu naknadu;
- **Turistička zajednica** – pravna osoba koji promiče turizam i gospodarske interese pravnih i fizičkih osoba u djelatnostima ugostiteljstva i turizma i s tim djelatnostima neposredno povezanih djelatnosti;
- **Turizam** – skup odnosa i pojmova koji proizlaze iz putovanja i boravka posjetitelja nekog mjesta, ako se tim boravkom ne zasniva prebivalište i ako takvim boravkom nije povezana nikakva njihova gospodarska djelatnost;
- **Turist** – svaka osoba koja se na svom putovanju, izvan stalnog mjesta boravka, zadržava najmanje dvadeset i četiri sata. (i koja pri tom koristi usluge smještaja);
- **Turistička potražnja** – ona količina dobara, usluga i roba koje su turisti spremni platiti radi zadovoljenja svojih potreba;
- **Turistička ponuda** – ona količina dobara, usluga i roba koje su ugostitelji, prijevoznici i hotelijeri spremni ponuditi turistu po određenoj cijeni;

- **Turistička destinacija** – Zemlja, regija, grad i druga područja koje posjećuju turisti;
- **Turoperator** – putničke agencije koje posluju na veliko i karakteristične su po paket aranžmanima i zakupu prijevoznih/avio i smještajnih kapaciteta. Suprotne njima su detaljističke putničke agencije.
- **Turistički marketing** – sustavno i koordinirano djelovanje, izvršavanje zahtjeva i ciljeva turističke politike, kojom se na najbolji mogući način zadovoljavaju turističke potrebe određenih skupina korisnika (i pojedinaca) uz istodobno postizanje pozitivnih ekonomskih rezultata za nositelje turističke ponude, odnosno za nositelje marketinga;
- **Turistički proizvod** – kompleksan proizvod u čijem nastajanju sudjeluje više proizvođača i davatelja usluge. Turističke agencije imaju najkompletniji turistički proizvod. Karakterizira ga raznovrsnost ponude;
- **Tvrtko I.** – srednjovjekovni bosanski vladar. Za njegova kraljevanja bosanska država se najviše proširila. 1390. godine se naziva kraljem Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja;
- **Ugostiteljska djelatnost** – pripremanje hrane i pružanje usluga prehrane, pripremanje pića i napitaka, te pružanje usluga smještaja.
- **Velmože** – krupna vlastela;
- **Visoko** – jedna od prijestolnica bosanskih vladara u srednjem vijeku, u kojoj je stolovao Tvrtko I.;
- **Vodopad Skakavac** – drugi u Europi po visini, a nalazi se 10 km od Sarajeva;
- **Vranduk** – jedna od prijestolnica bosanskih vladara u srednjem vijeku.
- **Zakon o gostoprimstvu** – potječe od vremena Olimpijskih igara u staroj Grčkoj kada su se za vrijeme igara prekidali svi ratni sukobi i bio proglašen „Sveti mir“ – gdje je svaki građanin Grčke bio dužan pružiti gostoprimstvo putniku na Olimpijske igre. Kasnije se ovaj zakon prenio i u Rim.

STRUČNE I STRANE RIJEČI

- **Alotmanski ugovor** – ugovor kojim se ugostitelj obvezuje, u tijeku određenog vremena, staviti na raspolaganje turističkoj agenciji određeni broj ležaja u određenom objektu, pružiti ugostiteljske usluge osobama koje uputi agencija i plati joj određenu proviziju, a agencija se obvezuje da će nastojati popuniti dotične kapacitete, odnosno obavijestiti ugostitelja, u zadanim rokovima, da to nije u mogućnosti, kao i platiti cijenu pruženih usluga, ukoliko je koristila angažirane hotelske kapacitete;
- **Amor** – Rimski bog ljubavi;
- **Bezistan** (tur.) – prostor gdje se prodavala različita roba;
- **Carski fisk** – (lat. *fiscus*) – državna blagajna, državni imetak;

- **Civitet** – građansko pravo;
- **Čaršija** – mjesto na kome odvija društveni i kulturni život;
- **Čarter letovi** – (eng. Charter flights) – letovi paket aranžmana kod kojih je cijena niža i do 50% vrijednosti karte na redovitoj liniji;
- **Derviš** – onaj koji poučava Islam i proučava Kuran;
- **Endemogeneze** – (grč. endem – biljka ili životinja koja živi samo na jednom mjestu + grč. genesis – nastanak, podrijetlo) – podrijetlo neke biljke ili životinje samo s jednog mjesta;
- **Esnaf** – (tur.) – udruženje, skupina ljudi koji rade isti posao (obrotnički) radi postizanja zajedničkih viših ciljeva;
- **Estavele** – karakteristične krške hidrološke pojave – povremeno vrelo/ponor – naizmjenična funkcija;
- **Egulejna** – močvarna tla;
- **Eutrični rankeri** – koriste se za livade i pašnjake;
- **Ferhadija** – džamija u Banjaluci;
- **Gorgona** – u starogrčkoj mitologiji staro žensko biće sa zmijama umjesto kose, životinjskim ušima i iskeženim zubima, a od pogleda na takvu osobu ljudi bi se skamenjivali;
- **Grand tour de'Europe** – Velike ture po Europi – koncem 18. i početkom 19. stoljeća, nakon industrijske revolucije, dolazi do pojave bogatog buržoaskog sloja stanovništva iz Engleske, vlasnika tvornica, koji su putovali po ostalim dijelovima Europe radi odmora i razonode;
- **Greenfield investicije** – (Zelena površina) – U početku su ove investicije bile vezane isključivo za gradnju proizvodnih i administrativnih kapaciteta na mjestima (zelenim površinama) gdje prethodno nije postojala nikakva adekvatna infrastruktura (kompletna gradnja), a poslije su počele biti vezane za izravna strana ulaganja;
- **Grčki Pan** – po grčkoj mitologiji Bog ispaše i stoke, ali je volio i glazbu i prirodu. Sin nimfe Driope i boga Hermesa;
- **Hagada** – židovska knjiga koja se čita za blagdan Pesah, a odnosi se na boravak Židova u progonstvu u Egiptu;
- **Halofiti** – biljke koje žive na slanim staništima;
- **Hamam** (tur.) – javno kupatilo;
- **Haremluk** – više ljubavnica jednog muškarca;
- **Homo erectus** – uspravni čovjek. Pojavio se prije oko 2 milijuna godina na zemlji i živio do oko 40 000 pr. Kr.;
- **Homo Sapiens Neandertalis** – (Svjesni čovjek Neandertalac) – pojavljuje se oko 200 000 do oko 30 000 pr. Kr.;
- **Homo Sapiens** – (Svjesni čovjek – Kromanjonac) – oko 35 000 pr. Kr. S njim se poistovjećujemo mi danas kao svjesna i inteligentna bića;
- **Ilimerizirana tla** – krečnjačka tla;
- **Inkunabule** – veoma rijetki i vrijedni primjerci knjiga. Pojam se često vezuje uz povijesne i religijske knjige; (knjige nastale do 1501.)
- **Kalkokambisoli** – zemljište smješteno u brdsko-planinskom području – pogodno za poljoprivredu i šumarstvo;

- **Kalkomelanosoli** – vrlo plitka kamena tla. Tlo crnice. Zauzimaju 1/3 šumskog zemljišta s pašnjacima i goletima;
- **Kohorta** – (lat. cohors, cohortis, f.) – taktička jedinica rimske pješadije;
- **Konstantinov solidus** – valuta cara Konstantina koja bila izrađivana od 4,55 grama zlata;
- **Kurije** – gradske vijećnice;
- **LDDD – Loco dato decreto decurionum (čitaj: Loko dato dekreto dekurionum)** – odobreno dekretom lokalnom zapovjedniku (rimske vojske);
- **Litosoli** – ili kamenjari – mlada nerazvijena tla nepovoljna za poljoprivredu ali se manjim dijelom koriste za pošumljavanje;
- **Luvisoli** – spadaju u najplodnija zemljišta Bosne i Hercegovine;
- **Mahala** – mjesto u kome se stanuje;
- **Mektebi** – niže srednje škole nastajale uz džamije;
- **Mihrab** – centar za molitvu u džamijama;
- **Mimber** – povišeno sjedište s kojeg se govorilo vjernicima;
- **Miljokaz** – (Milestone) – kontrolna točka nekog projekta, vezana za dovršenje nekog posla ili rezultata; u Rimljana kameni stup uz cestu, s oznakama milja
- **Minotaur** – U grčkoj mitologiji te je biće polubik – polučovjek, začeto kada je Minos lagao boga Posejdona, žrtvujući mu lažnog bika, a ovaj je učinio da se njegova žena ludo zaljubi u onog bika koga je Posejdon odredio za žrtvu, te s njim zatrudni;
- **Municipij** – (lat. municipium – gradić) – grad sa samostalnom gradskom upravom;
- **Musafirhana** – gostinska soba;
- **Mutevelija** – upravitelj vakufa;
- **Nekropola** – (grč. nekro – mrtav, polis – grad = grad mrtvih) – velika mjesta za pokapanje, velika groblja, antičkog podrijetla i naziva, vezana u našim krajevima za vrijeme srednjeg vijeka i stećaka;
- **Neogenske naslage** – stijene s naslagama fosilnih ostataka;
- **Nimfa** – po grčkoj mitologiji pulubožanska mlada žena, u kojoj su utjelovljene snage prirode i prirodne ljepote. Nimfe su živjele natprirodno dugo;
- **Officium** – (lat.) – ured; ali i dužnost;
- **Orogeneze** – (grč. oros – gora, brdo + grč. genesis – nastanak, podrijetlo) – podrijetlo brda;
- **Peridotiti** – dominantne stijene iz gornjeg dijela zemljinog plašta;
- **Prokurator** – (lat. procurator) visoko dužnosnik u carskoj administraciji starog Rima; (upravitelj)
- **Princip presumpcije nadležnosti** – princip nadležnosti zasnovan na vjerojatnostima. U tekstu podjela nadležnosti između federalne i kantonalne razine;
- **Refugijalna staništa** – (lat. refugium) – utočište, zaklon;
- **Rendzine** – razvijeno tlo. Predodređena za šumsku proizvodnju, ali i za vinogradarsku i povrtlarsku. Leže na 800 – 1 200 m nadmorske visine;

- **Selamluk** – posebne odaje u muškom dijelu bogatijih kuća za muške posjete;
- **Semiglejna tla** – kvalitetna poljoprivredna zemljišta;
- **Serpentiniti** – metmorforne stijene koje nastaju procesom automorfoze peridotita;
- **Tambur** – (franc. tambour) natkrivena vrata, trijem, radi zaštite od padalina, vjetrova i dr.;
- **Tekija** – islamska bogomolja u kojoj se okupljaju, borave i obavljaju vjerske obrede derviši;
- **Terra Rossa** – crvenica – tla razvijena na krečnjacima pretežito na kršu u Hercegovini;
- **Tumul ili tumulus** – brežuljak, gomila, hum; osobito grobni humak, mogila, grob;
- **Turbe** – kapelica nad grobom muslimanskog sveca;
- **Urna** – (lat.) – posuda, vrč, lonac;
- **Vakuf** – darovani posjed za gradnju džamije;
- **Vaucher** ili turistička uputnica – isprava koju izdaje putnička agencija ili naručitelj usluga kao trasant, a vaučerom se agencija obvezuje davatelju usluga/ugostitelju ili trasantu platiti usluge koje će pružiti gostu koji je klijent agencije;

KRATICE

- **AIENT** – (International Organisation on Scientific Experts in Tourism) Međunarodno udruženje znanstvenih turističkih eksperata;
- **AIH** – (Australian International Hospitality) – Australski turistički koncern;
- **BDP** – Bruto društveni proizvod – vrijednost finalnih proizvoda i usluga proizvedenih u gospodarstvu jedne zemlje tijekom određenog razdoblja;
- **BNP** – Bruto nacionalni proizvod – vrijednost proizvoda i usluga proizvedenih u gospodarstvu jedne zemlje tijekom određenog vremenskog razdoblja, s tim da se ubraja i sva proizvodnja izvan teritorije dane zemlje, ali koja je stvorena kapitalom, čije je porijeklo iz te zemlje;
- **CRPC** – (Claims of Displaced Persons and Refugees) – Povjerenstvo za imovinu raseljenih i prognanih osoba;
- **ENIT** – (Ecole Nationale d'ingénieurs de Tunis) Organizacija za unapređenje turizma. Osnovana u Italiji između dva svjetska rata;
- **EUROSTAT** – Ured za statistiku Europske komisije;
- **IATA** – (International Air Transport Association) – Međunarodno udruženje zračnog transporta;
- **IHRA** – (International Hotel and Restaurant Association) – Međunarodno udruženje ugostitelja i hotelijera;
- **IPTF** – Međunarodne snage UN-a;
- **IUCN** – (International Union for Conservation of Nature) – Međunarodna Unija očuvanja prirode;

- **OECD** – (Organisation for Economic Cooperation and Development) Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj;
- **OESCE** – (Organisation for Security and Cooperation in Europe) – Organizacija za sigurnost i suradnju u Europi;
- **OHR** – (**Office of the High Representative**) – Ured visokog predstavnika (međunarodne zajednice) u BiH;
- **UNCITRAL** – (United Nations Commission on International Trade Law) -Povjerenstvo koje regulira i formulira međunarodnu trgovinu u suradnji sa Svjetskom trgovinskom organizacijom;
- **UNEP** – (United Nations Environment Program) – Međunarodna organizacija pri UN-u za okolišni program;
- **UNESCO** – (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) Organizacija UN-a za obrazovanje, znanost i kulturu.
- **UNHCR** – Agencija Ujedinjenih naroda za pomoć izbjeglicama na čelu koje je visoki predstavnik. Originalni naziv je “United Nations High Commissioner for Refugees”.
- **UNICEF** – (United Nations International Children’s Emergency Fund) – Međunarodni fond za djecu;
- **UNWTO** – (United Nations World Tourism Organisation) – Svjetska turistička organizacija, osnovana od Ujedinjenih naroda. Ima 113 članova i 170 pridruženih članova;
- **WTO** – (World Trade Organisation) – Svjetska trgovinska organizacija;
- **WWTC** – (World Travel and Tourism Council) – Svjetsko vijeće za putovanje i turizam.

KAZALO

Ljubomir ZOVKO, Ivona ŠEGO-MARIĆ, Jelena BOŠNJAK Kratka povijest Bosne i Hercegovine	7
Šahbaz DŽIHANOVIĆ Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine	25
Majo HARMANDIĆ, Bisera HOTIĆ Zakonodavstvo u oblasti turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine.	47
Aida BUGARIN, Nedeljko BABIĆ Osnove turizma	67
Mediha ČENGIĆ Temeljni zemljopisni pojmovi.	103
Sulejman REDŽIĆ, Nevenko HERCEG Prirodna baština Bosne i Hercegovine.	113
Snježana VASILJ, Sabira HUSEDŽINOVIĆ Kulturna baština na području BiH	129
Nenad BRKIĆ, Denis BERBEROVIĆ, Anto MATIĆ Bosanskohercegovačko gospodarstvo	183
Krunoslav ŠETKA Osnove interpersonalnog i interkulturalnog komuniciranja	199
Božo SKOKO, Nino ĆORIĆ Suvremeni načini prezentiranja turističkih vrednota i kultura komuniciranja .	217
Index	227